

1988. 2. évf. 4. sz. pp. 3-28

„A történelem kontinuitása sokkal erősebb, mint amilyenek azok hiszik, akik éppen áttörni akarják ezt a folytonosságot. Erősebb, és nemcsak a termelőerőkben, intézményekben, hanem az egyének legbensőbb életében is.”

(Ancsel Éva)

„... a 'történesek' mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos 'szerkezetek' lényegesek, amelyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket.”

(Szücs Jenő)

BELUSZKY PÁL

AZ „ALFÖLD-SZINDRÓMA” EREDETE (VÁZLAT)

Már a középkor külsőországoiból érkezett utazói, a keresztes hadakat kísérő tollforgatók is megsejtették, átlépvén a Dunát az Alföld felé, hogy MÁS földön járnak. Nemcsak kisebbek, kisszerűbbek, szegényesebbek a városok, földbe rejtkezdek a falvak, egyszerűbb eszközökkel műveli földjét a jobbágy, mint az egykorvolt Pannóniában, hanem egyáltalán MÁSKÉNT él. Legszenbetűnőbb a hajlék mássága volt, nem is annyira a még a 12. században is divatozó sátorbanlakás¹, mint a *funkció* és a *forma* ellentmondása: az utazók a *nagy falunak* látott településekben – mint volt akkoriban pl. Szeged – *városi szerepeket*, vásárokat, mesterembereket találtak. Később már, a szemhatár tágulván, Debrecen Timbuktuval hasonlítja az utazó², s a kialakuló városföldrajzba is befészkelődik a gondolat: a sajátos alföldi mezővárosok rokonképződményei nem Közép-Ázsia oázis-városai között keresendők-é.³

Az Alföld – elsősorban s legfeltűnőbbben a települési sajátosságokban tükröződő – egyéni jellemvonásai az önálló magyar „emberföldrajz” figyelmét is (érthetően!) felkeltették, maradandó értékű művek születtek e tárgy körben,⁴ s e kutatások nyomán, figyelembevve a történettudomány, a néprajz, a statisztikatudomány e tárgy körben elért szinte áttekinthetetlenül gazdag eredményeit, ma már árnyalt kép rajzolható az Alföld sajátos településhálózatáról.

Eltekintve ezen – egyébként is ismert – kép részletezésétől, csak a lényegi sajátosságokra utalok előljáróban. Az Alföldön a mezővárosok és tanyáik révén az

agrártermelés városi keretekbe szerveződhetett, a mezőgazdasági tevékenység városfejlesztő szerepet is ellátott. Az Alföld törzsterületén, a jellegzetesen alföldi településrendszerű területeken (egy majdhogyanem háborítatlan agrártájon!) „szabályos” falvakat alig-alig lehetett találni a 19–20. század fordulójáig. A mezőgazdasági funkciójú szórvány ugyan nem ismeretlen települési forma hazánk határain túl sem, de a *tanyaelvű* település másutt Európában legfeljebb rövid ideig fennálló, átmeneti képződmény volt, *települési – gazdálkodási rendszerré nem szerveződött*. (A „tanyaelv” adott tartalma, a tanyák települési, gazdálkodási funkciója kialakulásuktól kezdődően többször változott, módosult, a különböző szerepkörű tanyák egyidőben is léteztek egymás mellett; a „valódi tanya” egy osztott települési rendszer *egyik, nem önálló* – ezért önállóan, az anyatelepüléstől elszakítva meg nem ítélnél! – *egysége*, mely a belterületi házzal *együtt* alkot egy lakó- és gazdálkodási egységet, egy családi gazdaságot. A család s gazdasága a belterületi lakás s a tanya közt megosztva funkcionál, a család valamilyen, a tanyásodás eltérő fázisaiban eltérő amplitudójú ritmus szerint váltva egyaránt lakja tanyáját és belterületi „*otthonát*”; a család, de az egész mezővárosi társadalom bizonyos térbeli tagolódást kapott. A két települési „*részegység*” kapcsolata idővel változik, az „*ideiglenességtől*” az „*állandóság*” felé, a tanya „*önállósodása*” felé haladva, olyannyira, hogy a 20. századra tömegével keletkezzenek önálló lakó- és gazdálkodási egységet képező tanyák, farmtanyák Erdei Ferenc, „*valódi szórványok*” a földrajz szóhasználatával élve.)

A mezővárosra – melyhez rokonítható képződmények a mediterráneum egyes tájain fellelhetőek⁵ – és tanyarendszerére épülő települési rendből számos egyéb sajátosság következett (illetve legyünk óvatosabbak: lehet, hogy e sajátosságok hozták létre a különös településhálózatot; még pontosabban, illetve valószínűbben, egyes elemeknél kimutathatóan többszörös kölcsönhatás volt a társadalom s településrendjének sajátosságai között); a városokat többségében mezőgazdasági népesség lakta (s így a statisztikai vagy közigazdasági városfogalom nem tudott velük mit kezdeni), vonzáskörzetük nem, vagy alig volt, illetve saját tanyavilágukra terjedt, arra a területre, amely társadalmi- és gazdaságszervezetileg „*amúgy is*” a mezőváros része volt. Ebben a települési rendben a „*városi*” és a „*falusi*” nem különült el egyértelműen, a tanyasi nem volt falusi, vidéki, hanem a városi társadalom alkotója (nem beszélve most az idők folyamán végérvényesen tanyákra szorulókról, a tanyai cselédekről stb.). S amint már előljáróban nyomatékkal említenünk kell (részben a település – társadalom kölcsönhatásának előbbi, aggályoskodó mérlegelését magyarázandó): a határok elmosódottsága nemcsak a települési rendre, hanem az alföldi társadalomra is jellemző volt; Márkus István elemzi ezt a jelenséget az „*alföldi útról*” írt tanulmányában: „*A falu, a kismezőváros és nagymezőváros ugyanannak az alföldi, állattartó civis paraszti vagy kismesesi, szabad paraszti termelőmódnak és életvitelnek, igényvilágnak, művelődésnek három eltérő nagyságrendű, felfelé haladva mind tágasabb, mind differenciáltabb góca.*”⁶ Ennek a paraszti társadalomnak – melynek jellegzetességeire még visszatérek – a következménye, hogy „*valódi polgárság*” csak a legnagyobb mezővárosokban alakult ki, viszonylag későn (19. század) és kis számban. S mindeneleképp ez magyarázza a falusias formákat, műszaki infrastruktúrát, alaprajzot ... mindazt, ami „*elmaradottságként*” a szemlélődőben képet formál, ami „*elmaradottságként*” a statisztikai adatokban tükröződik.

A fenti utalásokból is kitetszik, a sajátos településrend mellett – minde-
nekelőtt s geográfusként is ezt kellene először említeni! – sajátos képletté formá-
lódott az alföldi társadalom, mások voltak reakciói a „világ” kihívásaira, más volt
gazdasága ... „elmaradott”, amit a 18. század óta számos közíró ostromozott.

E sajátosságokkal a magyar geográfia tehát behatóan foglalkozott. Nyomon
kísérte a 2. világháború utáni változásokat is. Tudományos műhelyeket hozott létre
az Alföld kutatására, évkönyv-sorozatot hívott életre (Alföldi Tanulmányok), „Al-
föld-kutatókat” adott a tudományos életnek (Mendöl Tibor után Becsei Józsefet,
Tóth Józsefet, Simon Imrét, Csatári Bálintot és így tovább). A részeredmények im-
ponálóak. Épp a részeredmények birtokában kell a földrajztudománynak *is* feltennie
a kérdést: – Az Alföld mássága az ország egyéb nagytájaihoz viszonyított *megkésett-
ség* csupán, esetleg több tényező – véletlenszerű – egybeesése, avagy sajátos és egyéni
„*alföldi fejlődési útról*”, annak földrajzi kihatásairól beszélhetünk? Miben rejlenek
e sajátos út okai, előidézői? Beszélhetünk-e *sajátos területi* rendszerről, mely a *sajá-
tos társadalomfejlődési úttal* összefonódva, annak alkotójaként (tehát nem passzív
tükröződéseként!) alakult ki? A geográfia eddigi kérdései részletekre vonatkoztak
(pl.: kérdés: miért alakult ki a tanyarendszer?; válasz: mert a távoli határrészek bel-
területről történő megművelése nem volt gazdaságos), a jelenségek szférájában mo-
zogtak, s válaszaink is csak részgazságokat tartalmaztak.

A továbblépés reményében tekintsük át vázlatosan a geográfia válaszadási
kísérleteit a „Mi az Alföld” kérdésre!

1. Az Alföld ELMARADOTT terület – ez a leggyakoribb válaszunk. „E térség
– ti. az Alföld – egyik átfogó vonása, hogy elmaradott terület” – Enyedi György
„Az Alföld gazdasági földrajzi problémái” c. tanulmányában⁷ így összegzi az „al-
földiség” lényegét, rámutatva, hogy „Sok sajátossága van e nagytájnak: felszíne, ég-
hajlata, talajviszonyai éppúgy, mint gazdasági szerkezete vagy településhálózata ha-
zánk és bizonyos fokig Európa térképén is elütő színfolt.” Ez az elmaradottság év-
százados⁸, s többé kevésbé „véletlenszerű” – vagy legalább is egymástól független –
tényezők, „balisorok” következménye: kedvezőtlen éghajlati viszonyok, előnytelen
fekvés, felaprózott birtokviszonyok(!), szerény városiasodás stb. Két évtizedes „Al-
föld-stúdiumait” összegezve Tóth József is az *elmaradottságban* látja az Alföld leg-
fontosabb jellemvonását: „Az Alföld – felszabadulás utáni dinamikus fejlődése elle-
nére – ma is sok szempontból (épp az urbanizációs folyamat elért szintjét tekintve
is) *elmaradott területe hazánknak*.”⁹ (Kie.: B. P.) A szerző az elmaradottság okát a
perifériára szorulásban látja (az Alföld „... a Budapestre és az ország ún. ipari – ur-
banizációs tengelyére kiterjedő centrumhoz képest periféria maradt ...”¹⁰), s rámutat
a társadalmi-gazdasági folyamatok torzulására a perifériákon (erről később).¹¹ Az „el-
maradottságra” vonatkozó leírások idézését akár Bél Mátyással is kezdhettük volna,
folytatva Tessedik Sámuellel,¹² a 19. század agrárszakíróival, a 20. század tanyapo-
litikusaival.

Az Alföld el- és lemaradására, elmaradottsága, peremhelyezete bizonyítására
kétségtelenül számos tény, adat sorakoztatható fel. E tények, adatok *egyenként* alig-
ha vitathatóak, még az összkép is nagyjában egészében igaz. Az is tény, hogy az „el-
maradottságnak” sokévszázados, sőt évezredes gyökerei vannak, hisz már az ókorban

a Duna vonalát követő limes az Alföldet kívül rekesztette az akkori „művelt világon”, elválasztotta a „centrumtól” (mondhatnánk: Európától), a Barbarikumba kényszerítette. Az ekkor nyert előnyök (a másik oldalon a felhalmozódó hátrányok) a népvándorlás századaiban is fennmaradtak – a kiirtott erdők, eke alá fogott földek, feléledő városok, örökül maradt országutak –; az országot megülő magyarság érzekelte ezen előnyöket (hátrányokat) s élt velük. Az Alföldet a honfoglalás, az államalapítás után is az ország nagytájaihoz képest extenzíven hasznosították (nem számítva most az országot övező hegykoszorút); népsűrűsége harmada volt a Délvidék vagy a Dunántúl népsűrűségének. A betelepített (épp az Alföldre telepített!) új jövevények – jászok, kunok – újra és újra réseket ütöttek a berendezkedő feudalizmuson, felélesztve-felerősítve egy-másfél évszázada meghaladott gazdálkodási módokat. Majd a török hódoltság! Bárhogy értékeljük a török uralom kihatásait – mert van példa arra is, hogy az Alföld fénykorát épp a 16–17. századra teszik, s még csak nem is minden alap nélkül!¹³ –, a kultúrtáj s a gazdaság pusztulása egyértelmű¹⁴. Az Alföld elmaradottsága a modern társadalom- és gazdaságpolitikai adatok alapján is kimutatható (pl. Enyedi Gy. idézett tanulmányában az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem alapján az első 9 helyre nem alföldi megyét sorolt).

Ám az „Alföld-tünetcsoportot” az *elmaradottságra* vagy *mindenekelőtt az elmaradottságra* korlátozni – nem tűnik kielégítő válasznak. (Az idézett szerzők nem ezt teszik!) Egyrészt, mert az *elmaradottság természetszerűleg az „Alföld-jelenség” egyik tünete, következménye, de nem oka ennek*; nem magyarázza a máságot, az alföldi sajátosságokat. *Elmaradott sokféleképp lehet egy terület*, régió, ettől még nem veszi fel az alföldi sajátosságokat (a dualizmus korában Erdély „elmaradottabb” régió volt, mint az Alföld – teljesen más társadalmi-települési-gazdasági stb. jellemvonásokkal). Másrészt: *az Alföld társadalmi-gazdasági fejlődésének színvonalát sommásan elmaradottnak ítélni – lényeges finomságokat elfedő általánosítás*.

Még a gazdaság, a települési rend egyes elemeit sem lehet az Alföld története során mindvégig „elmaradottnak” minősíteni! Az alföldi agrikultúrát a kortársak is, az utókor is szinte egyértelműen elmarasztalta. Orosz István mutatott rá,¹⁵ hogy a „... Felvidékről vagy a Dunántúlról származó gazdatisztek, államhivatalnokok, adóösszeírók többnyire nem ismerték fel a rendszert az alföldi települések gazdálkodásában, s azt primitívnek, elmaradottnak tekintették.” Az alföldi gazdálkodás alapja azonban a 19. század derekán fellépő gabonakonjunktúráig az állattenyésztés volt. Az Orosz István által feltett kérdésre – „Nem volt-e ... okszerű az alföldi gazdálkodás, ha a termelési eljárásokat aszerint mérlegeljük, megfelelnek-e a természeti és társadalmi feltételeknek?” – vele egyetértésben úgy válaszolhatunk, hogy az akkori földbőség mellett, a rendelkezésre álló korlátozott munkaerő mellett, az adott természeti környezet mellett – nagykiterjedésű árvízjárta térszínnek, szántóművelésre kevésbé alkalmas homokterületek – *a külterjes állattartás biztosította az egy-ségnyi ráfordított munkaerőre jutó legnagyobb hozadékot*. A 16–18. században, a 19. század első évtizedeiben a külterjes állattartás s az ahhoz kapcsolódó agrotechnikai eljárások (a bonyolultabb földhasználati rendszerek hiánya, a szállásföldek létszatra ötletszerű, rendezetlen szabad használata, a gabonatermelés pazarló technikája – kaszás aratás, nyomtatás stb.) jelentették az *okszerű* gazdálkodást az Alföldön. Még a gabonakonjunktúra első évtizedeiben, a 19. század derekán, amikor még ren-

delkezésre álltak igénybevehető új gabonatermő területek — ármentesített területek, legelők feltörése — is okszerűnek ítéelhetjük a gabonatermelés extenzív bővítését. Csak a „szabad” földek művelésbe állítása, a rendelkezésre álló munkaerő gyors növekedése nyomán a 18. század utolsó harmadában ütköztek ki az extenzív gabonatermelés egyértelmű hátrányai!

A tanyás gazdálkodási-települési rendszer egész történetét végigkísérték az aggályok és tiltások; századunk elejére az Alföld gondjainak legtöbbit emlegetett, elátkozott forrása lett a kortársak szemében is a tanyavilág. (Cserháti Sándor, századunk elejének talán legismertebb „Alföld-szakértője” írta: „Az Alföld középrészében uralkodó áldatlan állapotok első és fő oka az ott dívó tanyarendszer, mely kizárja, lehetetlenné teszi az okszerű gazdálkodás meghonosodását.”¹⁷) Ám aligha vitatható tény, hogy a tanyarendszer nehezen nélkülözhető eszköz volt az Alföld hatalmas, puszta területeinek gazdasági visszahódításában, az agrártermelés városokhoz való szervezése révén „piac-orientált” árutermelést tett lehetővé, elősegítette intenzív kultúrák gyors térhódítását — szőlő, zöldség, gyümölcsstermelést — és így tovább. A tanya — s „előzménye”, a szállás — lehetővé tette a török hódoltság idején is a lakatlanná vált területek gazdasági hasznosítását, az „újrahódítás” frontvonalában találjuk őket — s mindezt úgy, hogy egy *lazább feudális függés alatt álló, mezővárosi közösségek* kereteibe vonhatta az agrártermelést. Ezen „rész-előnyök” összegződve időnként az Alföld egészét az „ország színvonalára” emelték; a 19. századi viszonyokat mérlegretéve az Alföldet feltehetően a többi országrész szintjén találunk!

De ami ennél is fontosabb: az Alföld társadalmi szerkezetének „elmara-dottsága” évszázadokon át korántsem volt egyértelmű! A polgárság — a „valódi” városi, iparúzó, kereskedő polgárság — számaránya, befolyása nyilván még szerényebb(?) volt, mint a Dunántúlon vagy Felső-Magyarországon. Ám a feudalizmus sem vált oly hézagtalanná, fojtogatóvá, nem épült ki oly szilárdan, mint az országban másutt. Az Alföld központi részén a lakosság zömét a szoros jobbágyi kötelékektől mentes parasztok, kismesek, a szabadalmas területek polgárai tették ki. Ez a társadalmi szerkezet számos sajátos vonást kölcsönzött az Alföldnek: a mezővárosok „fél-szabadsága”, erős önkormányzata, szoros együttélés a reformált egyház haladó-polgári irányzataival, nagyfokú társadalmi mobilitás, „innovatív” parasztság stb. Ez a sem jobbágy sem úr réteg adta az országnak Csokonai Vitézt, Fazekas Mihályt, Katona Józsefet, Arany Jánost, Petőfit ... Ez a sajátos kettősség, a *társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelése, az „Alföld-jelenség” egyik lényegi eleme, tünete*; tünete tehát, nem oka, de lényeges jellemvonásokat tükröző tünet.

2. Az „Alföld-jelenség” kapcsán kézenfekvően felvetődik a természeti táj milyensége és a társadalomfejlődés jellegzetességei közötti kapcsolat kérdése. A közvetlen, direkt kapcsolat feltételezése sem ismeretlen a tudományos irodalomból. Hamvas Béla állítása szerint a táj minemősége formálja lakóinak „lelki alkatát”, a táj „génuszát”; az alföldi jellemvonások is e táji adottságokból fakadnak: „Az Alföld sajátosan paradox hely — írja —, de az önellentmondás egészen más, mint a délorosz sztyeppén. A paradox az, hogy szárazföld, egészen nyílt, túlságosan nyílt, végtelenen nyílt, sokkal nyíltabb, mint az óceán, ezért az ember védtelenebb és elveszettebb, és az ég és a föld határtalanabb ugyanakkor reménytelenebb ... Ezért e táj nyíltsága

annyit jelent, mint bezárva lenni.” „Az Alföld vízhiányban él. Aki tudja, hogy a víz milyen összefüggésben áll a munkával és a tevékenységgel, a vállalkozással és a képzelettel, sőt a vidámsággal és a gondolkodással, sőt az ismeretre való szomjúsággal és a bölcsességgel, az az alföldi ember vérmérsékletéből sok mindent megért.”¹⁸ Ha el is fogadjuk Hamvas Béla alapgondolatát, hogy ti. létezik, létezhet valamiféle „táji lelki alkat”, „táji mentalitás”, aligha fogadhatjuk el azok közvetlen kialakítójául a természeti környezet milyenségét¹⁹ (noha az sem tagadható, hogy bizonyos környezet szükségszerűen kialakít bizonyos életforma-elemeket, gazdálkodási formákat, ezek pedig mentalitásbeli jellemzőket). Az „Alföld-szindrómát” sem az Alföld alföldvolta váltotta ki, de a természeti környezet szerepet játszott, játszhatott a *társadalmi-gazdasági fejlődés által életrehívott* tevékenységek lokalizálásában, kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb színteret nyújtott bizonyos tevékenységeknek, többszörös áttételekkel — olykor nem is szükségszerűen! — befolyásolhatta a társadalmi-gazdasági-területi fejlődés sajátosságait. Az Alföld árvízjárta, eke-nem háborította térszíneit nem vonzották a középkor letelepedni szándékozó népeit. A kelta és római kor öröksége a magyarság megtelepedését is befolyásolta. A téli szállásain már földet is művelő félnomád magyarság a Kárpát-medence nagytájai közül legsűrűbben a Dunántúlt, majd a Délvidéket szállta meg. Védelmi, katonapolitikai tényező mellett ebben vitathatatlanul közrejátszott a Dunántúl „táji alkata” (tagolt, sokarcú térszín, változatos életterekkel) és a korábban itt élt népek tájformáló hatása. A 12. században az ország lakott területeinek népsűrűsége 8-10 fő/km²-re tehető; a Dunántúl kedvezőbb adottságú térszíne elérte a 15-16 fő/km²-t; ugyanakkor az Alföldön 3-6 fő/km² volt. E néhány adat is arra utal, hogy az Alföldön relatív földbőség volt, a területet extenzíven hasznosították, s ha a feudalizmus „makrostruktúrája” ki is épült — feudális földbirtok, megyerendszer, egyházi szervezet —, joggal feltételezhető, hogy a „mikrostruktúra” már csak hézagosan. E különbségeket a tatárjárás pusztításai fokozták, s a betelepített nem feudalizált kunok nemcsak a gazdálkodás mi-kéntjét vetették vissza, hanem a feudális berendezkedés megszilárdulását is késleltették. (Mondani sem kell, hogy a jövevéynépek Alföldre való telepítését az említett tényezők — szabad földterületek, extenzív hasznosítás — egyértelműen megsabták.) Így érthető, hogy a 15. század végén a Dunántúlon és a Délvidéken a szántók aránya a földterület felét is elérte-meghaladta, ugyanakkor az Alföld egyes tájegységein (Kis- és Nagyunság, Hortobágy stb.) a 10 %-ot sem tette ki. Az Alföld — természeti viszonyaitól is „támogatva” — évszázadokon át, már a magyar középkorban „periféria” volt, fokozatosan meghódítandó periféria — ha úgy tetszik, frontier (ld. később!). Ez a helyzet váratlanul (?) és sajátos módon nyer jelentőséget a 15–16. században: a magyar export legjelentősebb tételévé épp az „elmaradott” területek produkuma, az élőállat vált. A „földbőséget” a hódoltság évtizedei alatt a „történelem” biztosította, de a 18–19. században ismét közrejátszottak a természeti viszonyok, a csak fokozatosan meghódítható térszínek — vízivilág, árterek, homokpuszták — a „történések” alakításában.

Summázva: nem a természeti viszonyok terelték az „alföldi útra” e nagytájunk társadalmi-gazdasági fejlődését — de, hogy ez az út úgy alakult, ahogy, abban szerepe volt — különféle áttételeken keresztül — a természeti környezetnek is.

3. Az Alföld – PERIFÉRIA; a '70-es '80-as években a gazdaságtörténeti gondolkodás egyik központi kategóriájává vált a centrum-periféria fogalompár, mára pedig már a társadalomtudományok többsége eszköztárába fogadta. Földrajzi adaptációja is megtörtént; Tóth József szerint az Alföld „... a centrumhoz képest periféria maradt, egyes Alföldön belüli térségek pedig a 'periféria perifériái' lettek”.²⁰ „A periféria – a centrumhoz képest – egészében véve az elmaradottság tényével jellemezhető ... A periféria-jelleg a centrumtól való (gazdasági) térbeli távolságot éppúgy magába foglalja, mint az időbeli megkésettiséget.” A perifériává válás tartósan meghatározhatja egy-egy ország, országrész társadalmi-gazdasági fejlődését, hisz a kétféle terület között oly automatizmusok épülnek ki, melyek a periféria-állapotot tartósan konzerválhatják. „A két pólus közti dialektikus kapcsolat meghatározó momentuma az, hogy a centrum elvonja a periférián képződött többlet jelentős részét s azt saját gazdasági fejlődéséhez használja fel, míg a perifériát az elmaradottság állapotába kényszeríti, s a két pólus között egyoldalú, az alá- és fölérendeltségen alapuló asszimétrikus függőségi viszony jön létre.” A két „pólus” közé helyezhető *félperiféria* „... a gazdasági tevékenység komplexitásának foka, az államgépezet erejének nagysága, a kulturális integritás stb. szempontjából egyaránt köztes helyet foglalnak el.”²¹ Elfogadva a fenti meghatározást, közelebb kerülünk az Alföld-jelenséghez; az Alföld *elmaradottsága* most már nem csupán egyedi és esetleges tényezőkkel magyarázható – természeti adottságok, szerencsétlen történelmi események stb. –, hanem egy adott, térben differenciált, *önmagát újratermelő* gazdasági (társadalmi) szerkezet folyománya. Azzal, hogy a „lemaradás”, „megkésettiség” mikor „szervesült” perifériává, e vázlat írója nem foglalkozott behatóbban. Ha elfogadjuk, hogy a periféria egy *egységes gazdasági rendszer* részeként alakul ki, akkor a korábban vázolt 9–14. századi állapotok „lemaradásként” értékelhetők, nem lévén országos piac, a naturálgazdálkodáshoz közel eső szinten a „centrum” elvonása eleve nem lehetett jelentős. Nem tudom megítélni, hogy a 15–16. században, amikor az alföldi élőállat az ország fő kiviteli cikke lett, kialakult-e a „centrum-periféria” viszony. Ám tény, hogy a *hódoltatás kezdetétől napjainkig meg-megújulóan perifériává vált az Alföld*. Időnként – elnézést az olvasótól a szöszörnyért – *halmozottan perifirikussá*. Már a török jötteinek hírére, vagy a hódoltság első éveitől a török veszélyeztetett területek polgárai kimentették vagyonukat, családjukat az Alföldről. A hódoltság másfél évszázada alatt pedig *kettős perifériává* vált az Alföld; (az Oszmán birodalom határövezete – ahol nem tudja a hódító a hódoltatás balkáni formáit érvényesíteni – s a feudális magyar állam – Habsburg birodalom – befolyási övezete, ahol a török hallgatóságos beleegyezésével a magyar hatóságok és földesurak is gyakorolják hatalmukat) miközben hadak, rablóportyák dúlják, kétfelé adózik, adójáért még a szokásos „szolgáltatásokat” sem kapja meg: védelmet, jogszolgáltatást, közbiztonságot s a többi. Ha e kettős perifériának voltak is előnyei (egyik fél sem tudta korlátlanul érvényesíteni hatalmát, akarátát), s a „hatalmi vákuumban” kiépíthették önkormányzatukat, a szoros földesúri felügyeletől távol gazdálkodhattak; szabad vallásgyakorlatot folytattak stb., ezen előnyökért fizetett „ár” kétségbeejtően nagy volt: a lakosság újból és újbóli megtizedelése, a konjunkturális körülmények között tekintélyesen növekedett bevételek szinte teljes „elvonása”. S a „periféria-jelleg, a török kiűzése után sem szűnt meg; a felszabadító háborúk hadisarcái (Debrecenre Caraffa 2

milliók hadisarcot vetett ki 1686-ban), a megváltakozások költségei, a mezőgazdasági termékek értékesítésének hasznát lefoglaló nem-alföldi városok, majd az „agrár-olló”, a 2. világháború után a mezőgazdaságból az iparba tőkét átszivattyúzós gazdaságpolitika mind-mind az Alföldet szegényítette.

Az Alföld tehát periféria volt – ez azonban csak részben magyarázza sajátos fejlődését. Főleg nem a társadalomfejlődés jellegzetességeit, az ebből (is) fakadó településhálózati sajátosságokat.

4. Az Alföld – FRONTIER – terület, állította a Nagy-Frontiert is ismerő den Hollander. Ez az állítás is közelebb vihet az Alföld-jelenség okainak felvázolásához, hisz a *frontier elsősorban társadalmi képlet* s csak azután terület-fejlődési típus: (a frontier fogalmát ugyanis) „Puszta vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle.” „Nem csupán egyfajta helynek a helyét ... idézi fel, hanem egyfajta embereket is (akik ott laknak) ... sőt magát a folyamatot is, ami által csak új és sajátos társadalmi struktúrát fejlesztettek ki”.²² Ez a *határállapot* az Alföldet Észak-Amerika nyugatra nyomuló határvézetével, Ausztrália benépesülésének korai korszakával rokonítja.²³ A hasonlóság az adott társadalmi-gazdasági rendszerbe még csak részlegesen integrált zónák „szabadságában” mutatkozik, az államhatalomtól „távol” élő közösségek önállóságában, öngazgatási lehetőségében és kényszerében, a társadalom mobilitásában. Oly jellemvonásokban, melyek a Kozákföldön, a Vadnyugaton, Burföldön és az Alföldön egyaránt fellelhetők. A FRONTIER és a PERIFÉRIA ötvöződését feltételezve – amire Hollander is felfigyelt: „... az összbemutató egy olyan társadalmat mutat – az Alföldön –, amely megrekedt”²⁴ – már közelebb kerülünk az „Alföld-szindrómához”; ez magyarázatot kínál a társadalom és a gazdaság fejlődésének „meg-nem felelésére” (inkonzisztencia).

A frontier-jelleg magyarázó okként való felhasználhatósága azonban korlátozott. Az amerikai frontier (a 19. században a Vadnyugat) vagy a Burföld társadalmi képlete gyökeresen eltért az Alföldétől; a Vadnyugat egy viharos dinamizmussal terjeszkedő tőkés társadalom és gazdaság határzónája, amely gyors ütemben toldott nyugatra (így egy adott területen a frontier-állapot csak néhány évtizedig tartott); az Alföldön a frontier évszázados állapot volt, s a közelmúltig egy feudális társadalom határzónáját képezte.

Tehát még nem hagyhatunk fel a válaszok keresésével.

5. Az Alföld – sajátos TÁRSADALOMFEJLŐDÉSI ÚT régiója, netán „kelet-európai sziget” közép-európai (nyugat-európai?) környezetben? Az Alföld földrajzi sajátosságai (extremitásai) a geográfia egyes művelőit is arra készítették, hogy a Dunántúl és az Alföld eltérő jellegét, fejlődési útját *Európa társadalmi fejlődésének két (három?) alaptípusáig vessék vissza*, feltételezve, hogy a társadalomföldrajzi képen tükröződő jellegzetességek a társadalomfejlődés sajátos (modell-értékű) útjával magyarázhatók.

E sorok írója két ízben tett futólagos megjegyzést a kérdéskörben. 1981-ben egy széljegyzetében az alföldi mezővárosok kapcsán vetette fel: „Helytálló-e rokonításuk Kelet-Európa 'nem-ipari-polgári' városaival, és így keletkezésük visszavezet-

hető-é az európai fejlődés két alaptípusához... Tetszetős a feltételezés — ti. „kelet-európai jellegük” —, csakhogy a mezővárosok 'mezo-struktúrája' igencsak különbözik a kelet-európai fejlődési vonaltól...²⁵ Hasonló megállapítással zárta rövid fejtegetését az Alföld településviszonyairól rendezett nagykőrösi tudományos konferencián: „Ezért úgy véljük, nem indokolt az Alföldet a kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődés zónájába sorolni...²⁶ Az alföldi társadalmi fejlődés mibenlétének kifejtésével azonban akkor adós maradt a Szerző: „... az Alföld a nyugat- és kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődési területek határzónájában fekvő frontier jellegű periféria volt...²⁷

A geográfia — e kérdéskörben véleményt nyilvánító — jeles képviselőinek, többek között Enyedi Györgynek és Tóth Józsefnek vélekedése azonban nem egyezik a fenn vázoltakkal; álláspontjuk abban summázható, hogy az *Alföld kelet-európai fejlődési utat járó tájegység nyugat- vagy közép-európai környezetben*.²⁸ *Ebből a különbségből fakad az Alföld más-sága*. Előjáróban meg kell jegyezni, hogy e nézettel a geográfia reprezentánsai nem állnak egyedül. Amellett, hogy történészeink egy része hazánk egészét a kelet-európai régióba sorolja, mások felhívják a figyelmet az országon belüli területi különbségekre, a Dunántúl és az Alföld eltérő jellegére; Gunst Péter véleménye szerint „... az ország nyugati fele, Pannónia a római birodalom, majd később Nagy Károly birodalmának s vele nyugat-európai típusú fejlődésének is része volt. A honfoglaló nomád magyarság az ország nyugati felén nem elnépteledett, vagy üres területre telepedett, hanem egy olyan földműves társadalomra, amely igen nagy hatással volt gazdasági, társadalmi és állami rendjének továbbfejlesztésére. A nyugatos Dunántúl és a keleties Alföld különbsége és egymásra hatása nemcsak azt példázza, hogy egyes államalakulatok kezdettől fogva gyakorlatilag két struktúrát is magukba foglalhattak, hanem azt is bizonyítja, hogy az ország nyugati felén élt szláv és más népcsoportoknak milyen nagy szerepük volt a magyar nép gazdasági és társadalmi rendjének formálásában...²⁹ A már idézett Hamvas Béla szerint is „Kelet-géniusza” uralja az Alföldet.

Mielőtt az „alföldi út” mibenlétét, az eddigi vélekedéseket taglalnánk, vázolnunk kell a *történeti régiók* legfontosabb jellemzőit, a róluk kialakított nézeteket.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a magyar történettudomány álláspontja sem egységes a történeti régiók kérdésében. Az mindenesetre általánosan elfogadott, hogy két fejlődési alaptípus alakult ki, a nyugat- és a kelet-európai. Az előbbi az antik és germán örökség ötvöződéséből fakad; gazdasági alapja a föld vitathatatlan magángulajdona, a jobbágság törvényileg rögzített joga a jobbágytelekhez (s ebből fakadóan az egyén érdekeltsége a termelés növelésében, hatékonysága emelésében, a technikai fejlődés eredményeinek alkalmazásában³⁰); a jobbágyok használta föld és a földesúr magánkezelésben tartott földek egyértelmű, jogilag garantált elkülönülése, Kelet-Európában a „dolgozó réteg” túlnyomó többségét a „holop” jogállású rétegek alkották; a holop — Orosz István megfogalmazása szerint — „... kora középkori típusú szolgálóelem, akinek semmilyen joga nincs arra a földre, amelyet megművel.”³¹ „Közép-Európában a XIII–XIV. századra kialakult az egységes jobbágyosztály, s ez a jobbágságnak a szabadok szintjén való egységesülését jelentette. Oroszországban a szabad menetelű jobbágyok vékony rétege nem vált a termelés bázisává, az a kiegyenlítődség, az egységesülés a XVI–XVII. században a holo-

pok, tehát a szolgálóelem szintjén ment végbe.”³² Így a földesúr a jobbágyát adhatta, vehette, elűzhette, elszakíthatta a földtől. Kelet-Európában mindvégig (a 20. századig) meghatározó maradt a földközösségek (faluközösségek) szerepe, s fennmaradt „... a faluközösség mint adóegység, valamint a faluközösségek tagjainak közös felelőssége is.”³³ Mindez az „egyéni érdekeltiséget” csekély területre korlátozta.³⁴ A 16. század után Kelet-Európában vált uralkodóvá a roboton alapuló majorsági gazdálkodás.

Nyugat-Európában a földmagántulajdon, az egységesült jobbágyosztály is alkotórésze a tagolt rendi társadalomnak, a hűbériségnek, egy bonyolult jogi viszonyokkal szabályozott társadalmi képletnek.³⁵ Kelet-Európában a rendiség csak hézagosan épült ki, a nemesség közvetlenül függött az államhatalomtól, az uralkodótól. Nyugat-Európában a rendiség jogilag szabályozott rendszere a „szabadságok kis köreinek sokaságát” alakította ki (Bibó István kifejezése, aki e „kis körökben” látta – Szűcs Jenő szerint is joggal – a nyugati fejlődés alapvetését), ami „... felvázolta paraszti szinten is a ‘szabadság’ egyfajta korlátozott és feltételes állapotát; hogy azonban még e hasonlíthatatlan egyenlőtlenebb feltételek is hangsúlyos ‘szerződéses’ formát kaptak, az már ama jellegzetes ‘beidegződések’ közé tartozik, mely terminus éppen Bibó István kulcsfogalma a korokon átnyúló, társadalm szerkezetiileg determinált s nem pusztán pszichológiai reflexek megjelenésére.”³⁶ A „szabadságok kis köreinek” sorolhatók a territoriális szabadságok (tartományok, megyék), a rendek szabadságjogai, a római egyház tevékenysége, a céhek, egyetekem, városok autonómiái és így tovább. A nyugat-európai rendiség szabadságainak köreihez tartozott a *városfejlődés is*, melynek alapvető jegye a városi autonómia kialakulása volt, a „jogok és hatáskörök olyan együttese, mely más magaskultúrákban az ‘állami’ szuverenitás része”.³⁷ Kelet-Európában viszont a város nem autonóm képződmény, nem önkormányzat, hanem erős állami kontroll alatt álló heterogén képződmény, Hanák Péter kategórikus megfogalmazása szerint a „... cári autokrácia hierarchikus rendszerébe illeszkedett szolgáltató közösség maradt”.³⁸

Míg a nyugat- és kelet-európai fejlődés alapvonaláiban sok hasonlóság található történéseink vélekedésében, addig Magyarország hovatarozásában, illetve a két régió közötti határzóna (önálló Közép-Európa?) kérdésében a vélemények rendkívül megoszlanak.³⁹ (Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy a fenti régiók mellett külön régióként – alrégióként? – kezelendő a Mediterránium vagy Skandinávia is.) E vélekedések pusztá felsorolása, idézése is hosszadalmas lenne s nem is feladatunk. A „Kelethez” vagy „Nyugathoz” való „egyszerű” besorolás mellett⁴⁰ jónéhány kutató „határzónát”, alrégiót tételez fel s abba sorolja hazánkat; további variánsok forrása, hogy egyesek Kelet-Európa nyugati zónájába, mások Nyugat-Európa keleti pereméhez számítják Magyarországot.⁴¹ Végül a kérdésben véleményt nyilvánítók többsége (?) önálló, „hibrid” régiót tételez fel Kelet- és Nyugat-Európa között.⁴² E vitában – ismétlem – nem kívánok jelen írással résztvenni; megjegyzem, olykor csak nevezéktani vitáról van szó, mert az összemérhetetlen jellemvonások együtteséről szubjektivitást nem nélkülözve lehet eldönteni, hogy az alrégiónak, köztes övezetnek, önálló régiónak nevezessék-e. Az azonban bizonyítottnak tűnik a nem-szakmabélinek, hogy hazánkra sem a kelet- sem a nyugat-európai jellemvoná-

sok nem alkalmazhatók fenntartások, illetve komoly ellenvetések nélkül; régióknak „köztes jellege” elfogadhatónak tűnik.

Amihez persze azonnal két megjegyzést kell fűznünk: az egyik, hogy a régióhatárok a történelem során változtak, változhatott egy-egy ország, területegység hovatarozása is; másrészt ha elfogadjuk, hogy egy-egy közjogi egységen, országon belül többféle struktúra is létezhet egymás mellett, akkor az egyes országok „besorolását” méginkább árnyalnunk kell.

Az utóbbi megjegyzéshez néhány kérdést is fel kell tennünk. Mindenekelőtt: egyetlen országon, közjogi egységen *belül* beszélhetünk-e többféle társadalomfejlődési modellről? Az e tárgykörbe vágó legtöbb munkában e kérdés nem merül fel, de nem is zárják ki ennek lehetőségét. Eléggé kézenfekvőnek látszik, hogy pl. Lengyelország „törzsterülete” és a fennhatósága alá került Galícia vagy Fehéroroszország, a 18–19. századi Poroszország keleti és nyugati területei között a társadalmi-gazdasági fejlődés „modelljében” lényeges különbségek mutatkoznak (az is tény, hogy ezek a területek „utólag” váltak egy államterület részeivé). Idéztük viszont korábban Gunst véleményét; szerinte létezhetnek különféle struktúrák egy-egy országon belül is. Szükségét érezzük e helyütt Módra László véleményét hosszabban idézni: „Úgy tűnik, hogy ma már túl van a hazai társadalomtudományi gondolkodás azon a dilemmán, hogy vajon egy ilyen kis országon belül a struktúrák vizsgálatánál *jogos-e történelmi régiókról, eltérő fejlődési típusokról beszélni*. Az tudományosan bizonyított tény, már-már evidencia, hogy Nyugat és Kelet hatására a hazai társadalom strukturális szerveződése, minőségét tekintve roppant vegyes képletű... A hazai társadalom alapstruktúráinak a vegyességét – éppen az előbbieket hatására – még tovább kombinálják az ország határain belül található történelmi zónák fejlődései, eltérései, másságai.”⁴³ Az országokon belüli, így a hazánkon belüli eltérő fejlődési utak lehetőségét elfogadva is kérdés: mekkora az a területi egység, ameddig „lemenve” még joggal rokoníthatunk a „makro-modellekhez”. Hisz ha *csak* (?) a tulajdonviszonyokat, a társadalmi függőségeket, a helyi társadalom struktúráját tekintjük, akkor – különösen az Alföldön – szinte mérföldről mérföldre változott a kép: szabad királyi városok, szabadalmas területek, megváltakozott és földesúri mezővárosok, szabad menetelű parasztok és jobbágyok falvai váltották egymást. Mindmennyi eltérő fejlődésű modell? Nem áll módomban állást foglalni. Megjegyezhető viszont, hogy az Alföld „törzsterületén” a szatmári, beregi, borsodi, hevesi, bihari peremterületeket, a Duna-mente zugait leszámítva, a mezővárosi és a szabadalmas területek – Jászság, Kunságok, Hajdúság – voltak túlsúlyban – sajátos fejlődésük „alföldi modellként” értelmezhető.

Utoljára maradt a kérdés: miként vázolható fel az alföldi társadalomfejlődés útja, s milyen földrajzi, települési sajátosságok fakadtak ezen útból?

Magyarországot az államalapítás s a kereszténység felvétele után a *korabeli* megítélés is a Nyugathoz sorolja. „A ‘Nyugat’ fogalma úgy tágult, ahogy a latin kereszténység tágította: ‘civilizációs’ gyűjtőfogalommá vált.” – szögezi le Szűcs Jenő⁴³, hozzátéve, hogy a „Civilizáció és struktúra azonban jó ideig más-más koordinátákhoz tartoztak.” Vagyis már a 10–11–12. századi Magyarországon egymás mellett éltek „nyugatias” és „keleties” elemek; a nyugati ideológia, egyház, a formális államszervezet, a feudális tulajdon egyes elemei mellett, a társadalom rendi tagolódása még

csékély mélységű, a feudális osztálytagolódás kialakulatlan, mintahogy kialakulatlan a feudális birtok és termelőüzem is, legalábbis az ország egyes részein. A korai magyar állam „keleties” és „nyugatis” elemeinek felsorakoztatása hosszasan folytatható lenne; ezt a szemrevételezést azonban nálamnál illetékesebbek – mint pl. Szücs Jenő – elvégezték; summázatul megállapítható, hogy a felemlített vonások – legalábbis az 1200-as évekig – hazánkat legalább oly mértékben rokonították kelettel, mint nyugattal.

Az Alföld ekkor periféria. Azzá tette a korábbi kultiváció hiánya, azzá a települöket kevésbé vonzó természeti környezet. Az Alföld népsűrűsége mintegy harmada a dunántúlinak, délvidékinek. Ez némileg ellentmond azon vélekedésnek, hogy a 11–12. században az Alföldön hasonló településhálózat alakult ki, mint másutt az országban. Az Alföldön – miközben itt is kiépült a feudalizmus „makrostruktúrája”, a királyi vármegye és birtokrendszer, az egyházszerkezet stb. – a feudalizmus szövedéke lazább, a feudális üzemszerkezet kiépületlenebb; a már ekkor – még? – feltehetően „vezető ágazatnak” tekinthető rideg állattartás eleve nehezíti a „szabályos” üzemszerkezet kialakulását. Úgy tetszik tehát, *az Alföld lassabban tagolódik be a nyugati típusú feudalizmusba*, mint az ország többi része. S ezt az állapotot a tatár betörés pusztításai, a kunok, jászok befogadása prolongálta. Itt a legnagyobb arányú a lakosság, a települések és a javak pusztulása; az Alföld szinte újrahódítandó lakatlan földdé válik. A jövevények betelepődése több évszázaddal korábbi társadalmi viszonyokat állított vissza – legalábbis az Alföld egy részén; feudalizációjuk az 1400-as évekig tart, ám *közjogilag* kezdettől fogva a feudalizmus kései szakaszára jellemző viszonyokkal (is) rendelkeznek. Az Alföld feudalizációjának megtorpanása épp akkor következik be, amikor az ország többi része – kihevervén a tatár pusztítást – gyors ütemben zárkózik fel Nyugathoz, „fordul át” Nyugat-Európa vagy legalábbis annak keleti peremé felé: „Az átfordulást a geográfiai Kelet-Európa nyugati peremétől a strukturális értelemben vett Nyugat-Európa keleti peremévé mindenekelőtt a fejlődés sajátosan összevont gyorsasága jellemzi”.⁴⁴ Ez az „összevont”, gyors, „szervetlen” fejlődés torzítja is a „nyugati elemeket”⁴⁵, olyannyira, hogy már ekkor joggal beszélhetünk közép-európai fejlődési útról.⁴⁶

Míg az ország a 13–15. században a közép-európai mezőben „nyugatra” mozdul el, *az Alföld továbbra is a feudalizációban „hátramaradt” terület, „feudalizmus előtti terület”,* extenzív gazdasági hasznosítással; ám *kelet-európai jellegűnek* (az ország többi részéhez viszonyítva „keletibbnek”) *sem lehet fenntartás nélkül nevezni*, hisz pl. nem a kelet-európai holop-típusú szolgarend teszi a népesség zömét (ha a hunok dolgoztattak is rabszolga-félrabszolga elemeket), hanem a nemzetiségi társadalom nyomait őrző, *részlegesen feudalizálódott szolgáló rend.* S a „fejlődés”, a felzárkózás is „nyugatra” történik, mintsem keletre. (Az pontosan aligha rekonstruálható, hogy a fenti sorokban feltételezett „fejlődési modell” az Alföld mely részeire volt jellemző.) Az Alföld ekkor *közép-európai környezetbe foglalt, prefeudális periféria.*

S ekkor, a 15. századtól kezdve feltételezhető egy olyan folyamat, amely az alföldi út meghatározó jellegét adja. E folyamat lényege, hogy *az Alföld* – igen rövid idő alatt – *úgy kerül át egy „feudalizmus előtti” állapotból egy, a feudalizmust meghaladó állapotba*, hogy közben a feudalizmus kifejlett, tipikus formája meg sem

szilárdul, nem válik általánossá, nem válik általánosan elterjedtté az egységes jobbágyi rend sem. Ennek az átfordulásnak egyes lépései nem dokumentálhatóak megnyugtatóan (magam ilyen jellegű *kutatásokat* nem is végeztem), ám a 16. század első éveire meglehetősen jól körvonalazódott már ez az „átfordulás”. A kiváltságos, nem magánföldesúri fennhatóság alatt álló területek mellett megszaporodnak, megerősödnek a mezővárosok. Sűrűségük ugyan nem érte el a dunántúlit, de itt alakultak ki a legnépesebb mezővárosok (Debrecen, Gyula, Cegléd, Bátmonostor), s Bácskai Vera kutatásai szerint „... az alföldi mezővárosok népessége emelkedett a legegyszerűsebben és leggyorsabb ütemben, s a XV. század elején ezek átlagnépessége a legmagasabb”.⁴⁷ Lakosság számuk aránya – Szabó István számításai szerint – az összlakosságon belül országosan kb. 20 % volt, egyes területeken azonban azt jóval meghaladta (Bácskai V. adatai szerint pl. a Bodrog megyei jobbágyok 32 %-a, a gyulai uradalom a lakosoknak 49 %-a (!) élt mezővárosokban a 15. században). Ezek az arányok, kiegészülve a kunokkal, jászokkal, már jellegmeghatározóvá tehetik a ‘szabad paraszti’ fejlődést. A mezőváros ezt a *lehetőséget* jelentette. („A mezővárosi kiváltságok, s nem utolsósorban az egyösszegben fizetett adó és az önkormányzati jog a parasztság jelentős rétege számára a nyugati parasztbérlőkéhez hasonló szabadságot és termelői függetlenséget biztosított.”⁴⁸)

Mezővárosok persze az országban másutt is kialakultak – hálózatuk a Dunántúlon még sűrűbb is volt. Jogi helyzetükben sem látszik szisztematikus különbség. Gazdaságukban igen; az alföldi mezővárosok már a 14–15. században határozottan agrárjellegűek, lakóik elsősorban állattartásból, kereskedelemből éltek. S ha figyelembe vesszük, hogy az állatkivitel hazánk exportjából ezen időszak alatt 60 %-ról 91 %-ra nőtt⁴⁹, hogy az agrárkonjunktúra mily erőteljes pezsgést indított el a jobbágyok között is, egyszerűen különleges megvilágításba kerülnek az alföldi mezővárosok. Az állatkereskedelem hasznán másokkal is osztoznak, de az állattartás-nevelés legfontosabb színtere az Alföld. A korábbi lazább településállomány, a megindult pusztásodás, a puszták bérlete, a hatalmas városhatárok biztosítják az állattenyésztés színterét – már a török hódoltság előtt. Nem elhanyagolható körülmény, hogy a legelőterület – csakúgy, mint a sok mezővárosban szintén jelentős árutermeleést produkáló szőlőterület – nem tartozott a (jobbágy)telki állományhoz, akár birtokjogon, akár bérletként bírta azt tulajdonosa vagy a (mezővárosi) közösség. Így nem volt alávetve művelési kényszernek és jobbágyi szolgáltatásoknak. „A szőlőért vagy legelőért fizetett járandóság lényegében természetben fizetett földbérnek tekinthető.”⁵⁰ Ez, párosulva a mezővárosi önkormányzat „szabadságaival”, nagy területeket vont ki az Alföldön a feudális földjog s feudális mezőgazdasági üzemek hatásköréből. „A mezővárosok földhasználati joga, amennyiben szőlőről vagy legelőről volt szó, lényegében a polgári földbérlet csíraformájának tekinthető.”⁵¹ S e feudális kötöttségektől kevésbé béklyózott területen „állították” elő annak a vágómarha-mennyiségnek zömét (?), amely kivitelünk 90 %-át tette ki! A 16. század fordulójára tehát kirajzolódtak a mezővárosokra alapozott „szabadparaszti” fejlődés lehetőségei az Alföldön – szilárd feudális előzmények nélkül. Hogy az utóbbi mekkora *közvetlen* hatást gyakorolt az alföldi mezővárosok társadalmára – feltehetően nehéz lenne kimutatni. Tény ugyanakkor, hogy a 15. század végén, a 16. század elején egy sor alföldi mezőváros (Debrecen, Gyula, Kisvárd, Mezőtúr stb.) folytat nemegyszer sikeres

küzdelmet földesurával; Cegléden fegyveres ellenállásra is sor került. S nem lehet véletlen, hogy az alföldi mezővárosok az 1514-es parasztháborúban kitüntetett szerepet játszottak; nemcsak tömegeket adtak, hanem ideológiát s vezetőket egyaránt.

Az áruterelésbe való bekapcsolódás, a pénzbevételek növelésének igénye a nemesség részéről fokozta a mezővárosok feletti rendelkezés újramegerősítésének vágyát; igazi sikerre azonban az Alföldön, ezen a feudális üzemszervezetbe nehezen tagolható területen nem számíhattak. E körülmények biztosították — illetve biztosíthatták volna — a mezővárosi fejlődés sikerét az Alföldön. Hallgassuk meg Szakály Ferenc összegzését a török hódoltság előtti mezővárosi fejlődésről: a szerző szerint hangsúlyozni kell „... azt a rugalmasságot, mellyel — hosszabb vagy rövidebb távon, de csaknem valamennyi lehetőségei végső határáig — alkalmazkodni tudtak a gyorsan változó lehetőségekhez. A XVI. század derekára szinte a semmiből meglepően széles és *tőkeerős vállalkozó- és kereskedőréteg* alakult ki bennük, amely a külső és a belső áruforgalom szervezésében és lebonyolításában oly nagy szakértelmet tanúsított, mintha e téren már évszázados gyakorlata lett volna. ... Mindmegannyi olyan vonást soroltunk fel, amely az eddig feltételezettnél jóval nagyobb *városfejlődési tartalékokat* és *energiákat* sejtet. S ha Szegednek a XV. század végére sikerült felkapaszkodnia a szabad királyi városok sorába, miért ne hihetnők el, hogy ha a fejlődésvonal töretlen marad, ez más mezővárosoknak is sikerülhetett volna... Az a tény ..., hogy az alföldi mezővárosok menekültjei nem egy őket befogadó felvidéki szabad királyi városban — így például Kassán és Nagyszombaton — gyorsan vezető gazdasági és igazgatási pozícióba jutottak, arra mutat, hogy az esetleg felemelkedő magyar etnikumú mezővárosok esélyei nem voltak eleve kilátástalanok.”⁵²

Szakály feltételezése nem megalapozatlan, ám bizonyítékot már sosem kapunk rá. A török hódoltság körülményei között ugyan folytatódott az a jellegű mezővárosi fejlődés, amely már a 15. századtól jellemző az Alföldre, ám annyira más körülmények között, hogy a változatlan feltételek körülményei közötti városfejlődés eredményeiről csak feltételezéseink lehetnek.

Mielőtt a török hódításnak az „alföldi út” kialakulásában játszott szerepét vázolnánk, szót kell ejtenünk — ismételten — az ország egészének a 16. századtól kezdődően megváltozó helyzetéről, európai helyéről. A 15. század vége, a 16. század Európa nagy regionális átrendeződésének korszaka; ismét dinamizálódik az Atlanti Európa, immár a korfi kapitalizmus kifejlésztésében „vállalva” vezető szerepet. Itt felgyorsul a feudális agrárviszonyok felbomlása, a jobbágyság helyét a szabad parasztok, bérlők foglalják el; ide helyeződik át a világ kereskedelmi központja, teret nyer a manufaktúra-ipar. Közép- és Kelet-Európa egyre inkább a Nyugat perifériája; a fejlődés — mely Közép-Európában eddig a *Nyugat felé* tartott, *Kelet felé* kanyarodik.⁵³ A közép-európai feudális uralkodó osztályok — az agrárkonjunktúrát kihasználó — a természetbeni járadékok növelésével tudtak bekapcsolódni az európai gazdasági konjunktúrába. Ez refeudalizációs kísérleteket indított el, a „fejlődést” a robotolható majorsági gazdálkodás, a feudális kötöttségek szigorítása, a szabad paraszti fejlődés korlátozása, felszámolása, a „második jobbágyság” felé terelve (nem térve itt ki a „második jobbágyság” eddigi értelmezése körül kibontakozó történész vitákra). Ez a refeudalizációs folyamat hazánkban is megindult a 15. század végén;⁵⁴ célpontjai elsősorban épp a mezővárosok voltak. Ezért nem hagyható figyelmen

kívül Szücs Jenő feltételezése sem, aki – Szakály Ferenc idézett feltételezésének ellentmondva – úgy véli, hogy ha nem kerülnek török hódoltság alá az alföldi mezővárosok, „... a földesúri reakció alighanem éppoly szűk gyeplőn tartja őket, mint a királyi Magyarországon – ahol nincs is analógiájuk.”⁵⁵

Az alföldi mezővárosok (és szabadalmas területek) azonban török fennhatóság alá kerültek. Geopolitikai helyzetük gyökeresen megváltozott. A 15. század második felétől formálódó folyamatok kiteljesedtek. E kiteljesedő folyamatok értékelésében sok ellentmondó vélemény fogalmazódott meg. A 16–17. századot egyes szerzők a mezővárosi fejlődés, az „alföldi út” virágkorának tartják (pl. Márkus István, Majlát Jolán). Kétségtelen, a *pusztításokat átvészelő* mezővárosok társadalmi képletében számos pozitív elemet találunk, rokonszenves, vonzó az „alföldi út”, de – a magunk részéről legalábbis – a 16–17. századi mezővárosok a „romlás virágainak” tartjuk; „szabadságukért” az Alföld legyilkolt és elhurcolt lakóinak többségével fizetett, nyomtalanul eltűnt fiaival fizetett, „kétfél” viselte a terheket, felhalmozott értékeit a háború veszélye prédálta; a „nagy konjunktúra” másfél százada után többnyire puszta életüket mentették át a 18. századra a mezővárosok lakói – már akik átmentették. S persze felduzzadt városhatárait, „szabadságait”, tradícióit.

De kísérletezzünk némileg rendszerezett áttekintéssel!

Az Alföld tehát az 1540-es évektől két ország (birodalom) határzónájává, pontosabban *kettős perifériájává* vált: az „ázsiai” feudalizmust képviselő Oszmán Birodalom s a refeudalizálódó királyi Magyarország (Habsburg birodalom) perifériájává. Oly zónává, ahol a két birodalom hatalmi törekvései egymást oltják ki, illetve gyengítik. A hódoltság közjogilag a szultáni birodalom részét képezte, számos ok következtében azonban „balkanizálása” elmaradt, a török még azt is eltúrte, hogy a régi magyar hatalmi szervezet (vármegye, földesúr) fenntartsa befolyását a hódoltsági területeken.⁵⁶ A hódoltság lakói adóztak, szolgálatokat teljesítettek volt uraiknak is, ám a magyar rendiség eltűnt mindennapjaik horizontjáról.⁵⁷ Hatalmi úr keletkezett az Alföldön, a kettős uralom ellenére is. Ebben a sajátos zónában, sajátos geopolitikai viszonyok között folyt az Alföld népének élete.

A kettős perifériában való lét többszörös költségeket jelentett; a javak állandó veszedelmét és pusztulását. Szorgos helytörténeti kutatások számos mezővárosi polgár, tőzsér hatalmas vagyonáról, mesés gyarapodásáról adnak hírt (pl. az 1563/64. évben a váci vámnál tíz ceglédi tőzsér marhakivitelét regisztrálták; e tőzsérek bevétele 9 hónap alatt fejenként átlag 3146 aranyforintot tett ki). S e hatalmas jövedelmek szinte nyomtalanul enyésznek el a távoli porta, az elmenekült földesurak, török tisztviselők, martalócok kezén. Maradandó érték legfeljebb a földtulajdon bővülése révén halmozódott fel. Azok a jövedelmek, amelyek a mezővárosi polgárok számára az „eredeti felhalmozást” biztosíthatták volna, puszta létük biztosítására úsztak el, megfosztva ezzel az Alföldet a gazdasági dinamizálódás lehetőségeitől (aminek politikai, közbiztonsági stb. feltételei is hiányoztak).

Ugyanakkor – a feudális társadalmi intézményektől távol – a „szabadságok kis köreit” építheti ki az Alföld lakossága. Az életbenmaradtak többsége mezővárosban él; *jobbágyi kötelékektől ment* (ha jogilag többnyire jobbágy is), *tényleges állapota a szabad paraszthoz, bérlőhöz hasonló*. (A tény meglehetősen ismert, részletes

dokumentálásától eltekintünk; csupán Veres Péter — politikai indítékoktól befolyásoltan túlzó — vélekedését idézzük: „Egyszóval az alföldi parasztság, amennyiben különbözik más paraszt népektől, az azért van, mert a szó tiszta értelmében sohasem volt rabszolga, és ha jobbágy volt is egy része, de nem *szolgajobbágy*”. „... a történelem folyamán a mindig lázadó alföldi parasztság saját formákat teremthetett, amaz pedig — ti. a dunántúli — szolgaságban teljesen alkalmazkodni kényszerült.”⁵⁸) Sorraikat gyarapítják a hajdútelepek is (számuk a 16–17. században jóval nagyobb, mint a későbbi Hajdúterület településeinek). De facto jogállása, vallása — világnézete, települési viszonyai alapján hasonló alföldi lakosság viszonylag egységes csoportot alkot (következményeiről Márkus I. nyomán — már szóltunk).

Az Alföld társadalmá a 16–17. században gyakorlatilag *mezővárosi társadalom*. Távol álljon tőlünk a mezővárosok idealizálása; ám szabadságainak sokfélesége — önkormányzat, bíraskodási jog, szabad földhasználat, szabad vallásgyakorlat, a — protestánsegyház birtokbavétele, a céhek szabadságai stb. — a nyugatias fejlődésre emlékeztet olyannyira, hogy Szücs Jenő fel is teszi a kérdést: „'Nyugatias' képlet volt az alföldi mezőváros?” Válasza lényegében igenlő: „Eredetében, a maga fél-paraszti, fél-polgári kommunális szabadságaival és önkormányzatával kétségkívül annak 'középkélet-európai' variánsa volt ...”⁵⁹ E „szabadságok” mibenlétére sem térhetünk ki — csak utalunk pl. a protestantizmus felvállalásának következményeire (s felhívjuk az olvasó figyelmét Márkus I. tárgyba vágó kitűnő elemzésére — Valóság, 1986). Az persze mérlegelhető, hogy mennyire alakította az Alföld-jelenséget a protestantizmus, illetve az alföldi sajátosságoknak mennyire volt megfelelő a protestantizmus vállalása. De tény, hogy a reformációhoz való csatlakozás kapcsolatot biztosított a polgárosodó nyugat felé, öngazgatási mintákhoz juttatta a mezővárosok népességét, „intellektuális technikákat” biztosított számukra.⁶⁰

A török kiűzése után hazánkban fokozódó „visszafeudalizálódás” tapasztalható; a hódoltsági területeken is újrászerveződik a feudális birtokszervezet, a vármegye, az állam. Ennek a törekvésnek az eredményei az Alföldön is mutatkoznak, ám a hódoltság alatt kikristályosodott képlet tovább él. A mezővárosok száma, népessége rohamosan gyarapszik, állandó fenyegetettségük megszűnik. A „visszafeudalizálódástól” való félelem formálta ki végső soron a sajátos alföldi településformát, a mezővárosok és tanyaviláguk szimbiózisát. A tanyarendszer lehetővé tette a mezővárosi keretek fenntartását a távoli határrészek fokozódó birtokbavétele mellett. A mennyiségi gyarapodás mellett a „hanyatlás” tünetei is mutatkoznak, az ország egészének „keleties” irányvételével párhuzamosan. A forradalmias egyház hierarchizálódik, szerepe csökken az alföldi út formálásában; az élőállat-kivitel konjunktúrája a 18. század folyamán csökken; a feudális intézményrendszer részben rátelepszik a mezővárosokra is. Az Alföld társadalmá azonban a nyugatias elemekkel jellemezhető parasztpolgári fejlődést mutatja továbbra is. Nem „Kelet-Európa”. De nem is „Nyugat-Európa”; *e parasztpolgári világból majd teljesen hiányzik a valódi polgárság*, az autochton polgárosodás feltétele, lehetősége. Miért? Az a tény, hogy ez a parasztpolgári világ sokkal inkább paraszti, mint polgári, paraszti törekvésekkel, mintákkal — igaz. De nem elegendő magyarázat. Az már inkább, hogy a közép-európai fejlődés sajátosságai mellett a feudalizáció meg-megújuló rohamai közepette a *feudális jogrenden belül maradvá „feudális garanciákkal”* lehetett a refeudalizáció ellen védekezni. Ez ki-

tüntetett szerepet biztosított a földtuladonknak; a mezővárosok anyagi erőforrásaik jelentékeny részét a megváltakozásra, a saját tulajdonú föld szerzésére, bérletekre fordították – tőkéjük földmagántuladonként reinkarnálódott. A 18. században – helyenként a 19. század utolsó harmadáig! – rendelkezésre álló föld bősége egyrészt bizonyos „harc eszköz” is a feudalizációval szemben, *másrészt lehetővé teszi a termelés szokott módon való extenzív bővítését*. Ez az adottság lehetővé tette a korábbi előnyös állapot fenntartását – majd egészen a jobbágyfelszabadításig. Sőt, bizonyos szempontból a 19. század az Alföld „legjobb” százada; a gabonakonjunktúra még a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekre is biztosítja az Alföld prosperitását.

Az Alföld mássága azonban még az „alföldi út” elhalványodása után is nyomozható. A sajátos településhálózatban. Az alföldi agrikultúra egyes teljesítményeiben (szőlő-, gyümölcsstermelés, speciális kerti kultúrák stb.). A „másodgazdaság” helyenkénti vitalitásában. A hatalmi centrum által fenntartott periféria-jelleg ellenére tapasztalható gyarapodásban. A kisvállalkozások meglepően gyors elterjedésében. „Belső tartalékaikból” előretörő településekben (Mezőberény, Soltvadkert, Izsák stb.).

Summázva: az Alföldön az államalapítástól kezdődően felületesen feudalizált, a feudalizmuson hamar túljutó, parasztpolgári fejlődés zajlott, szinte mindvégig periféria-körülmények közepette; ez hívta létre a sajátos kettősséget, a gazdaság mindenkor lemaradását a társadalmi fejlődés mögött. Közép-európai viszonyaink közepette ez az út nem vezetett autochton polgárosodáshoz, ám a 19. század derekáig-végéig a társadalomfejlődés „nyugatiasabb” elemeket is magában foglalt, mint az ország más, közép-európai fejlődési modellel leírható részein (szabadmenetelű jobbágyok, önkormányzatok, népi egyház, lazább feudális függés).

Ez a paraszti polgárosodás még a skandináv vagy méginkább a tiroli, voralbergi, svájci (!) fejlődés korábbi szakaszával is rokonítható; Makkai László írta: „... ennek az uralkodó folyamatnak a függvényében lehet helyesen megítélni az északnyugat-európai feudalizmus peremterületein ... fennmaradt olyan szabad paraszti szigetek jelentőségét, amelyek nem vagy csak igen kis mértékben kerültek feudális függésbe. Noha sohasem váltak a feudális modell meghatározó elemévé ... végeredményben a paraszti függetlenségnek a jobbágyokénál magasabb fokán hamarabb és eredményesebben térhettek át az árutermelésre.”⁶¹ Tírol és az Alföld? Ne feledjük Szücs Jenő megállapítását: „A korai újkor e térségekben – Közép-Európa – éppen a kettősség miatt nem egységes modellt, hanem többféle modellvariánst produkált – mintha csak a térség végigzongorázta volna a lehetséges variációkat.”⁶²

JEGYZETEK

1. Ottó freisingeni püspök leírása; idézi Szabó István: a falurendszer kialakulása Magyarországon c. könyvében (Budapest, 1971. 31. o.)
2. Eördegh Béla: Debreceni útikalauz. – Debrecen, 1958.
3. R. Mayer külső hasonlóságok alapján vélt rokonságot felfedezni az alföldi és turkesztáni, valamint a kisázsiai városok között (R. Mayer, 1940.)
4. Mendöl Tibor tanyakutatásai, az alföldi városok morfológiájának vizsgálata, Becsei József tele-

pülésmorfológiai vizsgálatai, Lettrich Edit Kecskeméti, Tóth József doktori disszertációja stb.

5. Ld. Hofer Tamás, 1987.
6. Márkus I. 1986. Márkus még hozzáteszi: a „falusi” az alföldi városban „Értette nemcsak az előbeszédet ..., de az öltözeteket, a gesztusokat, a városban szemlélhető viszonylatokat is. Legalábbis azok nagy részét. A szerepeket tehát, amelyekben a városi gazdák, mesterek, papok, urak és szegényemberek előtte megjelentek. Értette a 'habitusok' egész rendszerét, és abban neki is megvolt a mások szemében megszokott ... szerepe.” Ebben a sajátos társadalomban „... van átjárás egyik emeletről a másikra”.
7. Földrajzi Közlemények, 1970. évi 3. sz. pp. 177–196.
8. „Az Alföld elmaradottsága több évszázados történelmi fejlődés eredménye, illetve maradványa, s ezért természetesen az elmaradottság felszámolása sem rövid időre szóló feladat. Az Alföld tulajdonképpen az ország újkori történelmében minden nagyobb gazdasági szakaszban különböző okokból kedvezőtlen helyzetbe került az országon belül. A mezőgazdaság belterjes fejlődésének korszakában az Ausztriával szomszédos Ny-i területek voltak kedvező helyzetben; az alföldi mezőgazdaság gyorsabb fejlődését a felaprózott birtokviszonyok, a nagy mezőgazdasági túlnépesedés és a kedvezőtlen éghajlati viszonyok fékeztek. A magyar iparosítás nagy fázisaiból az Alföld kimaradt vagy csak a peremén mozgott; és természetes, hogy a lassú gazdasági fejlődés hátráltatta a városhálózat megerősödését, az urbanizáció gyorsabb kibontakozását.” Enyedi Gy. im.
9. Az urbanizáció sajátosságai és problémái az Alföldön. — Doktori értekezés tézisei, Pécs, 1985. 33. p.
10. Uo.
11. „E folyamatok kiteljesedése a periférián merőben más, gyakran már gátló körülmények között következik be, mint amelyek a centrumban való működését kísérték. A perifériák fejlődése tehát nem a centrumok fejlődésének időbeni késéssel történő megismétlése, hanem jellegében is más.” Uo.
12. „... midőn még ez a tartománya Magyarországnak (ti. a Tiszántúl), ez a természettől oly igen megáldott gabonatermelő föld az oly hosszan tartó háborúság után a keresztény és török vértől hizlaltatván pusztán és miveletlenül állott és a paraszt mindenkor friss földet foghatott fel, már akkor egy szántásra is bőven lett gabona, ugyanakkor kapott gyökeret a földművelésnek rossz módja, melyet a sovány termés és a gabona hiányossága még most sem írhatott ki.” Idézi Orosz I. (1986).
13. Márkus István az „alföldi utat” járó területek minőségi fejlettségének csúcsát, az alföldi út értékeinek érvényesülését a 16–17. századra teszi: „Fentebb úgy ábrázoltuk a *XVII–XVIII. század fordulóján még eleven valóságként létezett „alföldi utat”, a szerkezetfejlődés másik potenciális modelljét, mint amelyet a falu-város-kapcsolat szervezettebb és demokratikusabb rendszere, az intellektuális funkciók jelentősebb, a falusi életet közelebből és mélyebben érintő, átfogó, fejlesztő szerepe, az alföldi mezőgazda-társadalomnak Nyugat-Európa akkor haladó protestáns polgári centrumaival és művelődési-oktatási intézményeivel fenntartott szervezettebb, sokrétű gazdasági és intellektuális kapcsolata jellemezett”. Majd: „... miért és miképpen sorvad el az 'alföldi út' ... a XVIII. század folyamán, hogy Mária Terézia és II. József korára jóformán semmi se maradjon belőle?”*
14. Szakály Ferenc nemrégiben — „Mi veszett Mohács után” — Valóság, 1988. évi 3. sz. pp. 39–51. — „hevenyészett mérlegkésztítésre” vállalkozott; ebben felveti a kérdést: „... vajon nem beidegződések nyűgözik-e a történetírást, amikor ... a törököt okolja a magyar fejlődésvonal megszakadásáért, közelebből azért, hogy hazánk a XVI–XVII. században távolabb került 'Európától', mint bármikor előtte és utána”. Mérlege: „Vizsgálódásaink során olyan pozitív fejleményt, amely kifejezetten a törökök másfél száz esztendőss magyarországi bentlakásából fakadt volna, egyáltalán nem tudtunk felfedezni. Olyan károsat, amely évszázadokkal vetette vissza az ország és népe fejlődését, annál többet. Véleményünk szerint tehát ... a magyarországi török uralom mérlege egyértelműen negatív.”
15. Orosz István, 1986.

17. Idézi Für Lajos, 1986.
18. Hamvas Béla im.
19. Mindez nem jelenti azt, hogy Hamvas „tájlélektani” megállapításai között ne lenne figyelemre-méltó vagy találó észrevétel. Hamvas szerint „Az Alföldön a táj és az ember között a viszony nem végleges. Ez az ideiglenesség az, amely mindennemű településen azonnal és mindenkinek feltűnik. Az Alföldön nincs város olyan értelemben, mint Nyugaton. Mert a város ... céltudatos szándékkal elgondolt életrend. ... Az alföldi város életrendje nem különbözik a faluétól.” „... az Alföldön a függetlenség szenvedélye minden mértéket felrobant. Saját határait is szétveti. Ez az ösztön teremti a sűrűbb települések mellett a tanyavilágokat.” Hamvas az Alföldet „Kelet géniusának” terrénumaként írja le, melyet a nomádság és az állandó letelepedés közötti állapot, szabadság-sóvárgás, a tanulás és az alkalmazkodás nehézsége, uralmi ösztön, lázongás, letargia és kitörő indulat, ideiglenesség jellemez.
20. Tóth J. 1985.
21. Az idézet Rostoványi Zs. im.-ből való; a szerző kifejti, hogy a centrum-periféria viszonyt pusztán lemaradásként – kvantifikált lemaradásként – felfogó vélemény egyoldalú: „A periféria – félperiféria 'lemaradása' – fogalmazzunk inkább így: elmaradottsága – valójában egy sajátos fejlődés, mégpedig olyan, amely a világgazdaság mint rendszer létezése, aktív befolyásoló szerepe mellett megy végbe.”
22. den Hollander, 1975.
23. den Hollander, 1980. „Mindenki, aki ismeri Észak-Amerika, Dél-Afrika vagy Ausztrália benépesülését, kultúrtájfejlődését történetét és azt összehasonlítja a tanyákéval, azonnal felismeri a problémák hasonlóságát.”
24. den Hollander, 1975.
25. Beluszky P. 1981.
26. Beluszky P. 1986.
27. U.o.
28. Dr. Tóth József a 2. Alföld anketon (Békéscsaba, 1986. december 1–2.) tett erre vonatkozó megjegyzést: a konferencia anyagát közreadó kötetbe (Békéscsaba, 1987) ez a szövegrész nem került be. Dr. Enyedi György Tóth József doktori értekezésének vitáján magyarázta az alföldi urbanizáció sajátosságait a táj kelet-európai jellegű fejlődésével.
29. Gunst P. 1974.
30. „A termelők ugyanis a magántulajdon érvényesülésének következtében egyénileg is érdekeltté váltak a termelés bővítésében, hiszen a termelés bővítéséből adódó több termék nagyobbik része a tulajdonukban maradt. A mezőgazdaságban a faluközösség eredeti rendszere már olyan formának adta át a helyet, amelyben a nyomáskényszer folytán ugyan a megművelés még számos közösségi vonást viselt magán, de a föld gyümölcse az egyes családok tulajdonába került ... Ami hatalmas vonzerő volt a termelés bővítésében, s lehetővé tette az antik és germán technikai-termelési vívmányok fokozott felhasználását, majd az azokra épülő technikai újításokat”. Gunst P. 1974.
31. Orosz I. 1986.
32. U.o.
33. Gunst P. 1974.
34. „A faluközösségek keleti rendszere, annak szláv változata is, s a ráépült társadalom egész felépítése ... a gazdaság és a társadalom statikusságát eredményezte, nem kedvezett a termelés intenzív irányú fejlesztésének ... Ebben a rendszerben végeredményben az járt rosszul, aki többet termelt.” Gunst P. 1975.
35. Szücs Jenő írja: „De a hűbérúrnak is megvoltak kezdettől fogva a maga szabályszerűen rögződött kötelezettségei, sőt maga a fidelitas is feltételes volt, függvénye annak, hogy a hatalmasabb partner betartja-e szerződészerű kötelezettségeit... Egyenlőtlen viszonyok a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbérúrnak ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, mely értéknorma erejével hatott – idővel lefelé is.” Szücs J. 1981.
36. Szücs Jenő, 1981.

37. Szücs Jenő, 1981. A Szerző még megjegyzi: „A Nyugatot az is hozzásegítette persze, hogy holmi heterogén városi „népesség” helyett egy egységes szabadság (libertas civium) eszméjét megvalósító polgárság szelektálódjék ki a *laboratores* „funkcionális” ideálsémájából, hogy az antik múlt municipális modellje Észak-Itáliában a sötét századokban sem süllyedt el teljesen, s úgy sugárzott ki észak-nyugat, Flandria felé, majd keletre, ahogy a városi zónák kiterjedtek.”
38. Hanák Péter, 1986.
39. Szücs Jenő megfogalmazásában: „A legfőbb vitakérdés ugyanis abban áll, hogy Magyarország egy sajátosan köztes, ha úgy tetszik, ‘hibrid’ jellegű, de önálló jegyekkel leírható történeti régió része-e (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, ‘nyugati’ vagy ‘keleti’ szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely geneziséstől napjainkig Kelet-Európa egyik ‘alrégiója’ gyanánt fogható fel.” Szücs J. 1981.
40. Niederhauser Emil 1958-ban publikált munkájában a *Kelet-Európához* való tartozást vallotta: „... Magyarország története a kelet-európai fejlődés ismertetőjegyeit viseli magán ...” (Niederhauser E., 1958). Hazánk Európán belüli hovatarozásáról folytatott történészvitákat összefoglalva írja Gyáni Gábor Szekfű Gyula nézetéről: „... a magyarságot az európai közösség integráns részeként állítja be.” (Gyáni G. 1988)
41. Gunst Péter: „Igy aztán létrejött Kelet-Európa peremterületén egy átmeneti jellegű körzet, amelybe a Baltikumot, Lengyelországot, a Cseh-Morva medencét, Magyarországot és Horvátországot sorolhatjuk. Ezek az országok (Csehország kivételével) a fejlődés kelet-európai jellemzőit mutatják, de olyan erőteljes nyugat-európai hatásokkal, hogy azok sokban módosították az eredeti szerkezetet. (Cseh- és Morvaország viszont alapjában a nyugati úton fejlődött, erős kelet-európai hatások érvényesülésével.” (Gunst P. 1974.) Gyáni interpretálásában: Berend T. Iván és Ránki György „... Közép-Kelet-Európát a Nyugattól eltávolodott, külön útra tért Kelet-Európa részének tekintik, annak mintegy a nyugati pereméhez számítják.” (Gyáni G. im.) Berend T. I. más megfogalmazása szerint Nyugat-, az orosz Kelet-Európa, a lengyel-cseh-magyar Közép-Európa „... úgy három régió, hogy egyidejűleg három is, de mégiscsak kettő ... az önálló régiót formáló Közép-Kelet-Európa ... a nyugatias szerkezetek átvétele ellenére ezért nem integráns része Nyugatnak.” (Berend T. I. 1982.)
42. Hanák Péter: „A gazdaság- és társadalomtörténeti, az államszerkezeti, a politikai és a kulturális jegyek vizsgálata számunkra azt bizonyítja, hogy az egységesnek minősített kelet-európai régiómeghatározás két genetikusan, strukturálisan és fejlődéstendenciájában különböző régiót von össze, a közép- és a kelet-európai. E problémát nem oldja meg az az engedmény, amely Kelet-Közép-Európát a nagy keleti régió egyik alrégiójának rangjára emeli.” (Hanák P. 1986.) Szücs Jenőt már idéztük. Idevágó tömör összegzése: „... létezik egy ‘hibrid módon kettős arculatú’ önálló közép-kelet-európai régió, melyhez Magyarország, Csehország és Lengyelország rendelhető hozzá.” (Szücs J. 1981.) Gunst P. itt is idézhető: „Kelet-Európa tehát Nyugat-Európa gazdasági (és a bevándorlás következtében szociális) ráhatása folytán tulajdonképpen kettészakadt. A Baltikum, Lengyelország, Magyarország és Horvátország kivételével ... Kelet-Európa érintetlen maradt a nyugat-európai határoktól.” (Gunst P. 1974.)
43. Szücs J. 1981.
44. Uo.
45. „Csoda-e, ha a formák hol némileg anorganikusan csonkák vagy nyerseks, hol viszont tagolatlanul elnagyoltak, hol váltig átütődnek rajtuk archaikus vonások, vagy egymáshoz való nagyságrendi arányaikban ütöttek el a mintától?” „Mert a Nyugat kétségkívül a ‘minta’ szerepét játszotta, még ha e sorsdöntő alkati átalakulást nem is lehet holmi imitációra leegyszerűsíteni, hiszen a belső feltételek minden téren jelen voltak már 1200 előtt ... valami ‘imitatív’ jelleg mégis tagadhatatlan, hiszen kész sémák és modellek segítettek felgyorsulni a belső mozgást.” Szücs Jenő, 1981.
46. „... indokoltnak látszik már a középkorban ‘Közép-Kelet-Európa’ fogalmának előlegezése arra az egész régióra, mely nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a ‘kelet-

- európai’ közegeben eleve a szerkezet szinte minden ponton kitapintható módosulásával.” Szücs J. 1981.
47. Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. — Budapest, 1965. 139 p.
48. Uo.
49. Idézi Bácskai V. uo.
50. Uo.
51. Uo.
52. Szakály F. 1988.
53. „Történetírásunk főként a roboton alapuló majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásában, a városi fejlődés hanyatlásában, az abszolutizmus hasonló szerkezetében és funkciójában, a kapitalizmus fejlődésmenetében és típusában .. látja a 16. századdal kezdődő kelet-európai regionális elhatárolódás tényezőit és ismérveit.” Hanák P. 1986. (kie.: B.P.) „A magyar történelem ’közép-kelet-európai’ jellege azért sajátos képlet, mert hibrid módon kettős arculatú: egyrészt kora-újkori ’kelet-európai’ fordulata szélsőségesé fokozta a nyugati képlethez képest a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát ..., másrészt azonban a fordulat századokon át sem volt képes kiiktantani a szerkezet ’nyugati’ elemeit.” Szücs J. 1981.
54. Az 1492. évi 47. t.c. a jobbágyok kilencedkötelezettségéről, melyet a földbérletre is kiterjeszt (ld. mezővárosi földhasználat!), az 1498. évi 35. t.c. a nemesi kereskedelem vámmenetségéről stb.
55. Szücs Jenő, 1981.
56. „Egyvalami azért a törököket is terhelte: mindezekhez hozzá kellett szokniuk, mert egy számukra ismeretlen rendszer részét képezték. ... Még szokatlanabb, nehezebben emészthető volt a törökök számára az, hogy a városok magyar előjárói felügyeletet gyakoroltak a céhek és a piacokon a kereskedelmi élet felett.” Hegyi K. 1986.
57. „Mindenekelőtt döntő jelentősége van az Alföld társadalomfejlődésében annak a ténynek, hogy a vármegye, a magyar rendiség e reprezentatív területe eltűnt az Alföld népe fölül ... A hódoltság területe tehát lényegében kiesik a rendi fejlődés menetéből...” Majlát Jolán megállapítását idézi Szakály F. (1986.). „Megvizsgálva tehát, mit pusztított el a társadalom szempontjából a török uralom, megállapíthatjuk, hogy elpusztította e terület népe fölül az állami, megyei és földesúri hatalmat, tehát az egész felső rendi struktúrát, elpusztította a jobbágyfalvakat és az egész jobbágyi társadalomstruktúrát.” Uo.
58. Veres P. 1936.
59. Szücs J. 1981.
60. Márkus I. kifejezte. „A protestantizmus, kivált annak kálvinista alakja, megerősítette és nyilván öntudatosította is különállásukat a feudális erőktől ... Másrészt szervezeti keretet kínált a város- vagy faluközösségi élet testületi öngazgatásának is, a mindennapi élet, az emberi együttélés, az erkölcsiség, a családi viszonylatok szabályozásának is.” „A protestantizmus bevitte a maga félig polgári, félig népi intellektualizmusát ezekbe a városokba és falvakba.” Márkus I. 1986.
61. Makkai L. 1976.
62. Szücs J. 1981.

IRODALOM

- ANCSEL É. 1984: Éthosz és történelem. — Kossuth Kiadó, Budapest, 126 p.
- BARANYI B: 1985: A Tiszántúl átalakuló társadalma 1945–1978. — Akadémiai Kiadó, Budapest, 201 p.
- BELLON T: 1986: Szabadalmas alföldi mezővárosok gazdálkodása a XVIII–XIX. században. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. — Nagykőrös, pp. 505–531.
- BELUSZKY P. 1966: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. — Földrajzi Értesítő, pp. 329–345.

- BELUSZKY P. 1981: A lektor dilemmái — avagy néhány megjegyzés Zoltán Zoltán cikkéhez. — In: Margó. — Földrajzi Értesítő, pp. 324–326.
- BELUSZKY P. 1986: Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös, pp. 763–777.
- BENDA K. 1986: A mezővárosi önkormányzat és az egyházak a XVI–XVIII. században. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. — Nagykőrös, pp. 301–306.
- BEREND T. I. — RÁNKI GY. 1976: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. — Budapest, 723 p.
- BEREND T. I. 1982: Magyarország helye Európában. — Valóság, 12. sz. pp. 1–22.
- BEREND T. I. — RÁNKI GY. 1978: Az állam szerepe az európai „periféria” XIX. századi gazdasági fejlődésében. — Valóság, 3. sz. pp. 3–11.
- BEREND T. I. — RÁNKI GY. (szerk.) 1979: Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. — Budapest, p.
- BOURDIEU, P. 1985: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez. — Szociológiai Figyelő, 1. sz. pp. 7–22.
- BULLA B. — MENDÖL T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. — Budapest, 611. p.
- ENYEDI GY. 1970: Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. — Földrajzi Közlemények, 3. sz. pp. 177–196.
- ENYEDI GY. 1978: Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. — Budapest, 292 p.
- ERDEI F. 1974: Magyar város. — Budapest, (Hasonmás kiadás)
- ERDEI F. 1977: Futóhomok. — Budapest, 279 p.
- FÜR L. 1986: Az agrárkultúra megújulása és kiterjedése az Alföldön 1848–1914. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. — Nagykőrös, pp. 429–450.
- GERGELY A. 1988: Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. — Valóság, 5. sz. pp. 98–107.
- GUNST P. 1974: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. — Valóság 3. sz. pp. 16–31.
- GUNST P. 1975: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában (különös tekintettel Kelet-Európára). — Ethnographia, pp. 380–397.
- GUNST P. 1974: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. — In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. Szolnok, pp. 9–31.
- GUNST P. 1982: A közép- és kelet-európai nemzetté válás gazdasági-társadalmi problémái. — Valóság, pp. 18–29.
- GYÁNI G. 1988: Történeiszviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. — Valóság, 4. sz. pp. 76–83.
- GYIMESI S. 1975: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. — Budapest,
- GYÓRFFY I. 1942: Az alföldi kertés városok. — Hajdúszoboszló települése. — In: Magyar nép, magyar föld. — Budapest, pp. 153–186.
- HANÁK P.: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. — Előadások a Történettudományi Intézetben, 3. pp. 14–25.
- HEGYI K. 1986: A török adminisztráció és az alföldi mezővárosok. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. — Nagykőrös, pp. 307–323.
- HOFER T. 1987: Korreferátum Enyedi György: Tér és társadalom c. tanulmányához. — JANUS, II. 1., pp. 19–23.
- HOFFMAN T. 1986: A város és az urbanizáció történelmi útjain a hagyományos Európában — útvesztők az Alföldön. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös, pp. 649–659.
- DEN HOLLANDER, A. N. J. 1975: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. — Ethnographia, pp. 313–323.
- DEN HOLLANDER, A. N. J. 1980: Az Alföld települése és lakói. — Mezőgazdasági Kutató, Budapest, 113. p.
- LETTTRICH E. 1968: Az Alföld település- és gazdálkodási rendszere. — Földrajzi Közlemények, pp. 21–39.

- MAJLÁT J. 1943: Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. — Budapest,
- MAJLÁT J. 1945: A török hódoltság. — Demokrácia és köznevelés. Budapest.
- MAKKAI L. 1976: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. — Történeti Szemle, 1. sz. pp. 257–277.
- MAKKAI L. 1976: Egység és különbség az európai feudalizmus kialakulásában. — Történelmi Szemle, pp. 257–277.
- MÁRKUS I. 1971: Az elkanyarodás. — In: Kifelé a feudalizmusból. — Budapest, pp. 5–19.
- MÁRKUS I. 1986: Az „alföldi út” és elakadása. — Valóság 4. sz. pp. 30–58.
- MATTYASOVSKY J. 1946: Délkelet-Európa gazdaság- földrajzi egysége. — Új Magyarország.
- MAYER, R. 1940: Die Alföldstädte. — Abhandlungen der Geogr. Gesellschaft Wien. Wien.
- MÓDRÁ L. 1986: Adalékok Soltvadkert társadalmának struktúráihoz. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. — Nagykőrös, pp. 811–827.
- NIEDERHAUSER E. 1958: A kelet-európai fejlődés kérdéseire. (Der Frage der osteuropäischen Entwicklung) — Studio Slavica, pp. 359–371.
- OROSZ I. 1986: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a XVIII. században és a XIX. század első felében. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. — Nagykőrös, pp. 403–425.
- OROSZ I. 1986: hozzászólása az „Európa régiói a történelemben” c. vitában. In: Előadások a Történettudományi Intézetben, 3. Budapest.
- PACH ZS. P. 1963: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. — Budapest,
- RÁNKI GY. 1985: Közép-Európa kérdéséhez — gazdasági szempontból. — Valóság, 11. sz. pp.
- ROSTOVÁNYI ZS. 1988: Centrum és periféria. — Az elmélet kelet-közép-európai alkalmazhatósága. — Világosság, 5. sz. pp. 280–291.
- SZABÓ L. 1986: Falusi közösségek belső tagoltsága. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. — Nagykőrös, pp. 457–504.
- SZAKÁLY F. 1969: Parasztvármegyék a XVII. és a XVIII. században. — Akadémiai Kiadó, Budapest,
- SZAKÁLY F. 1986: Az alföldi mezővárosok és a magyar feudális hatalom. — In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. — Nagykőrös, pp. 325–342.
- SZAKÁLY F. 1988: Mi veszett Mohács után? — Valóság, 3. sz. pp. 39–51.
- SZÉKELY GY. 1967: A közép-európai várostörténet kérdései a Magyar–Lengyel Történeti Vegyesbizottság varsói ülészakán. — Századok, pp. 1464–1469.
- SZÉKELY GY. 1973: Földesúri törekvések a jobbágyok költözési jogának felszámolására Magyarországon — kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben. — Agrártörténeti Szemle, pp. 261–276.
- SZENTES T. 1983: Utószó I. Wallerstein „A modern világ gazdasági rendszer kialakulása” c. művéhez. Budapest, pp. 699–755.
- SZÜCS J. 1981: Vázlat Európa három történeti régiójáról. — Történeti Szemle, 3. sz. pp. 313–359.
- SZÜCS J. 1986: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. — Előadások a Történettudományi Intézetben, 3. Budapest, pp. 3–13.
- TÓTH J. 1985: Az urbanizáció sajátosságai és problémái az Alföldön. — Doktori ért. tézisei, Pécs, 33 p.
- VERES P. 1936: A közösségi szellem a mai parasztságban. — Gondolat, pp. 181–188.
- VERES P. 1936: Az Alföld parasztsága. — Budapest, 87 p.
- WALLERSTEIN, I. 1983: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. — Budapest, 782 p.
- ZOLTÁN Z. 1980: Az alföldi mezőváros-probléma — strukturális és rendszerszemléletű megközelítésben. — Alföldi Tanulmányok, IV. Békéscsaba, pp. 123–145.

THE ORIGIN OF THE „ALFÖLD SYNDROME”

PÁL BELUSZKY:

(Summary)

The Alföld has covered a very specific path of social development for centuries. This is reflected in the spatial pattern of its society. E.g. the settlement network in the Alföld has a multitude of so much individual characteristics that one may well speak of a peculiar settlement network only characteristic of the Alföld. Agricultural production in the Alföld was organized within urban frameworks via the so called rural market towns and their scattered farmsteads (the 'tanya'-s); and agriculture has also contributed to urban development. Rural market towns traded the produce of their own vast fields and provided the inhabitants living within their confines with urban goods. It followed from all this that a large proportion of their inhabitants earned living in agriculture; they had hardly any attraction zone or not at all beyond their confines and – apart from the most inner core – they had a village-like appearance. There are scattered farmsteads also in other countries but until recently 'tanya'-s have demonstrated specific features: they represented accessories to the parent settlement, they did not form a settlement on their own: the owner of the farmstead had another home in the rural market town. The rural market town and the 'tanya'-s have been organized into a settlement-management system. There was a specific contradiction between the „economic backwardness” of the Alföld and its social structure the latter being characterized by loose feudal ties until 1848 then by dragging capitalization. Protestantism was the dominant religion in the Alföld with its strong popular ties while in other parts of Hungary the Roman catholic church prevailed.

Being aware of these specific features one may well put the question: is it about the simple sum of individual phenomena which occurred in the course of history or a development model, a specific development path which has evolved into a system on its own right. In our opinion it is about the latter and this specific path of development is a mix of three elements:

(1) Hungary is situated within a border-zone between the Western- and the Eastern European models of social development and most historians suggest an individual – Central European – model of development within this border zone. Applying the theory of historical regions to Hungarian spatial development some Hungarian geographers are of the opinion that the inconformity of the Alföld derives from the fact that this region, surrounded by areas displaying „Central European” features of development, followed an Eastern European model of development. In the author's opinion this assumption is fallacious. Feudalism has never firmly established in the Alföld (pagan, semi-nomadic people settled in here as late as the 13th century!) while already at the turn of the 15th–16th centuries the society showed post-feudal features which were, in many aspects, similar to the Western European model: strong local autonomies, no villeins in gross, autonomous churches etc). But this free peasant society did not capitalize. This development path or some of its elements can be related to the Swiss or the Tyrolese societal development.

(2) At the same time Alföld represented a periphery within peripheral Hungary itself (e.g. in the 16th–17th centuries, during the Turkish occupation Alföld payed taxes to both the Turks and the Hungarians). Societal development with its Western traits and economic backwardness produced the incongruence of social development with the economic one.

(3) Finally, the Alföld remained a 'frontier' zone during and after the Turkish occupation as well when the reconquest of the lands grown wild kept the frontier features alive.

Therefore, the Alföld represented a periphery of the 'frontier' type (in its „ideal typical form” until the end of the 19th century) which is situated in the border zone between the Western and the Eastern European socio-economic development models and demonstrated certain Western traits (free peasantry) the impacts of which can be revealed up to date.

Translated by E. Daróczy

БЕЛУСКИ, ПАЛ:

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СИНДРОМА «АЛЬФЭЛЬД» — (ЭСКИЗ)

(Резюме)

Со многих столетий Альфёльд (Венгерская низменность) проходит весьма своеобразный путь развития. Это отражается и на пространственном появлении общества. Сеть поселений Альфёльда обладает множеством таких уникальных особенностей, что на этом основании с полным правом можно говорить о своеобразной сети населенных пунктов, характерной исключительно для Альфёльда. Здесь аграрное производство, через сельские города (мезёварош) и их танья, могло организоваться в городских рамках; аграрная деятельность выполняла и роль городского развития. Сельский город торговал аграрными продуктами, произведенными на своих обширных окружающих территориях, и в то же время, снабжал городскими благами население, живущее в его административных границах. Из этого следовало, что жители в больших пропорциях были заняты в сельском хозяйстве, что сельский город не или едва имел территорию тяготения за его административными границами, и что по облику он — за исключением его центрального ядра — напоминал на деревню. Хотя спорадичное селение с аграрной функцией известно и за границами нашей страны, но танья — до последних времен — являлось специальным типом спорадичного расселения: оно *входило в состав* главного поселения, не было самостоятельным селением, так как владелец хозяйства танья имел квартиру и в сельском городе. Сельский город и танья *объединялись в единой системе поселения и хозяйствования*. Между «экономической отсталостью» Альфёльда и структурой его общества наблюдались особые противоречия, для которых до 1848-го года были характерны непрочные феодальные связности, а позднее — медлительность капиталистического развития. Господствующее вероисповедание на Альфёльде было протестанство, вместе с соответствующими тесными народными отношениями (в то время как в других частях страны преобладал католицизм).

В знании этих особенностей с полным правом напрашивается вопрос: в том ли дело, что частные явления регионально-исторического развития здесь просто накладываются друг на друга, или же речь идет о своеобразном пути, о своеобразной модели, о единой системе. По нашему мнению дело в последнем, и этот своеобразный путь развития состоит из трех элементов:

— Венгрия располагается в общей предельной зоне западно- и восточноевропейской моделей общественного развития, для которой большинство историков предполагает собственную, центральноевропейскую модель развития. Некоторые отечественные географы, применяя теорию исторических регионов к территориальному развитию в Венгрии, считают, что уникальность Альфёльда исходит из того, что этот регион следовал за восточноевропейской моделью развития, в то время как он был окружен территориями, обладающими «центральноевропейскими» свойствами. По мнению автора это предположение ошибочное. На Альфёльде феодальное устройство никогда не было прочным (даже в течение 18-го века заселялись языческие, полукочевые народы!), и уже на рубеже 15-го и 16-го столетий здесь проживало общество, собственно «переступившее» феодализм, с чертами, сходными с западноевропейской моделью развития (сильное местное самоуправление, крепостные без личной зависимости, автономная церковь и т.д.); однако же, это общество свободных крестьян не ступило на путь капитализма. Данный ход развития, по его некоторым элементам, может считаться родственным с швейцарским или тирольским общественным развитием.

— В то же время Альфельд был «периферией» бнутри также периферийной Венгрии (например, в период 16—18-х веков, во время турецкого господства, он платил налоги в две стороны: туркам и венграм. Общественное развитие, предъявляющее и элементы западного типа прогресса, и экономическая отсталость вместе привели к несоответствию в развитии общества и экономики.

— Наконец, Альфельд опять и опять имел «фронтной» характер — и во время турецкого господства и после, когда отвоевание одичалого края поддерживало характерные «фронтные» черты.

Таким образом, Альфельд располагался в общей предельной зоне западно- и восточно-европейского общественно-экономического развития, и (до конца 19-го века как «совершенный образец») был своеобразной периферией фронтного характера, предъявляющей и западные элементы (свободное крестьянство). А последствия же всего этого прослеживаются и в наши дни.

Перевел: Тамаш Бауко

OROSZ ÉVA:

AZ EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZER FÖLDRAJZÁRÓL

„A földrajztudományon belüli közhiedelemmel ellentétben az egészségügy-földrajz nem egy ezoterikus és periférikus valami. *A földrajzi fogalmaknak és módszereknek az egészséggel összefüggő problémákra történő alkalmazására* – az így definiált – egészségföldrajzot a földrajztudomány fő áramába, annak kellős közepébe helyezi.” (HUNTER, 1974 p. 4)

Bevezető

Az 1970-es évek első felében egyre markánsabbá vált az emberi egészség térbeli kérdéseit kutató földrajztudósok megosztottsága: a betegségek különböző fajtái és a környezet (elsősorban, de nem kizárólagosan a természeti környezet) összefüggéseire koncentráló tradicionális irányzat (a betegségek földrajza) mellett erre az időszakra önálló irányzattá terebélyesedtek az egészségügyi szolgáltatások területi elosztását, igénybevételük és hozzáférhetőségük térbeli összetevőit vizsgáló kutatások.¹ A kezdeti időszak számos, máig hatást gyakorló tanulmánya közül néhány azonban nemcsak az új irányzat létjogosultságát, hanem a két irányzat közötti kapcsolat szükségességét és lehetőségességét is bizonyította. Ezek közül a két legjelentősebb: PYLE, G. F. 1971-es tanulmánya, amely a szív- és rákbetegségek akkori és várható előfordulására alapozza Chicago egészségügyi igényeinek, létesítményeinek 1980-ra való előrejelzését (PYLE, 1971), valamint SHANNON, G. W. és DEVER, A. G. 1974-ben megjelent könyve, amely az első szintézisét jelenti az egészségügyi ellátás földrajza által felölelt kérdésköröknek és az addig felhalmozott tudásnak. (SHANNON – DEVER, 1974).

Míg a 70-es évek elején az egészségügyi rendszer földrajza önálló irányzatként csak az USA-ban volt jelen, az évtized végére már az USA-n kívül is – elsősorban Angliában, Kanadában és Ausztráliában – is jelentős irányzattá vált. (HOWE-PHILLIPS, 1983; THOUÉZ, 1983). Magyarországon az egészségügyföldrajz tradicionális ágazata jelentős történelmi múlttal és jelennel rendelkezik. Ezt – többek között – az is tükrözi, hogy az IGU „Geographia Medica” c. periodikáját a Magyar Földrajzi Társaság orvosföldrajzi szekciója adja ki. Az egészségügyi rendszernek és működésének térbeli problémáival foglalkozó tanulmányok azonban – néhány kivételtől eltekintve – szinte teljesen hiányoznak a magyar szakirodalomból², továbbá a meg-

lévők túlnyomó többsége is – kérdésfelvetéséből, szemléletéből eredően – az egészségügyi szervezés körébe sorolható.

Tanulmányunk néhány általunk különösen fontosnak (vagy csupán érdekesnek?) tartott kérdést ragad ki – vállalva a kiválasztás önkényességét, mind a témákat, mind a szerzőket tekintve. Van-e, lenne-e létjogosultsága Magyarországon az egészségügyi ellátás földrajzának: A magyar egészségügyi rendszer mely problémái igényelnék a társadalomföldrajzi („jóléti” földrajzi) szemléletű vizsgálatot? – Néhány megjegyzés erejéig ezekre a kérdésekre adandó válaszokhoz is szeretnénk hozzájárulni. Ebbe a tárgykörbe tartozó észrevételeinket azonban formailag is igyekezünk elkülöníteni a tanulmány – ismertető jellegű – fő témájától.

Az egészségügyi rendszer földrajza főbb témaköreinek tárgyalása előtt azonban szükségesnek tartottuk, hogy egyrészt a tradicionális irányzatra, másrészt a történeti előzményekre is kitérjünk.

1. Történeti előzmények

„... a történeti megközelítés viszonyítási pontként szolgál a kutatásainkban bekövetkezett változásnak és haladásnak a megméretéséhez.” (SHANNON, 1980; p. 251)

Igaz, hogy az egészségügyi rendszer földrajza, mint a földrajztudományon belüli irányzat új, azonban legalább ennyire lényeges azt is tudnunk, hogy a tárgyalt problémák jelentős része már a múlt században is jelen volt – mind a szellemi életben, mind az egészségügy napi gyakorlatában. (Természetesen az adott kor gazdasági-társadalmi jellemzői, valamint kutatási módszerei jelentette más körülmények között.)

A múlt század közepén – végén számos tanulmány mutat rá a *szükségletek területi elosztása és az egészségügyi szolgáltatások térbeli elhelyezkedése* közötti ellentmondásra. MOUAT, J. 1881-ben a londoni kórházak elhelyezkedését a szegények lakóhelyeinek elhelyezkedésével hasonlította össze – hangsúlyozva a nem megfelelő elhelyezés káros hatását a szegények egészségi állapotára. (SHANNON, 1980).

Napjainkban is a szükségletek és a szolgáltatások területi elosztása közötti ellentmondás (az ellentmondás konkrét érvényesülési formáinak a feltárása) jelenti az egyik fő kihívást az egészségügyi rendszerek földrajzával – és persze az egészségügyi rendszerek működésével szemben is.

Nagy-Britanniában 1859-ben létesítették az első falusi „cottage” kórházat – elsősorban a falusi szegénység szociális és egészségi problémáinak enyhítésére, felismerve, hogy a falusi térségekben az egészségügyi szolgáltatások hiánya párosul a közlekedési nehézségekkel. Ez a probléma hívta életre az 1940-es évek közepén az USA-ban az ún. Hill-Burton kórházépítési törvényeket, amelyek elősegítették a falusi térségekben a kórházak építését, és ezáltal egészségügyi munkaerőt is vonzottak ezekbe a térségekbe. (ROEMER, 1985).

Azóta is több hullámban és több országban is felvetődött az a kérdés, hogy életképesek-e a kis falusi kórházak. (WHILE, 1978; SUPPLITT, 1982) Angliában pl. az egészségügypolitika is felismerte, hogy elhibázott volt a 60-as

évek elejének törekvése a kis kórházak megszüntetésére (DRURY, 1983). Magyarországon – feltételezésünk szerint – a következő években egyre nyilvánvalóbbá fog válni, hogy – a gazdasághoz hasonlóan – az egészségügyben is számos probléma forrását jelenti a „szervezeti piramis” talpázatának deformáltsága, azaz a közepes és kisméretű (elsősorban az időskorúakat és az egyszerűbb eseteket ellátó) kórházak hiánya.

A történeti előzmények (a fenti példákhoz hasonlóan) azonban a földrajztudományon kívül találhatóak. (BARRETT, 1980)

Az egészségföldrajz alapvető feladatainak klasszikus megfogalmazását sem földrajztudósoknak, hanem egy orvosnak tulajdonítja a szakirodalom. FINKE német orvos 1792-ben írta a következőket:

„Midőn valaki országról-országra haladva, leírja azok helyzetét, a termőföld állapotát, a levegő, a víz, az időjárás sajátosságait, és a lakosság által fogyasztott élelmiszereket; midőn valaki ábrázolja az életmódot, az egészséggel és betegséggel kapcsolatos szokásokat; és midőn valaki számot ad magukról a betegségekről, előfordulásukról a különböző országokban és a helyi gyógyító intézkedésekről; röviden, mikor valaki egyesíti mindazt, amit érdemes tudni egy ország egészségügyi helyzetéről, akkor senki nem tagadhatja, hogy ez a munka kiérdemli az egészségügyföldrajz elnevezést.” (SHANNON – DEVER, 1974 p. 2.)

Az egészségügyi rendszer földrajzának napjainkban is markáns irányzatát jelentik az egészségügyi szolgáltatások földrajzi (fizikai) elérhetőségét vizsgáló tanulmányok. Ez az irányzat büszkélkedhet a legjelentősebb (legközismertebb) történeti gyökerekkel. JARVIS elmeorvos 1851-ben írt tanulmánya³ az 1970–80-as évtizedekben – Jarvis törvénye néven – reneszánszát éli.

A 19. század közepén az USA-ban az elmebetegek számának nagymértékű növekedését észlelték – ez egyre inkább ráirányította a figyelmet az elmekórházak működésére is. Edward JARVIS elmeorvos azt vizsgálva, hogyan befolyásolja az új elmeegógyintézetek létesítése a környező lakosságnak az elmebetegek iránt tanúsított viselkedését megállapította:

„Az elmekórházak közelében élő emberek több pácienset küldenek azokba, mint a távolabb élők.” (JOSEPH – PHILLIPS 1984. p. 146.)

A távolságnak ezt az igénybevételre gyakorolt hatását JARVIS elsősorban annak tulajdonította, hogy a távolabb élőknek kevesebb az információjuk az elmeegógyintézetekről – azaz az *információ mennyisége csökken a távolság növekedésével*.

Bár JARVIS speciálisan az elmeegógyászat területén tárta fel a „távolsághatás” (distance decay) érvényesülését – tanulmánya lényegében RAVENSTEIN migrációra vonatkozó törvénye, valamint STEWART és ZIPF nevéhez fűződő későbbi általánosabb megfogalmazások történeti előzményének is tekinthető. (SHANNON – DEVER, 1974).

2. A tradicionális egészségföldrajz

Az egészségügyi rendszer földrajza az emberi egészség területi vonatkozásaiból csupán egy vékony réteget metsz ki. Helyének, szerepének, korlátainak be-

mutatásához szükség van a tradicionális ágazat, az ún. betegség-földrajz körvonalazására is. Többek között annak hangsúlyozására, hogy a hatalmas tudásanyagot, számos megközelítést és tudományos módszert felölelő tradicionális ágazat továbbra is dominál az egészségföldrajzon belül; és a környezeti ártalmak fokozódása új szükségleteket támasztott az ilyen jellegű kutatásokkal szemben.

Az egészségföldrajz fejlődését bemutató munkák alapján (PYLE, 1976; PYLE, 1979; HOWE, 1980; HUNTER, 1974; McGLASHAN, 1972; MAYER, 1982; McGLASHAN-BLUNDEN, 1983) négy fő irányzatot különíthetünk el: /1/ a *betegség-ökológiát*; /2/ a *földrajzi epidemiológiát*; /3/ a *betegségek területi terjedését*; valamint /4/ az *emberi táplálkozás problémáit vizsgáló tanulmányokat*.

A múlt században – a társadalom fő egészségügyi problémáiból, a sorozatos, pusztító erejű járványokból eredően – a fertőző betegségek és a természeti környezet közötti kapcsolatra irányult a földrajztudósok figyelme. A 20. század elején – az iparosodás hatásaként – a tudósok által vizsgált környezeti elemek között (a természeti környezet elsődlegessége mellett) egyre inkább szerepet kapnak a társadalmi, kulturális környezet elemei is.

Az 50-es években kialakuló, mindenekelőtt Jacques M. MAY⁴ nevével fémjelzett irányzat a *betegség ökológia* átfogó, elméleti magyarázatot keresett a betegség mibenlétére. MAY a *patológiai tényezők* (beleértve a betegséget kiváltó közvetlen okokat, a közvetítésben résztvevő tényezőket, valamint magát az embert) és a *földrajzi tényezők közötti* (May elnevezése szerint: a „pathogens” és a „geogens” közötti) *kapcsolatok* vizsgálatát tekintette az egészségügyföldrajz fő feladatának. A földrajzi tényezők közé: /1/ a fizikai (természetföldrajzi), /2/ az emberi és társadalmi, valamint /3/ a biológiai környezetet sorolta. (MAY, 1950)

Az egészség és betegség mibenlétének megértése – véleményünk szerint – alapvető az egészségügyi rendszer földrajza szempontjából is. Az egészség fogalma:

„... az ember (élő szövetei, sejtjei és a sejtek alkotóelemei) és a fizikai, biológiai és társadalmi-kulturális környezete közötti alkalmazkodás és harmónia állapotát jelenti. Az egészség egyenlő az ökológiai egyensúllyal. A betegség, másrészt a téves alkalmazkodás, diszharmónia, ökológiai egyensúlytalanság állapotának tekinthető.” (HOWE-PHILLIPS, 1983 p. 34)

Számos szerző hangsúlyozza ezen – ember és környezete közötti – egyensúly *dinamikus* voltát, másrészt a kapcsolat *kölcsönhatás* jellegét. (HUNTER, 1974)

Az egészségföldrajz lényegében ezen egyensúly, ill. egyensúlytalanság konkrét megjelenési formáit (ezek térbeli és időbeli változását) vizsgálja – különböző földrajzi környezetben, valamint az ember-környezet komplexumnak szűkebb vagy szélesebb metszetét bevonva a vizsgálatba, azaz különböző mértékben és módszerekkel törekedve ember és környezete kapcsolatának, ill. (a kapcsolat egy-egy szeletének) megértésére. Ezen a kapcsolatrendszeren belül az egészségügyi rendszer a *környezet egyik összetevőjének, a társadalmi környezetnek csupán egyik alkotóelemét jelenti*. Az egészségügyi rendszernek ez a helye egyben kijelöli az egészségügyi rendszer földrajzának a korlátait is; másrészt az igényt a környezet többi elemével való együttes vizsgálatára.

A szűkebben értelmezett egészségföldrajz másik fő irányzata: a „*földrajzi epidemiológia*”. Ez a megközelítés a különböző betegségek előfordulásának területi

szerkezetét (térbeli formáját) írja le. Az irányzat egyik alapvető módszere a „betegség-térképezés”, melynek területén az angol egészségügyföldrajz ért el kiemelkedő eredményeket. (HOWE, 1963, 1970) Ezen a témakörön belül a „*kapcsolat-analízis*”-nek is nevezett irányzat napjaink fejlett statisztikai (számítástechnikai) módszereivel vizsgálja a betegség és hipotetikus veszélyeztető faktorok közötti kapcsolatot.

„Röviden, az egészségügy-földrajzos feladata a betegség-adatok kidolgozása, összehasonlítása és térképezése, ezáltal annak kimutatása, hogy bizonyos egészségi állapot hol gyakori (vagy hiányzik); objektív statisztikai tesztek felhasználásával annak értékelése, hogy ezek a minták előfordulhattak-e vagy sem a véletlen következtében; a betegség és más területileg változó tényezők kiterjedése közötti egybeesés fokának mérése; és annak vizsgálata, hogy a kimutatott összefüggések oksági kapcsolatnak tekinthetők-e.” (McGLASHAN, 1972 p. 12)

Az elmúlt évtizedekben radikálisan átalakult a betegség-struktúra a fejlett országokban. Ennek hatására egyre nagyobb teret kap a krónikus betegségek (szív- és érrendszeri megbetegedések, rák stb.) vizsgálata az egészségügyföldrajzon belül. (MEADE, 1979; VERHASSELT, 1977; GREENBERG et al., 1980).

A *betegségek terjedésével* foglalkozó tanulmányok elsősorban a fertőző betegségek terjedési mechanizmusát vizsgálják (HAGGETT, 1972; 1976; HUNTER 1966; PYLE, 1980); ennek megértéséhez jelentősen hozzájárultak a történeti jellegű munkák is (pl. a 14. századi angliai pestisjárvány és a 19. századi kolerajárvány vizsgálata (HOWE, 1972)).

Lényegében külön irányzatnak tekinthető LEARMONTH, A. nevéhez fűződő ún. „*éhség-földrajz*”: az emberi táplálkozás problémaköre (elsősorban a fejlődő világban, de a fejlett országokban is) (LEARMONTH, 1978).

Az előzőekben már hangsúlyoztuk, hogy az *egészségügyi ellátás* a társadalmi környezet egyik alkotóeleme (amellyel mind a betegséget okozó környezeti tényezők, mind az ember kapcsolatban állnak). Következésképp működésének értékelése nem lehetsége (azaz a földrajzi szemléletű kutatása sem) az egészség-betegség térbeli vonatkozásainak vizsgálata nélkül. Az egészségügypolitikák számára legfontosabb következtetésként az *egyes társadalmi szférák közös cselekvési programjának* szükségessége adódik (az egészség védelmében, ill. helyreállításában).

Ebből a nézőpontból a magyar egészségügypolitika egyik fő feladata is az egyes társadalmi szférák (oktatás, lakásügy, környezetvédelem stb., és az egészségügy) közötti koordináció megteremtése, irányítása kellene hogy legyen; a kapcsolat formáinak megteremtése, fejlesztése helyi és országos szinten egyaránt.

3. Az egészségügyi rendszer földrajza: főbb témakörök

Milyen térbeli struktúrát alkotnak egy adott országnak (vagy annak egy kisebb térségének) egészségügyi szolgáltatásai (az egészségügyi intézmények és a munkaeör)? Hogyan viszonyul az egészségügyi ellátás területi elosztása népesség demográfiai jellemzőinek, ill. egészségi állapotának térbeli eloszlásához? A társadalom egyes csoportjainak társadalmi és térbeli helyzete milyen mértékben és milyen mecha-

nizmusokon keresztül korlátozza az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférhetőséget? Milyen folyamatok alakítják az egészségügyi szolgálatok *igénybevételének*, (tényleges „használatának”) társadalmi területi egyenlőtlenségeit? Milyen értékeket követessen az egészségügyi tervezés az egészségügyi rendszer meglévő területi struktúrájának értékelésekor és a struktúra alakításakor? Hogyan egyeztetethetők össze a gazdaságosság és az egyenlő hozzáférhetőség egymásnak sokszor ellentmondó követelményei, az egészségügyi szféra különböző szereplőinek — orvosok, páciensek, biztosító, állam stb. — ellentétes érdekei stb.? Az egészségügyi rendszer földrajzához sorolható kutatások a fenti alapvető kérdésekre (ill. azok valamilyen vonatkozására) keresik a választ.

A témáit és kutatási módszereit tekintve szerteágazó, számos más tudományágból merítő tanulmányok tematikai csoportosítására számos példát szolgáltat a szakirodalom. Ezek alapján az alábbiakat tekinthetjük az egészségügyi rendszer földrajza legmarkánsabb témaköreinek:

/1/ *Az egészségügyi rendszer területi szerkezetének vizsgálata.* Az elméleti leírástól (SHANNON-DEVER, 1974; PYLE, 1979) a különböző országok egészségügyi rendszereinek összehasonlító vizsgálatán keresztül (JOSEPH-PHILLIPS, 1984; MAYNARD, 1981; ROEMER, 1985) egy-egy kisebb térség egészségügyi szolgáltatásai (vagy azok egy része) által alkotott rendszer vizsgálatáig terjed a skála (GRIME-WHITELEGG, 1982; MULLNER-GOLDBERG, 1978). Elméleti gyökereit elsősorban a Christaller-i központi hely elméletből meríti. Számos kérdésben átfedi az egészségügyi szervezés témaköreit (pl. az egészségügyi rendszer hierarchizáltsága, az egészségügyi regionalizáció stb.).

/2/ *Az egészségügyi erőforrások* (mindenekelőtt az orvosok *területi eloszlásának* különbségei), valamint az erre ható tényezők. Meg kell különböztetnünk a makroszintű és mikroszintű megközelítéseket. A makroszintű tanulmányok — különböző aggregáltsági fokon — elsősorban az egyes földrajzi egységek ellátottságának szintjeit (orvos-lakosság, orvos-kórházi ágy stb. arányszámokat) hasonlítják össze — legtöbbször az országos átlaggal, ritkábban a halandóság területi különbségeivel (PHILLIPS, 1981; HAYNES, 1985; PALMER et al, 1979). A mikroszintű tanulmányok elsősorban az orvosok településválasztását befolyásoló tényezőkre koncentrálnak. (KNOX-PACIONE, 1980; HAYNES-BENTHAM, 1979)

/3/ *Az egészségügyi szolgáltatások hozzáférhetősége és igénybevétele.* A *hozzáférhetőség* és az *igénybevétel* problémakörének központi kérdése azonos: a népesség valóságos szükségletei hogyan — milyen tényezők által korlátozva, milyen mechanizmusokon keresztül, milyen társadalmi-területi különbségekkel — transzformálódnak át a szolgáltatások iránti keresletté és azon keresztül az egészségügyi ellátás igénybevételévé.

A két megközelítés közötti *viszonylagos* különbség — leegyszerűsítve — úgy fogalmazható meg, hogy míg az igénybevétel nézőpontjából a szerzők elsősorban az egészségügyi szolgáltatással kapcsolatba került népesség társadalmi-területi különbségeinek vagy az egyéni magatartási mintákat alakító tényezőknek a vizsgálatán keresztül törekednek megadni a választ a fenti kérdésre; addig a hozzáférhetőség nézőpontjából elsősorban a gazdasági-társadalmi-települési és egészségügyi rendszeren belüli korlátozó tényezők vizsgálatára helyeződik a hangsúly. Ez utóbbi témakörben az

elméleti fogalmi megközelítéstől, a hozzáférhetőséget korlátozó tényezők különböző csoportjainak empirikus vizsgálatán át az *elérhetőségnek* lényegében csak a távolság dimenzióját figyelembevevő tanulmányokig terjed a skála. (PENCHANSKY-THOMAS, 1981)

Az igénybevétel témakörébe sorolható tanulmányok sokasága vizsgálja a *távolságnak az igénybevételre gyakorolt inverz hatását* (ennek érvényesülését, ill. az érvényesülést módosító tényezőket) – a szolgáltatások különböző típusaira és különböző települési környezetben. A tanulmányok más csoportja elméleti modellekbe foglalja az igénybevételre ható tényezőket. (Ezek a törekvések szoros kapcsolatban állnak a társadalomföldrajznak a szolgáltatások általános problémáit vizsgáló irányzatával.) A tanulmányok egy harmadik csoportja elsősorban a beteg-magatartás egészségügy-pszichológiai szemléletű vizsgálatán keresztül közelít az igénybevétel területi különbségeihez.

4/ *Az egészségügyi tervezéshez* (közvetlenül vagy csak közvetve) kapcsolódó tanulmányok – elsősorban az USA-ban – négy problémakör köré csoportosulnak:

„1/ a kórházak területi elhelyezése és használata; 2/ a Sürgősségi Szolgálat területi elhelyezése és használata; 3/ az orvosok területi eloszlása; 4/ az elmeegészségügyi intézmények igénybevételének területi aspektusai.” (PYLE, 1983 p. 95)

A *makroszintű tervezésbeli* alkalmazás legmarkánsabb példája az angliai RAWP (Resource Allocation Working Party) elnevezés alatt közismert finanszírozási rendszer (az angol kórházi ellátás finanszírozásának rendszere), amely az egészségügyi régiók közötti területi különbség csökkentésére, a *szükségletek területi különbségeihez igazodó erőforrás-elosztásra* törekszik. (A szükségletek mérésére a standardizált halálzási arányszámokon alapuló számítási módszert alkalmaz a RAWP.) (DHSS, 1976)

Az egészségügyi rendszer földrajzának irányzatai között nem húzható éles határ – az előzőekben vázolt kérdéskörök szoros tartalmi kapcsolatban állnak egymással. Például az egészségügyi szolgáltatások területi rendszere (a kórházak térbeli koncentrációjának mértéke) nagyban befolyásolja az ellátás elérhetőségét; az orvosellátottság területi különbségei a hozzáférhetőség egyenlőtlenségeinek *egyik* jelzőszámaként is használatosak; a kórház telephelyének kiválasztásához szükséges az igénybevételre ható tényezők figyelembe vétele stb.

Az egészségügyi rendszerrel foglalkozó területi kutatások számos más tudományág megközelítéseiből, módszertanából merítenek – ezek sorában elsősorban a társadalomföldrajzot, szociológiát, epidemiológiát, demográfiát, egészségügy-gazdaságtant, egészségügyi szervezést, matematikai-statisztikát kell megemlítenünk.

A területi folyamatok, egyenlőtlenségek egyben társadalmi folyamatok, egyenlőtlenségek térbeli vetületét is jelentik. (Pl. a halandóság területi különbségeiben a társadalmi rétegek közötti különbség a települések eltérő társadalmi struktúrájának közvetítésével jelenik meg.) A területi-társadalmi dimenziók összefonódása különböző mértékben tükröződik az egészségügyföldrajzi munkákban. Hangsúlyozva a kivételek létét, azt állapíthatjuk meg, hogy az egészségügyi rendszer földrajza még csak a kezdeti lépéseket tette meg a jelenségek társadalmi és területi dimenziói kölcsönhatásainak megértésében.

4. Egészségügyi rendszerek – egészségügyi ellátás földrajza

Ahogy az egyes országok egészségügyi rendszereinek (felépítésüknek, funkcionálásuknak) sajátos, markáns jegyei vannak, úgy sajátos vonások mutathatók ki az egészségügyi rendszer földrajzi, területi jellegzetességét vizsgáló társadalomtudományi kutatásokban is. Ezért vizsgálatot érdemelnek az alábbi kérdések:

/1/ hogyan befolyásolták az egyes egészségügyi rendszerek fő jellemzői, problémái a kutatásokat, pontosabban az egyes rendszerek közötti különbségek hogyan érhetőek tetten az egészségügy földrajzi kutatások különbözőségében; másrészt

/2/ a tudományág eredményei hogyan hatottak az egészségügyi rendszerekre, mindenekelőtt az egészségügyi tervezésre.

Válaszunk azonban csak a két legmarkánsabb irányzat – az angol és az amerikai – közötti különbségek vázolására szorítkozik.

Angliában 1946-ban létrehozták az Állami Egészségügyi Szolgálatot (NHS), melynek egyik fő alapelve volt:

„... olyan egészségügyi szolgáltatás megteremtése, amely mindenki számára hozzáférhető, függetlenül az anyagi helyzettől, kortól, nemtől, foglalkozástól, lakóhelytől és a biztosítás módjától.” (CULYER, 1976, p. 113)

Ezt az ellátás gyakorlatilag ingyenessé tétele mellett az egészségügyi rendszer struktúrájának és működtetésének átalakításával is próbálták elérni. A kórházak állami intézmények lettek; a szolgáltatások fejlesztését elsősorban a társadalmi és területi különbségek csökkentését célul tűző egészségügyi tervezés (az adminisztráció döntései) és nem a piaci hatások befolyásolták. Ezáltal – részben a gyorsan jelentkező pozitív hatások következtében is – kevésbé nyilvánvaló formában jelentkeztek és később kerültek az érdeklődés középpontjába a területi problémák mint az alapvetően piaci rendszerű USA egészségügyben. Ennek is következménye, hogy Angliában USA-hoz képest jelentős késéssel bontakoztak ki az egészségügy-földrajzi kutatások. (HOWE-PHILLIPS, 1983)

Az egészségügyi rendszer által felvállalt egyenlőség eszméből következően az egészségüggyel kapcsolatos társadalomtudományi kutatásokban az egyik legmarkánsabb kérdés, hogy az NHS mennyire volt képes, ill. mennyire nem az egyes társadalmi rétegek egészségi állapota egészségügyi ellátáshoz való hozzáférhetősége közötti különbséget megszüntetni. A területi-társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozó egyik legnagyobb hatású koncepciót – az inverz ellátás törvényét (inverse care law) – HART, J. T. angol szociológus fogalmazta meg:

„Azokban a térségekben, ahol több a megbetegedés és a halálozás, az általános orvosoknak több a munkája, nagyobb a körzetének a lakosság száma, rosszabb a kórházi háttere ..., mint az egészségesebb térségekben; a kórházi orvosok nagyobb esetszámot látnak el kevesebb személyzettel és felszereléssel, elavultabb épületekben ... Ezek a tendenciák úgy összegezhetőek, mint az inverz ellátás törvénye: a jó orvosi ellátás elérhetősége inverz módon változik a lakosság szükségletéhez viszonyítva.” (HART, 1975 p. 189)

Az USA alapjában piaci viszonyokon nyugvó egészségügyi rendszerében szembeötlőek voltak és maradtak az egyenlőtlenségek – az intézmények területi elhelyezkedésében, az orvos-ellátottságban, a szolgáltatások igénybevételében. Ez

ösztönzően hatott a kutatások korai kialakulására; továbbá az a felismerés is, hogy számos országhoz képest az USA lakosságának egészségi állapota a 60-as évtizedben *relatív*e romlott. Másrészt a piaci viszonyok szemléletén alapulva a mikroszintű, a „keresleti” oldalból kiinduló vizsgálatok domináltak. Például annak vizsgálata, hogyan befolyásolják a fogyasztók viselkedésének, „utazási magatartásának” jellemzői (időbeli és pénzbeli költségei) az intézmények, orvosok igénybevételét, területi elhelyezkedését. Ez az irányzat lényegesen kisebb mértékben található meg Angliában.

Hangsúlyozzuk, hogy az előbbi tendenciák bemutatásakor erős leegyszerűsítéshez folyamodtunk – ahogy erre kényszerülünk a magyar egészségügy számára adódó következtetések megfogalmazásakor is. Az egészségügyi politikának és tervezésnek a területi problémák iránti érzékenységének a hiánya Magyarországon abból is fakad, hogy számos, tervezett globális mutatóban (pl. 1 körzeti orvosra jutó lakosok száma, 10 000 lakosra jutó kórházi ágyak száma) az egészségügyi rendszer jelentős eredményeket ért el. Azonban a különbségek – kevésbé nyilvánvaló módon – számos, az egészségügyi tervezés látóköréből kieső – nagyfontosságú – területen fennmaradtak, sőt növekedtek.

A tervezés szemlélete, módszere megrekedt azon a szinten, ami a hálózat kiépítése, kiugró aránytalanságok („fehér foltok”) megszüntetésének időszakában még indokolt volt – a nagyobb létesítményekben, globális (túlzottan aggregált) mutatószámokban való gondolkodásnál.

5. A távolság hatása az igénybevételre

A „legföldrajzibb” tényező az ellátást nyújtó intézmény *távolsága* (egyrészt a potenciális igénybevevők lakóhelyétől, másrészt más egészségügyi intézményektől). Így érthető, hogy az egészségügy földrajzi kutatásokban kiemelkedő szerepe van az olyan kérdések vizsgálatának, mint pl.:

/a/ Hogyan befolyásolja a távolság (a távolság növekedése) az ellátás igénybevételét?

/b/ Milyen szerepe van az igénybevételre ható többi tényezők között?

/c/ A távolságnak az igénybevételt jelentősen korlátozó hatása esetén milyen következtetések (és milyen lehetőségek) adódnak az egészségügyi tervezés számára?

A tanulmányok egyik irányzatát az empirikus kutatások jelentik, amelyek többsége egyrészt igazolja a távolság igénybevételt korlátozó hatását, másrészt azt tükrözik, hogy ez a hatás igen különböző mértékben és módon érvényesül a potenciális páciensek társadalmi jellemzői, a betegségek fajtái, az egészségügyi szolgáltatások fajtái, valamint a települési környezet szerint. A tanulmányok másik csoportja elméleti keretekbe, modellekbe foglalja az igénybevételre ható fontosabb tényezőket – és ebben a rendszerben törekszik a távolság szerepének, hatásának értelmezésére.

A távolság-hatás elméletének lényegét SHANNON és DEVER már említett könyvükben így foglalják össze:⁵

„... az emberek elhelyezkedése és társadalmi cselekvése területileg rendezett... Ez az eloszlási minta feltételez /1/ központi magot, azaz azt a területet, ahol a megfigyelt jelenség koncentrációja a legnagyobb, és /2/ a jelenség sűrűségének folyamatos csökkenését, ahogy a magterülettől való távolság növekszik. Ez utóbbi aspektus a „távolság csökkenő függvényének” nevezhető.” (SHANNON-DEVER, 1974 p. 92)

Nemcsak az elméleti alapokat, hanem a használt modelleket is a társadalomföldrajz egyéb ágaitól vette át az egészségügyi rendszer földrajza. (SHANNON-BASH-SHUR-METZNER, 1969) Ezek közül a két legismertebb és leggyakrabban használt (PYLE, 1974):

/1/ a gravitációs modell, ill. – annak egyszerűsített formája – a Pareto-függvény;

$$P_{ij} = \frac{a}{D_{ij}^b}, \text{ ahol } P_{ij} \text{ az } i\text{-ben lakó, } j\text{-beli kórházat igénybevevők számát, } D_{ij} \text{ az } i \text{ és } j \text{ közötti}$$

távolságot jelenti; a, b pedig – az empirikus adatokból meghatározandó – konstansok. (b alacsony értéke relatíve könnyű hozzáférhetőséget, magas értéke pedig korlátozott hozzáférhetőséget jelez.)

/2/ az exponenciális modell:

$$P_{ij} = \frac{a}{e^{bD_{ij}}}, \text{ ahol } e \text{ a természetes logaritmus alapja (a többi jelölés megegyezik a Pareto-}$$

függvénynél alkalmazottakkal.)

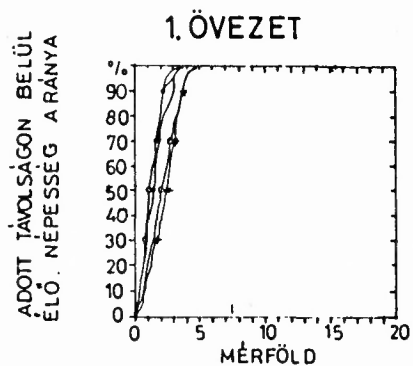
Az elméleti modell és a valóságban végbemenő folyamatok között (ez esetben is) igen lényeges a különbség. Az empirikus vizsgálatok fő tanulsága éppen az, hogy a települési, társadalmi tényezők, valamint az egészségügyi ellátás sajátosságai miként alakítják ki (ill. korlátozzák, módosítják) az általános összefüggés konkrét érvényesülését.

A vizsgálatok kimutatták – többek között –, hogy a távolságnak az igénybevételre gyakorolt inverz hatása /a/ kevésbé érinti a szakorvosi, mint a körzeti (általános) orvosi ellátást; továbbá kevésbé érvényesül a nagy, szélesebb skálájú specializációval rendelkező kórházak esetében – a kisebb, kevésbé specializált kórházakhoz viszonyítva (MORRILL-EARICKSON, 1968). /b/ a falusi térségekben egyértelműen kimutatható, míg a nagyvárosokban a kórházak közötti választás lehetősége erőteljesen módosítja ezt az összefüggést. (McGUIRK-PORELL, 1984); /c/ lényegesen különböző az egyes társadalmi rétegeket tekintve. (PARKIN, 1979; PHILLIPS, 1981; ROGHMANN-ZASTOWNY, 1979)

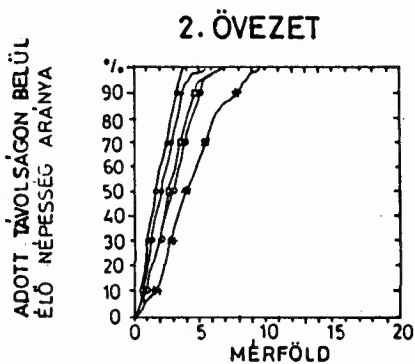
A fejezet hátralevő részében néhány olyan tanulmány központi gondolatának a vázolására törekszünk, amelyek – véleményünk szerint – jelentősen hozzájárultak a távolság szerepének árnyaltabb, differenciáltabb megközelítéséhez.

/1/ SHANNON és szerzőtársai Cleveland nagyvárosi térségének kórházhálózatát vizsgálva kimutatják, hogy a kórházhálózat hierarchizáltságából és a település szerkezetéből adódó hatások összefonódnak. Azaz igaz, hogy a specializáltabb kórházak általában nagyobb kiterjedésű vonzaskörzettel rendelkeznek (távolabb esnek a páciensek jelentős részétől), azonban ez a hatás lényegesen kevésbé jelentkezik a város belső övezetében lakók esetében, mint az előváros külső övezetében.

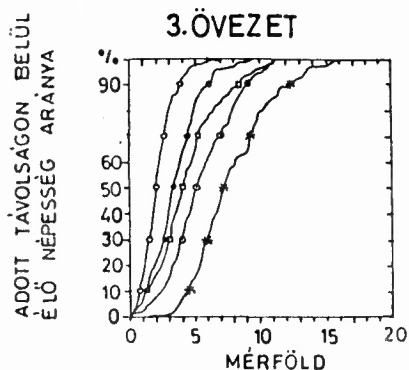
A KÖRHÁZI ELLÁTÁS FÖLDRAJZI ELÉRHETŐSÉGE LAKÓÖVEZETENKÉNT



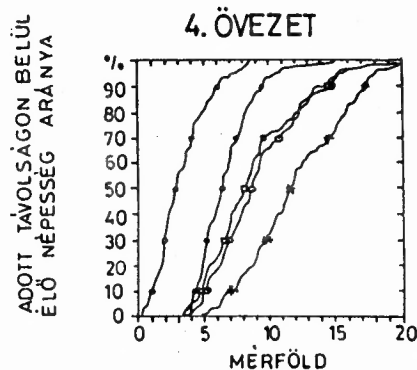
A KÖRHÁZI ELLÁTÁS SZINTJEI
○ 1 ● 1-2 □ 1-3 ○ 1-4 * 1-5



A KÖRHÁZI ELLÁTÁS SZINTJEI
○ 1 ● 1-2 □ 1-3 ○ 1-4 * 1-5



A KÖRHÁZI ELLÁTÁS SZINTJEI
○ 1 ● 1-2 □ 1-3 ○ 1-4 * 1-5



A KÖRHÁZI ELLÁTÁS SZINTJEI
○ 1 ● 1-2 □ 1-3 ○ 1-4 * 1-5

LAKÓÖVEZETEK:

- 1 BELSŐ VÁROSI
- 2 KÜLSŐ VÁROSI
- 3 BELSŐ ELŐVÁROSI
- 4 KÜLSŐ ELŐVÁROSI

KÖRHÁZI ELLÁTÁS SZINTJEI

- KIS, HELYI KÖRHÁZ
- NAGYOBB, HELYI KÖRHÁZ
- TERÜLETI KÖRHÁZ-KEVÉSBÉ SPECIALIZÁLT
- NAGYOBB TERÜLETI KÖRHÁZ
MAGASABB SPECIALIZÁCIÓ
- * NAGY OKTATÓ - KUTATÓ KÖRHÁZ

1. ÁBRA

FORRÁS: [SHANNON ET AL, 1975, P 34]

„Valójában a Belső Városi Zóna lakosságának 90 %-a közelebb (3,5 mérföldön belül) van az 5. szintű kórházhoz (a hierarchia csúcsán lévő, specializált oktató kórház – O.É.), mint a 4. Zóna (Külső Elővárosi Zóna – O.É.) lakosságának 42 %-a bármely kórházhoz (4,2 mérföld).” (SHANNON et al., 1975 p. 32)

/2/ Kanada egy falusi térségében (ahol egy ún. „cottage” kórház nyújtotta az általános orvosi ellátást) végzett vizsgálat szerint:

„a távolság egyaránt gyakorol pozitív és negatív hatást is a beteg-magatartásra. Minél távolabb él az egyén az orvostól, annál valószínűbb, hogy érzékenyebben reagál a betegségre, azonban a távolság nagyobb mértékben tartja vissza a tényleges igénybevételtől, mint az orvoshoz közelebb lakót.” (GIRT, 1973, p. 161)

A két hatásnak eredőjeként a legtöbb betegség esetében a kórháztól való távolság növekedésével egy bizonyos pontig nő az igénybevétel valószínűsége, és csak az adott pont után kezd érvényesülni a távolság „inverz” hatása.

/3/ Nemcsak a távolság szerepének és a kórházi rendszernek a vizsgálatában, hanem magának az egészségügyi rendszer földrajzának kialakulásában is jelentős szerepe volt a 60-as évek második felében a „Chicago Regional Hospital Study” néven ismert kutatási programnak. (DeVISE, 1968; MORRILL-EARICKSON, 1968a). Ennek egyik legismertebb tanulmányában MORRILL, EARICKSON és REES szerzőhármas Chicago nagyvárosi körzetében vizsgálva kimutatta, hogy a páciensek és a kórházak közötti távolság elsősorban nem közvetlenül befolyásolta a kórházak igénybevételét. (MORRILL-EARICKSON-REES, 1970) A legtöbb esetben ugyanis az általános orvos és nem a páciens választja meg a kórházat – így az általános orvosok területi eloszlásának és a beteg orvosválasztását befolyásoló tényezőknek a „közvetítésével” érvényesült a távolság hatása. A kórháztól való távolságnak (ill. a kórház közelségének), mint az *orvosok területi elhelyezkedését* befolyásoló tényezőknek volt jelentős szerepe.

„Az orvosok nagyobb sikerrel képesek csökkenteni a kórházba való utazás távolságát, mint a páciensek képesek akár az orvoshoz, akár a kórházakba történő utazásukat.” (MORRILL-EARICKSON-REES, 1970, p. 162)

/4/ HAYNES, R. M. és BENTHAM, C. G. a falusi jellegű Norfolk megyében, Norwich vonzaskörzetében, végzett vizsgálatukban kimutatták, hogy a távolság más-ként befolyásolja az ellátás hozzáférhetőségét a krónikus betegséggel rendelkezők esetében, mint azok esetében, akik nem rendelkeznek krónikus betegséggel. (HAYNES-BENTHAM, 1982)

A krónikus betegségben szenvedők esetében csak két nagy csoport között volt – a szignifikancia vizsgálat által is kimutatható – különbség mind a körzeti orvosi ellátás, mind a járóbeteg szakorvosi ellátás igénybevételében. Nevezetesen a városban lakók és a városon kívül lakók között. Ez a területi különbség eltérő mértékű volt a nemek, életkor, foglalkozás, valamint a gépkocsival rendelkezés alapján képzett alcsoportok esetében. *Az egészségügyi ellátást leginkább igénylő csoportok* (a 65 éven felüliek, a fizikai munkások és a gépkocsival nem rendelkező háztartások) *esetében volt a legnagyobb a falu-város közötti egyenlőtlenség az ellátás igénybevételében.*

A krónikus betegségben nem szenvedők esetében a falvak legjobb és legrosszabb helyzetű csoportja közötti különbség bizonyult szignifikánsnak. Azaz a Norwich-höz közeli és körzeti orvossal rendelkező falvakban élők lényegesen nagyobb

hányada vette igénybe a körzeti orvosi szolgálatot, és a járóbeteg szakorvosi ellátást, mint a Norwich-tól távoli, körzeti orvossal nem rendelkező falvakban élők. Ez a *településcsoportok közötti különbség* a legfiatalabb korcsoport, a nők és az autóval rendelkező háztartások, tehát a *relatív gazdagabb, mobilabb és egészségesebb csoportok esetében volt a legnagyobb.*

15/ MAYER, J. D. tanulmányának fő mondanivalója, hogy a távolság hatásának vizsgálatakor nem lehetséges az ellátás egyes fő szakágait, azaz a belgyógyászatot, sebészetet, szülészeti stb. homogénnek tekinteni, hiszen ezek a tevékenységek hierarchikusak (különböző kórházak különböző bonyolultságú vizsgálatokat és műtéteket végeznek). Rhode Island állam (kb. 900 000 lakos) 15 kórházának (a legkisebbek 39 és 77 ágyas, a legnagyobb közel 800 ágyas) betegforgalmát vizsgálva a szerző megállapítja, hogy a sebészeti eljárások egy része (pl. a vakbélműtét) nagymértékben „érzékeny” a távolságra (a páciensek kb. 70 %-ának lakóhelye és a kórház közötti távolság kisebb, mint 15 perc); a sebészeti eljárások másik része (pl. szívműtétek) esetében nem a távolság, hanem a kórház mérete volt a meghatározó. Alapvető fontosságúak a tervezés számára megfogalmazott következtetései — azaz arra a kérdésre adott válasz, hogy milyen mértékben szükséges centralizálni a kórházi szolgáltatásokat.

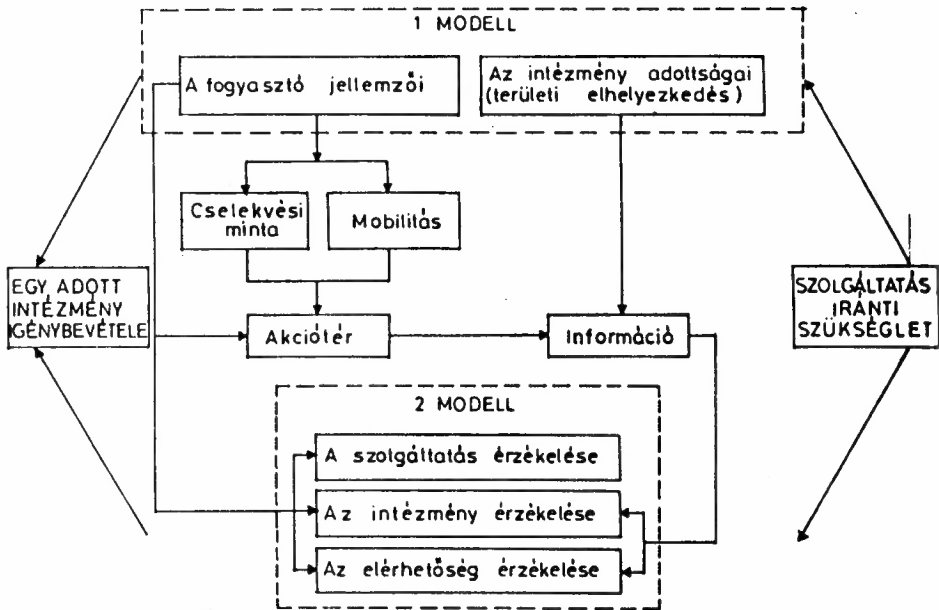
„A közönségesebb eljárások eredményessége a kisebb vonzáskörzetű helyi kórházakban nem különbözik lényegesen a nagyobb kórházakban elvégzett eljárásoktól, és nem kíséri a méretből fakadó gazdaságtalanság. Ezen túl, mialatt az eljárást gazdaságosan és ártalmas kimenetel nélkül el lehet végezni a *helyi kórházban*, a páciensek hozzáférhetősége is sokkal nagyobb. Amikor ezek a körülmények állnak fenn, az eljárásokat valószínű, hogy decentralizálni kellene.” (MAYER, 1983; p. 826)

Logikusan adódik a kérdés, ha ezek a vizsgálatok a lényegesen jobb közlekedési feltételek, a gépkocsitulajdonosok magasabb aránya mellett; továbbá a magyar kórházak esetében viszonylag kis távolságnak tekinthető értékek (pl. 20 km) után a távolság erőteljesen korlátozó hatásáról számolnak be — nem lenne-e szükség ilyen jellegű vizsgálatokra Magyarországon is? Többek között annak vizsgálatára, hogy a kórházi ellátás egyes szféráiban, mint pl. az időskorúak kórházi ellátása, nem lenne-e szükség egy lényegesen decentralizáltabb intézményhálózatra?

Az elméleti megközelítések közül az egyik legjelentősebb JOSEPH, A. E. — POYNER, A. által leírt modell — amely összekapcsolja a tradicionális szociológiai jellemzők szerepét hangsúlyozó irányzatot a pszichológiai jellegű (a személyes „érzékelés” szerepét hangsúlyozó) megközelítéssel. (JOSEPH-POYNER, 1982) Az összekötő kapcsot az „akció-tér” koncepciója jelenti.

Az alapvető — megválaszolendő — kérdést az jelenti, hogy az (egyén által) felismert szükséglet miként transzformálódik át egy adott (egészségügyi) intézmény használatává. Az 1. (hagyományos) modell válasza: az igénybevétel különbségeit a fogyasztók jellemzőinek és az intézmények tulajdonságainak különbségei magyarázzák. Ez utóbbinak egyik eleme a *térbeli elhelyezkedés*. A 2. modell a szolgáltatásokra, létesítményekre, valamint azok elérhetőségére vonatkozó személyes „érzékelés” különbségeire vezeti vissza az igénybevétel különbségeit. A két modell között az „akció-tér” koncepciója teremt hidat:

ELMÉLETI KERETEK A KÖZSZOLGÁLTATÁSOK IGÉNYBEVÉTELENEK EMPIRIKUS VIZSGÁLATÁHOZ



2. ÁBRA

FORRÁS: [JOSEPH - POYNER 1982, P.265]

„... a fogyasztók olyan jellemzői, mint a kor, nem, foglalkozás, jövedelem szisztematikusan befolyásolják a személyes mobilitást és tevékenység-mintát, amelyek együtt kijelölik az akció teret, azaz azt a térséget, amelyekre az egyén ismeretei és értékei vonatkoznak.” (JOSEPH-POYNER, 1982, p. 264)

Az *akciónter* és az *intézmények elhelyezkedése* (azaz a távolsága) befolyásolja az egyén számára – a választható szolgáltatásokról – elérhető *információt*; az *információnak az elérhetősége* pedig befolyásolja az egyénnek a *szolgáltatásokra* és azok elérhetőségére vonatkozó „*érzékelését*”; ezen keresztül a szolgáltatás *igénybevételére* vonatkozó döntését.

A vázolt elméletet maguk a szerzők is elsősorban kiindulópontnak tekintik – a szolgáltatások igénybevételére (valamint ezen belül a területi tényezők szerepének mélyebb megértésére) irányuló további kutatásokhoz.

6. Az egészségügy területi-funkcionális rendszere: koncentráció és elérhetőség

Az egészségügyi rendszerek egyik alapvető ellentmondása a koncentráció és az elérhetőség ellentétes követelményei között feszül.

Az elmúlt 2-3 évtizedben az egészségügyi technika rohamos fejlődése alapvető hatást gyakorolt az egészségügyi rendszerek működésére, szakmai és területi struktúrájára. Az egyre bonyolultabb és drágább technika — az ezeket felhasználó — kórházi ellátás koncentrációját ösztönözte. Az új technika egy részét ugyanis csak nagy vonzáskörzettel rendelkező központi kórházakba gazdaságos telepíteni (részben a kezelendő betegek relatíve kis száma miatt).

Másrészt azonban az egészségügyi rendszerek „filozófiájának” egyik alappillére az, hogy az egészségügyi ellátás mindenki számára elérhető legyen. *A gazdaságosság és az elérhetőség ellentétes követelményei közötti kompromisszumként az egészségügyi rendszerek regionalizációja bontakozott ki.* (ROEMER; 1977, 1979)

A regionalizáció szélesebb értelemben a teljes egészségügyi rendszert — beleértve az alapellátást is — *átfogó irányítási-szervezési-működési stratégia.* Szűkebb értelemben, valamint a legtöbb ország gyakorlatában csak a kórházi ellátáson belül érvényesül.

Az egészségügyi rendszer földrajzán belül az egészségügy területi-funkcionális rendszerének „klasszikus” — a Christaller-i központi hely elméletén alapuló — leírását SHANNON és DEVER — már többször hivatkozott — mérföldkövet jelentő könyvében találjuk.

„A hatszög geometriai formája a modell területi szerveződését jelenti, míg a hatszög változó mérete a funkcionális szerveződést ...” (SHANNON — DEVER, 1974, p. 13)

Egy régió belül a kórházak három — egymásra épülő szintet alkotnak:

/a/ az igen drága technikát és magas szakértelmet igénylő, viszonylag kis számban előforduló speciális betegségeket a regionális kórház látja el, amelynek a gyógyítás mellett az oktatás és a kutatás is a feladatát képezi;

/b/ a szakellátást nyújtó, a legtöbb orvosszakmával rendelkező (az elméleti modellben 100-500 ágyas) megyei (tartományi) középső szintű kórház;

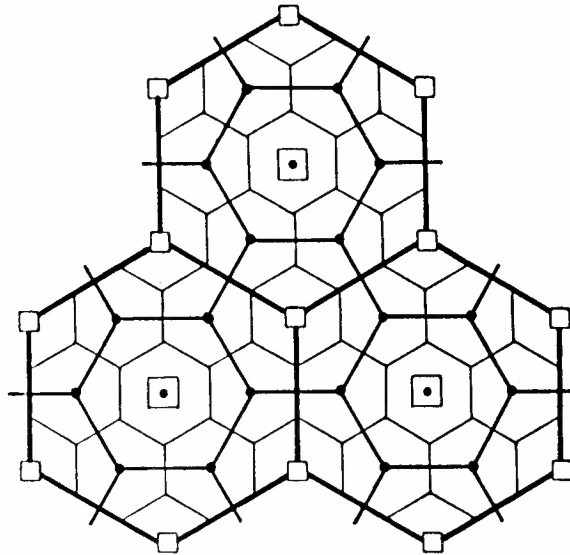
/c/ az alsó szintet jelentő kis 20-100 ágyas helyi, általános kórházak, amelyek viszonylag kis vonzáskörzettel rendelkeznek és a legáltalánosabb, leggyakoribb betegségek ellátása a feladatuk.

A regionalizáció stratégiája magába foglalja a betegeknek a periféria (helyi szintű kórház) és a regionális központ közötti kétirányú áramlását biztosító, valamint a szakmai ismereteknek a központból a perifériához való eljutását segítő mechanizmusokat is. (ROEMER, 1985)

A regionalizáció mélyreható következményeket von maga után a falusi térségek egészségügyi ellátásában. Nemcsak a falu-város közötti kapcsolatot formálja át, hanem nagymértékben differenciálja a falvakat is — jelentős részben aszerint, hogy a hierarchia melyik szintjén álló város közvetlen vonzáskörzetében helyezkednek el. (OROSZ, 1987)

A korábbi évtizedekben a hagyományos megközelítés középpontjában — leegyszerűsítve — a *város és a falu* ellátottsága *közötti különbség*, a falusi kis kórházak

AZ EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS ELMÉLETI MODELLJE



- ◻ REGIONÁLIS KÓRHÁZ (>500 ÁGY)
- ◻ TERÜLETI KÓRHÁZ (101-500 ÁGY)
- (HELYI) FALUSI KÓRHÁZ (20-100 ÁGY)

3. ÁBRA

FORRÁS: [SHANNON - DEVER, 1974 P.12]

sorsa, a város és falu közötti relatív különbségek növekedése állt. Másképp megfogalmazva: az előzőekben vázolt folyamat összetevői közül alapvetően a *koncentrációra* reagáltak; a *hierarchizálódásnak* a falusi ellátásra gyakorolt hatásával viszonylag kevés szerző foglalkozott.

A magyar kórházhálózat nemcsak az elméleti modellhez, de a más országokhoz való hasonlításakor is túlzott koncentrációt mutat. Elgondolkodtató, hogy a nagy szervezetek, centralizációs folyamatok kritikai felülvizsgálata jelentős mértékben előrehaladt a gazdaságban, az oktatás területén. Válaszra váró kérdés, hogy az egészségügy centralizáltsága mennyire egy – gaz-

daságot, társadalmat nagy, a központ által könnyebben vezérelhető szervezetekben rendező – politikai irányzat és mennyire a technika gazdaságos működtetésének szükségszerű következménye. A nemzetközi irodalom azt mutatja, hogy a kisméretű sajátos funkciókkal rendelkező helyi kórházak széles hálózatán nyugszik a kórházi hierarchia.

Az egészségügyi rendszer területi-funkcionális szerkezetének sajátosságai alapvetően befolyásolják az ellátás elérhetőségét. A hozzáférhetőség és az elérhetőség⁷ fogalma (és a kettő közötti különbség) nem kellően tisztázott a nemzetközi szakirodalomban sem. Kutatásainkban PENCHANSKY és THOMAS által használt megkülönböztetést alkalmazzuk:

„A 'hozzáférhetőséget' a páciensek és a rendszer közötti 'illeszkedés' fokát kifejező fogalomként definiáljuk.” (PENCHANSKY-THOMAS, 1983; p. 128.) Ennek az „illeszkedésnek” (a hozzáférhetőség általános fogalmának) csak egyik összetevője az elérhetőség.

„Az elérhetőség a kínálat elhelyezkedése és a páciensek elhelyezkedése közötti kapcsolat, figyelembevve a páciens közlekedési lehetőségeit, utazási időt, távolságot és költséget.” (PENCHANSKY-THOMAS, 1983, p. 128)

Az előzőekben vázolt regionalizált kórházi rendszerben a *fizikai távolság mellett* egyre nagyobb szerepet kap a „*hierarchikus*” távolság – azaz a kórházi hierarchia egyes szintjei közötti kapcsolatok működőképessége (ill. működési zavarai). A hierarchia „végigjárása” térben és időben is megnövelheti a távolságot a specializáltabb ellátás és a lakosság egy része között.

Számos szerző hangsúlyozza a hozzáférhetőség gazdasági tényezőjének elsődlegességét, másrészt azt, hogy a hozzáférhetőség gazdasági akadályainak megszüntetése nem jelenti a térbeli, fizikai akadályok megszűnését, sőt ezek épp a gazdasági korlátok felszámolása után válnak meghatározóvá. (ROSENBERG, 1983)

Az előzőekben az egészségügyi rendszer átalakulását befolyásoló tényezők közül lényegében csak az egészségügyön belülieket érintettük. Hangsúlyozandó azonban, hogy az egészségügyi rendszer területi-funkcionális szerkezetét nemcsak ezek, hanem a társadalom egyéb – mindenekelőtt politikai és gazdasági – szféráinak folyamatai is alakítják.

„... az egészségügyi erőforrások elosztása területi különbségeinek vizsgálata elvezet az állami beavatkozás, valamint az állam és gazdaság közötti kölcsönhatás vizsgálatához.” (EYLES, 1983, p. 238)

Ezért az egészségügyi rendszer földrajzával foglalkozók előtt álló feladatok közül az egyik legfontosabb ezeknek a hatásoknak, továbbá az egészségügyön belüli és kívüli folyamatok kölcsönhatása konkrét formáinak a feltárása.

Végezetül ismételten hangsúlyozzuk a tanulmány elején írtakat: nem volt célunk az egészségügyi rendszer földrajzának átfogó bemutatása: az ismereteink és a terjedelem jelentette korlátok között csupán néhány „mozaikkal” kívántunk hozzájárulni egy Magyarországon szinte teljesen ismeretlen társadalomföldrajzi irányzat „meghonosításához”.

JEGYZETEK

1. A tanulmány az „egészségügyföldrajz” elnevezést az egészség és az egészségügyi ellátás térbeli aspektusait vizsgáló irányzatok együttesére használja. Azaz a földrajz azon ágának megnevezésére, amely felöleli mind a betegségek térbeli eloszlását, a földrajzi környezettel való összefüggéseit tanulmányozó tradicionális irányzatot, mind az egészségügyi szolgáltatások területi vonatkozásaival foglalkozó 60–70-es években kibontakozott új irányzatot. Ez utóbbit az „egészségügyi rendszer földrajzának” (v. egészségügyi ellátás földrajzának) nevezzük. Nem használjuk a Magyarországon elterjedt orvosföldrajz kifejezést, mert – véleményünk szerint – a tradicionális irányzat lényegét is jobban kifejezi az egészségügyföldrajz (vagy a kissé furcsán hangzó egészségföldrajz) elnevezés.

2. A nemzetközi szakirodalom *hozzáférhetőségét* tekintve sem jobb a helyzet. Számos alapvető, ma már „klasszikusnak” számító könyv egyetlen magyar könyvtárban sem található meg.

3. „On the Supposed Increase of Insanity”, megjelent a „The American Journal of Insanity” c. folyóiratban.

4. Az amerikai egészségföldrajz megteremtőjének a francia Jacques M. MAY-t (1896–1975) tekintik, akit 1950-ben hívott meg az Amerikai Földrajzi Társaság az USA-ba, az ország betegség-atlaszának összeállítására. MAY ezen munkáit 1950–55 között részletekben jelentette meg; ezzel párhuzamosan dolgozta ki fordulópontot jelentő elméletét.

5. A szerzők hangsúlyozzák, hogy koncepciójuk Von THÜNEN és CHRISTALLER elméletén alapszik. (A történeti előzményt jelentő JARVIS-törvényről az előzőekben már volt szó.)

6. A kistérségek egészségügyi ellátására vonatkozó vizsgálatunk igen nagy különbségeket mutatott ki. Pl. Karcag vonzáskörzetébe tartozó 106 000 lakos 52 %-a 20 km-nél távolabb él Karcagtól.

7. access, ill. accesibility

IRODALOM

- BARRETT, F. A. 1980: Medical Geography as a Foster Child. In: Meade, M. S. (ed.): *Conceptual and Methodological Issues in Medical Geography*. pp. 1–15., University of North Carolina, Studies in Geography No. 15.
- CULYER, A. J. 1976: *Need and the National Health Service. Economics and Social Choice*. Martin Robertson and Co. Ltd., Oxford.
- Department of Health and Social Security (DHSS) 1976: *Sharing Resources for Health in England. Report of the Resource Allocation Working Party*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- DeVISE, P. 1968: Methods and concepts of an interdisciplinary regional hospital study, *Health Services Research* 3. pp. 166–173.
- DRURY, Peter 1983: Some spatial aspects of health service developments: the British experience *Progress in Human Geography* Vol 7. 1. pp. 60–78.
- EYLES, J. 1983: *The Social Geography of Medicine and Health*. Croom Helm, London
- GIRT, J. L. 1973: Distance to general medical practice and its effect on revealed ill-health in a rural environment. *Canadian Geographer* 17, 154–166.
- GREENBERG, M. R. et al 1980: Clues for case control studies of cancer in the northeast urban corridor *Social Science and Medicine* 14. D. pp. 37–44.
- GRIME, L. P. – WHITELEGG, J. 1982: The geography of health care planning: some problems of correspondence between local and national policies. *Community Medicine*: 4. pp. 201–208.
- HAGGETT, P. 1972: Contagions processes in a planar graph: an epidemiological application. In: McGLASHAN: *op. cit.* pp. 307–324.
- HAGGETT, P. 1976: Hybridizing alternative models of an epidemic diffusion process *Economic Geography* 52. pp. 134–146.

- HART, J. T. 1975: The Inverse Care Law. In: COX, G. — HEAD, A. (eds): *A sociology of Medical Practice*, Macmillan
- HAYNES, R. M. 1985: Regional Anomalies in Hospital Bed Use in England and Wales *Regional Studies*, Vol. 19. 1. pp. 19–27.
- HAYNES, R. M. — BENTHAM, C. G. 1979: *Community Hospitals and Rural Accessibility* Farnborough, Saxon House.
- HAYNES, R. M. — BENTHAM, C. G. 1982: The effects of accessibility on general practitioner consultations, out-patient attendances and in-patient admissions in Norfolk, England. *Social Science and Medicine*, 16. pp. 561–569.
- HOWE, G. M. 1963: *National Atlas of disease Mortality in the United Kingdom*. Nelson, London.
- HOWE, G. M. 1970: Some recent development in disease mapping. *Royal Society of Health*. 90. pp. 16–20.
- HOWE, G. M. 1972: *Man, Environment and Disease in Britain: A Medical Geography through the Ages*. Pelican, Harmondsworth, 1976.
- HOWE, G. M. 1980: Medical Geography. In: Brown, E. H. (ed.): *Geography Yesterday and Tomorrow*. Oxford University Press, pp. 281–291.
- HOWE, G. M. — PHILLIPS, D. R. 1963: Medical geography in the United Kingdom, 1945–1982. In: McGLASHAN, N. D. — BLUNDEN, J. R. (eds) 1983: *op. cit.* pp. 33–52.
- HUNTER, J. M. 1966: River blindness in Nangodi, Northern Nigeria: a hypothesis of Cyclical advance and retreat *Geographical Review*. 56. pp. 398–416.
- HUNTER, J. M. (ed) 1974: *The Geography of Health and Disease*. Papers of the first Carolina Geographical Symposium. University of North Carolina at Chapel Hill.
- HUNTER, J. M. 1974: The Challenge of Medical Geography. In: HUNTER, J. M. (ed): *op. cit.* pp. 1–31.
- JOSEPH, A. E. — POYNER, A. 1982: Interpreting patterns of public service utilization in rural areas. *Economic Geography* 58. pp. 262–273.
- KNOX, P. L. 1982: The geography of medical care delivery: an historical perspective. *Geoforum*, 12. pp. 245–250.
- KNOX, P. L. — PACIONE, M. 1980: Locational behaviour, place preferences and the inverse care law in the distribution of primary medical care. *Geoforum*, 11. 43–55.
- LEARMONTH, A. 1978: *Patterns of disease and hunger: a study in medical geography*. London, David and Charles.
- MAY, J. M. 1950: Medical geography: its methods and objectives. *Geographical Review* 40. pp. 9–41.
- MAYER, J. D. 1982: Relations between two traditions of medical geography: health systems planning and geographical epidemiology. *Progress in Human geography* Vol. 6. 2. pp. 216–230.
- MAYER, J. D. 1983: The distance behavior of hospital patients: a disaggregated analysis. *Social Science and Medicine*. Vol. 17. No. 12. pp. 819–827.
- MAYNARD, A. 1981: The inefficiency and inequalities of the health care systems of Western Europe. *Social Policy and Administration*. Vol. 15. No. 2. pp. 145–163.
- McGLASHAN, N. D. 1972: Medical geography: an introduction. In: McGLASHAN, N. D. (ed): *Medical geography: techniques and field studies*. London, Methuen, pp. 3–35.
- McGLASHAN, N. D. (ed) 1972: *Medical Geography: Techniques and Field Studies*. London: Methuen and company.
- McGLASHAN, N. D. — BLUNDEN, J. R. 1983: (eds) *Geographical aspects of health*. Academic Press, London.
- McGUIRK, M. A. — PORELL, F. W. 1984: Spatial Patterns of Hospital Utilization: The Impact of Distance and Time. *Inquiry* 21. (Spring) pp. 84–95.
- MEADE, M. S. 1979: Cardiovascular mortality in the southeastern United States: the coastal plain enigma. *Social Science and Medicine* 13 D, pp. 257–266.
- MORRILL, R. L. — EARICKSON, R. J. 1968 (a): Variation in the character and use of hospital services. *Health Services Research*, 3. pp. 224–238.

- MORRILL, R. L. – EARICKSON, R. J. 1968 (b): Hospital Variation and Patient Travel Distances. *Inquiry*, 5. pp. 26–34.
- MORRILL, R. L. – EARICKSON, R. J. – REES, P. 1970: Factors influencing distances travelled to hospitals. *Economic Geography* 46. pp. 161–171.
- MULLNER, R. – GOLDBERG, J. 1978: Toward an outcome-oriented medical geography: an evaluation of the ILLINOIS Trauma Emergency Medical Services System. *Social Science and Medicine*. Vol. 12. pp. 103–110.
- OROSZ É. 1987: Place of small towns in the Hungarian public health system. In: Regional Research Reports III. MTA RKK (megjelenés alatt).
- PALMER, S. P. et al. 1979: Mortality indices in resource allocation. *Community Medicine* 1. pp. 275–281.
- PARKIN, D. 1979: Distance as an influence on demand in general practice. *Epidemiology and Community Health* 33. pp. 96–99.
- PENCHANSKY, D. B. A. – THOMAS, J. W. 1981: The concept of access. *Medical Care* 19. pp. 127–140.
- PYLE, G. F. 1971: Heart disease, cancer and stroke in Chicago. *Department of Geography Research Paper* No. 124.
- PHILLIPS, D. R. 1981: *Contemporary Issues in Geography of Health Care* Norwich: Geo Books.
- PYLE, G. F. 1974: The geography of health care. In: Hunter, op. cit. pp. 154–184.
- PYLE, G. F. 1976: Introduction: Foundations to Medical Geography *Economic Geography* Vol. 52. No. 2. pp. 95–103.
- PYLE, G. F. 1979: *Applied Medical Geography* V. H. Winston et Sons, Washington.
- PYLE, G. F. 1980: Geographical perspectives on influenza diffusion: the Untied States in the 1940 s. In: Meade, M. S. (ed): op. cit. pp. 222–249.
- PLYE, G. F. 1983: Three decades of medical geography in the United States. In: McGLASHAN, N. D. – BLUNDEN, J. R.: (eds): op. cit. pp. 81–102.
- ROEMER, M. I. 1977: *Comparative National Policies on Health Care*. Marcel Dekker, INC. New York.
- ROEMER, M. I. 1979: Regionalized Health Systems in Five Nations. In: *Hospitals, December 16*. pp. 72–82.
- ROEMER, M. I. 1985: *National Strategies for Health Care Organization*. Health Administration Press, Ann Arbor, Michigan.
- ROGHMANN, K. J. – ZASTOWNY, T. R. 1979: Proximity as a factor in the selection of health care providers: emergency room visits compared to obstetric admissions and abortions. *Social Science and Medicine*. 13 D, pp. 61–69.
- ROSENBERG, M. W. 1983: Accessibility to health care: a North American perspective. *Progress in Human Geography*. Vol. 7. No. 1. 78–88.
- SHANNON, G. W. 1980: Space and Time in Medical Care Geography. In: Meade, M. S. (ed): op. cit. pp. 250–262.
- SHANNON, G. W. – DEVER, A. G. 1974: *Health Care Delivery: Spatial Perspectives*. New York, McGraw-Hill.
- SHANNON, G. W. – BASHMUR, R. L. – MTZNER, C. A. 1969: The concept of distance as a factor in accessibility and utilization of health care. *Medical Care Review* 26. pp. 143–161.
- SHANNON et. al 1975: A method for evaluating the geographic accessibility of health services. *Professional Geographer* 27, pp. 30–36.
- SUPPLITT, J. T. 1982: New Diversification Opportunity for Small and Rural Hospitals. *Hospitals* Nov. 16. pp. 67–72.
- THOUÉZ, J. P. 1983: The evolution of medical geography in Canada. In: McGLASHAN, N. D. – BLUNDEN, J. R. (eds) 1983: op. cit. pp. 103–118.
- VERHASSELT, Y. 1977: Notes on geography and Cancer *Social Science and Medicine* 11, 10, pp. 745–748.
- WHILE, A. E. 1978: The vital role of cottage – community hospital *Journal of the Royal College of General Practitioners*, 28. pp. 485–491.

ON THE GEOGRAPHY OF HEALTH CARE

ÉVA OROSZ:

What is the relationship between the geographical pattern of health care and the spatial variations in the state of health or the demographic features of the population? What processes produce spatio-social inequalities in the use of medical services? How can frequently contradicting requirements like efficiency and equal access be conciliated in the process of shaping the spatio-functional structure of health care?

Such and similar questions are raised by a new discipline developing within societal geography or more closely, within medical geography — the geography of health care — from the beginning of the 1970s. The first part of the present paper gives an outline of the history of this new discipline and reviews the major branches of traditional medical geography: ailment-ecology; geographical epidemiology; spatial diffusion of maladies; studies on human nutrition.

Recognizing health and ailment as states of equilibrium and disequilibrium between man and his physical, biological and socio-cultural environments is not only a premise in ailment-ecology but also an important starting point in understanding the role, the activity and the socio-economic relationships of health care systems.

The paper discusses the literature of health care geography in four major clusters of topics:

- (1) the study of spatio-functional structure of health care;
- (2) the spatial distribution of health care resources (physicians, hospital beds, finances);
- (3) the access to and the use of medical services;
- (4) the spatial aspects of planning in health care.

The second part of the paper focusses on two major topics of the geography of health care: (1) the impact of distance decay function on the use of medical services; (2) the basic contradiction in the spatio-functional system of health care, i.e. the contradiction of concentration and access.

The author underlines that the geography of health care is almost unknown in Hungary and the attitude of health care policy and planning towards spatial problems has stayed in the old rut beaten during the 1950s and 1960s.

Translated by E. Daróczy

ОРОС, ЭВА:

О ГЕОГРАФИИ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

(Резюме)

Как относится территориальная картина обеспечения здравоохранения к территориальному распределению состояния здоровья и демографических характеристик населения? Какие процессы формируют общественно-территориальные неравенства в использовании медицинского обслуживания? Как можно согласовать часто противоречащие друг другу требования экономичности и равной доступности при создании территориально-функциональной структуры здравоохранения?

На такие и подобные этим вопросы ищет ответ география системы здравоохранения как новое направление, развертывающееся с начала 1970-х годов в рамках социальной географии, точнее, внутри медицинской географии. В первой части статьи рассматриваются исторические предпосылки новой дисциплины и главные направления традиционной отрасли медицинской географии, т.е. работы по экологии болезней, по географической

эпидемиологии, по территориальному распространению болезней и по проблемам питания людей.

Понимание здоровья и болезненного состояния как равновесия или неравновесия между человеком и его физической, биологической, общественно-культурной средой является не только основным положением экологии болезней, но одной из исходных точек и в опознании роли систем и функционирования здравоохранения, а также и системы связей здравоохранения с общественно-экономической средой.

Специальная литература географии системы здравоохранения, т.е. главного объекта статьи, может быть сгруппирована в четыре главных круга вопросов:

- (1) изучение территориально-функциональной структуры системы здравоохранения;
- (2) территориальное распределение ресурсов здравоохранения (врачей, больничных коек, средств);
- (3) доступность и уровень использования видов медицинского обслуживания;
- (4) территориальные вопросы планирования здравоохранения.

Во второй части статьи более подробно рассматриваются два главных вопроса географии системы здравоохранения. Это отрицательное влияние расстояния на уровень использования медицинского обслуживания, и противоречие между концентрацией и доступностью как основное противоречие в территориально-функциональной системе здравоохранения.

Автор, среди других, подчеркивает, что данная отрасль социальной географии почти неизвестна в Венгрии, и что политика и планирование здравоохранения — что касается их отношения к территориальным проблемам — застыли на взглядах, сложившихся в 1950—60-х годах.

Перевел: Тамаш Бауко

ENYEDI GYÖRGYNÉ:

A MEZŐGAZDASÁG TÉRSÉGI FOLYAMATAI A TERMELŐERŐK TÉRBELI MEGOSZLÁSA A HETVENES ÉVEK ELEJÉN

Korábbi kutatások is igazolják, hogy a hetvenes évek elején a termelési feltételekben meglévő különbségek megszüntetésére irányuló gazdaságpolitika következtében – a fejlesztési források újraelosztása révén – az állóeszközök térbeli eloszlásában jelentős különbségek nem alakultak ki.³ A földterület állóeszközellátottsági színvonala a föld minőségétől kevéssé függött: a jó és a gyenge talajadottságú körzetek* között egyaránt volt magasabb és alacsonyabb állóeszközfelszereltségű körzet. Ez kedvezőtlenül befolyásolta a földterület-, eszköz- és munkaerő-kihasználást. (Általában az alacsonyabb termékenységű földeken, adott technikai színvonalon eleve kisebb mennyiségű termelőeszközt és munkaerőt lehet hatékonyan alkalmazni mint a jobb földeken.¹⁸)

Ezért a hetvenes évek elején meginduló hatékonysági törekvések előtérbe kerülésével a kedvező természeti adottságú mezőgazdasági körzetek fokozott fejlesztését, a kedvezőtlen adottságú területeken pedig a kevésbé eszközigényes termelés kialakításának ösztönzését határozta el a központi irányítás.

Az állóeszközállomány térbeli változásai a hetvenes évek óta

A vizsgálati periódus elején a mezőgazdaságot gyors ütemű iparosodás, az állóeszközállomány gyors növekedése jellemezte. A leggyorsabb növekedési ütemet a IV. ötéves tervidőszak alatt érte el. Az évtized második felében az állóeszközök növekedési üteme 5,7 %-ra mérséklődött. A mezőgazdaság kinyílt a többi népgazdasági ág, elsősorban az ipar felé. Az energia- és az ipari anyagigény növekedése következtében az ipartól, az infrastrukturális és más környezeti tényezőktől való függősége fokozódott. E tényezők a differenciálódás új elemeiként jelentek meg. A gyorsan fokozódó ipari termékfelhasználás, az ipari és a mezőgazdasági termékek árszziparitása révén jelentős jövedelmet csoportosított át az ipar javára.¹³ Majd később az agrárróló nyílása,¹⁴ az inflációs veszteség tovább csökkentette a mezőgazdasági árak nyereség-tartalmát; az árcentrum egyre inkább a közepesnél jobb minőségű területek

*MÉM STAGEK által lehatárolt mezőgazdasági természeti körzet. A továbbiakban a körzet fogalmán mindig ezt a körzetbeosztást értjük.

felé tolódott el. Ez megnövelte azoknak a térségeknek kiterjedését, melyek kedvezőtlen adottságúaknak számítottak*, és ahol a termelést csak állami támogatással tudták fenntartani. Ugyanebből következik, hogy lecsökkent a befektetési és ráfordítási színvonal optimuma; többek között ezzel magyarázható az öntöző kapacitások csökkenése, műtrágya-felhasználás stagnálása stb.

Az évtizedek alatt kiépültek a különböző termelési rendszerek. Ezek kifejlesztése főként a síkvidéki gazdálkodásra irányult, de alapjában véve a kisebb hozamú területeken, a kedvezőtlen talaj- és domborzati viszonyok között is ezek a rendszerek (nagy teljesítményű, nehéz, a terepviszonyokhoz rosszul alkalmazkodó gépek) terjedtek el. Ezért az utóbbiakon az elérhetőnél alacsonyabb hatékonysággal működtek.

A nyolcvanas évek elején tovább mérséklődött az állóeszközök gyarapodásának üteme. Megállt a beruházások növekedése; sőt 1982 után csökkenni kezdett. A beruházások visszafogásával 1980-ban megkezdődött a beruházási támogatások csökkenése is. A beruházásokban a saját forrás vált meghatározóvá. A jövőben várhatóan a központi irányítás beruházásokra irányuló szerepe mérséklődni fog, és a saját források jelenlegi stathelyzete alapján indul meg az állóeszköz-ellátottságban is a differenciálódás. Az 1984-től bevezetésre került új amortizációs rendszer is ezt a folyamatot erősíti. Számításaink szerint 1981–1983 évek átlagában számítva a nagyüzemek 37,2 %-a az egyszerű újratermelés lehetőségeivel rendelkezett, míg 36,7 %-uk volt képes bővített újratermelésre** is.¹ A mezőgazdaság termelési kapacitását csökkentette az is, hogy a lecsökkent beruházások jó része is az utóbbi időben az alaptevékenységen kívüli tevékenységbe áramlott.

A termelés fenntartása és növelési kényszere érdekében a selejtezések elmaradtak, így a nullára leírt állóeszközök aránya gyorsuló ütemben növekedett. Ez a javítási költségek ugrásszerű emelkedését vonta maga után, amely rontotta a hatékonyságot.

Az elmaradó selejtezések következtében a jövőben azzal kell számolnunk, hogy az állóeszközöknek egyszerre jelentős hányada fog kilépni a termelésből, mely a csökkenő beruházási folyamattal együtt a termelési kapacitások nagymérvű csökkenésére vezethet.

Mint láttuk a hetvenes évek elejére az állóeszközök eloszlása a hatékonysági követelményekkel ellentétesen alakult. Vizsgálataink alapján megállapítható, hogy az elmúlt másfél évtized alatt (a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig) ez kevésbé módosult, az állóeszközök térbeli megoszlásában alapvető változás nem következett be. A teljes vizsgált időszak alatt (1971–72–73 és 1982–83–84 évek átlaga között) az állóeszközállomány nettó értékének összesen 4,1 %-a rendeződött át a megyék között, a természeti körzetek között is csak 5,9 %-os ez az arány.

*Ma már a nagyüzemeknek mintegy fele megkülönböztetett támogatásban részesül, kedvezőtlen adottságúaknak számít.

**A fejlesztési alapot terhelő éves kötelezettséggel csökkentett saját fejlesztési forrást viszonyítottunk az értékcsökkenéshez, és e mutató alapján soroltuk csoportokba a gazdaságokat. A mutató értéke azt fejezi ki, hogy a saját forrás milyen mértékben pótolja a leírási kötelezettséggel terhelt állóeszközök elhasználódását. Ahol a mutató értéke nem éri el a 100 %-ot, ott az egyszerű újratermelés sem valószínű meg.

Az állóeszközállomány területi megoszlása a földminőség alakulásával a nyolcvanas évek közepén is kevés összefüggést mutatott. Az átlag feletti földminőségű megyék együttesen ma is 1,8 százalékponttal kisebb arányban részesülnek az állóeszközök értékéből, mint a mezőgazdasági területből (ez az arány a hetvenes évek elején valamivel alacsonyabb is volt: 1,6 százalékpont).

Ez alapján véve abból fakad, hogy a beruházási támogatások a hetvenes évtized végéig folyamatosan növekedtek, és a saját források nagy különbségeit továbbra is mérsékeltek. Végeredményben ez azt jelenti, hogy a jövedelemképződés és az újratermelés folyamatai közötti szerves kapcsolat az évtized végére sem állt helyre.

Az állóeszközök térbeli változásainak másik jellemzője, hogy a mezőgazdasági terület állóeszközellátottsági színvonala szerint korábban az átlag feletti csoportba tartozó megyék, Heves megye kivételével (Bács-Kiskun, Csongrád, Komárom és Pest) – növelve előnyüket – továbbra is megtartották vezető helyüket. Az időszak végére Veszprém megye is ide zárkózott fel. (Növekvő állóeszköz-részesedésű megyék voltak még Baranya, Békés, Hajdú-Bihar és Szolnok megyék.) Ugyanakkor Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megye átlagtól való negatív irányú eltérése valamelyest fokozódott.

Összességében tehát az állóeszközök kismértékű területi koncentrációja volt a jellemző, mely jobbra a gyengébb természeti, de jobb közgazdasági adottságú területek felé irányult. Ezt mutatja az állóeszközállomány és az összes aranykorona-érték területi egyenlőtlenségi mutatóinak alakulása is, mind megyei, mind körzeti, mind pedig gazdaságok közötti vizsgálatok alapján. (A vizsgált időszak alatt megyék szerint 9,0 %-ról 10,3 %-ra, körzetek szerint 11,5 %-ról 13,3 %-ra, gazdaságok szerint pedig 20,1 %-ról 22,4 %-ra növekedett az állóeszközállomány és az aranykorona-érték közötti egyenlőtlenség.*) A két fő termelési tényező tehát a föld (mennyiségét, minőségét kifejező aranykorona-érték) és az állóeszközök térbeli eloszlása távolodott egymástól (1. sz. ábra).

A mezőgazdasági munkaerő térségi mozgása

Az állóeszközállomány és a munkaerő területi megoszlásában a különbségek az előbbinél nagyobb mértékben növekedtek, de ehhez nagymértékben a munkaerő térbeli mozgása járult hozzá. A két tényező közötti területi egyenlőtlenség megyék szerint 5,3 %-ról 10,8 %-ra, körzetek szerint 7,6 %-ról 11,9 %-ra növekedett. Az egy főre jutó állóeszközérték átlagtól való eltérése is 13 megyében növekedett.

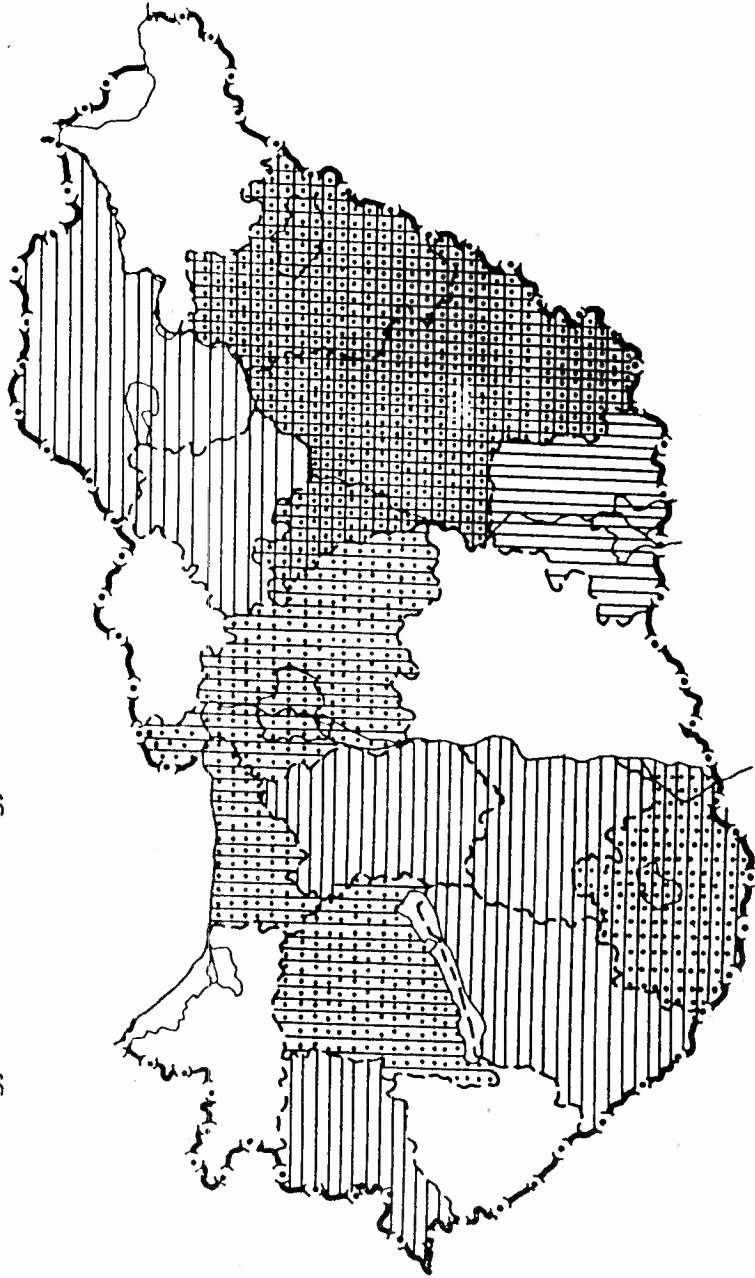
Mind az állóeszközök, mind a munkaerő térbeli mozgását az alaptevékenységen kívüli tevékenység térbeli terjedése befolyásolta. A mezőgazdasági munkaerő átmeneti – 1979 és 1983 közötti – létszámemelkedése is az alaptevékenységen kívüli tevékenység gyors növekedéséhez kapcsolódik.

A vizsgált időszak alatt a létszám 9,1 %-a rendeződött át, amely folyamat az időszak végén felgyorsult. Az időszak elején (1971–72–73 és 1976–77–78 évek

*Hoover-féle egyenlőtlenségi mutató alapján (a továbbiakban is ezt a mutatót használtuk az egyenlőtlenség mérésére).

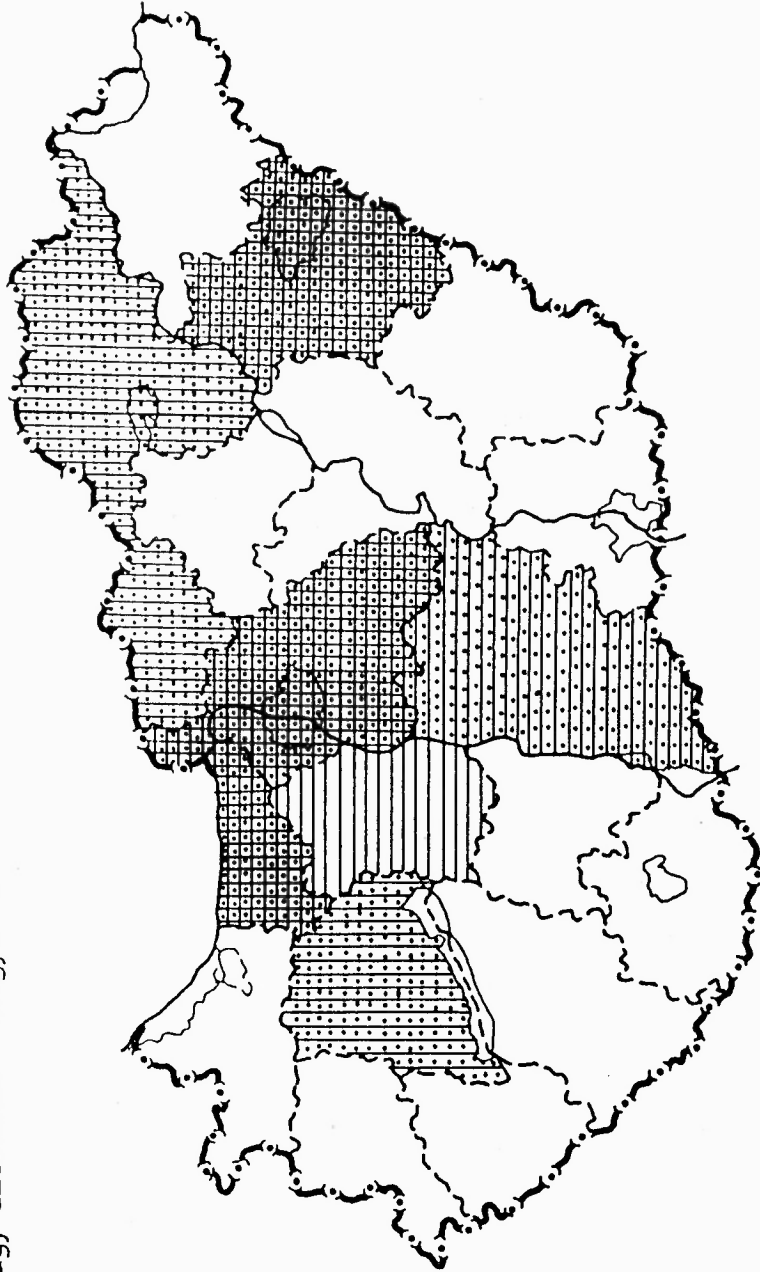
A nettó állóeszköz értékből való részesedés
változása a nagy üzemekben megyék szerint.

1. ábra



2. ábra

A foglalkoztatottakból való részesedés változása
a nagy üzemekben megyék szerint.



átlaga között) a munkaerő-koncentráció a központi térség, Komárom, Fejér, Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar megyék felé irányult. A második időszakban (1976–77–78 és 1982–83–84 évek átlaga között) az előbbieken kívül (Fejér megye nélkül) Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Veszprém megye is növelte részarányát. E megyék a teljes időszak alatt 39,3 %-ról 48,1 %-ra növelték a foglalkoztatottakból való részesedésüket.

A változásokra jellemző, hogy a teljes időszak alatt az átlag feletti földmínőségű megyék mindegyikében csökkent a munkaerőlektetés aránya. Az összes aranykoronaérték és a munkaerő térbeli egyenlőtlensége az időszak elejei 13,8 %-ról 20,8 %-ra növekedett (megyék szerint vizsgálva).

Legnagyobb mértékben Komárom és Pest megyében csökkent az egy foglalkoztatottra jutó földterület, ahol az átlagos 90 %-áról 70, illetve 65-ről 41 %-ára esett vissza. Ez egybeesik a kistermelésben tapasztalt folyamatokkal¹¹ (2. sz. ábra).

A vizsgált másfél évtized alatt tehát alapvetően mindkét mobil termelési tényező (munkaerő, eszköz) távolodott a természeti potenciáltól.

A személyi jövedelmek térbeli kiegyenlítődése

A mezőgazdasági nagyüzemek átlagában – a teljes időszakot tekintve – a személyi jövedelmek kiáramlása összhangban alakult az eredmények növekedésével. Az eredmények 98,3 %-os emelkedését a bérek valamivel kisebb, 88,5 %-os növekedése kísérte. Ezen belül azonban a második időszakban tendencia-változás következett be. Az eredmények 41 %-os növekedése a bérek 52 %-os növekedésével párosult.

A bérek és jövedelmek ágazati összhangja azonban jelentős térbeli különbségek mellett alakult ki. A személyi jövedelmek és az eredmények területi egyenlőtlensége a megyék között az időszak eleji 5,2 %-ról az időszak közepére 10,1 %-ra, az időszak végére pedig 16,6 %-ra emelkedett. A differenciálódás mértéke megyei szinten az 1. sz. táblázat szerint alakult.

E folyamat a vállalati jövedelmek differenciálódásának és a személyi jövedelmek területi kiegyenlítődéseinek a következménye. Bár megyék szerint az időszak elején sem voltak nagy eltérések a személyi jövedelmek színvonalában, ez az időszak végére méginkább eltűnt. A foglalkoztatottak száma és a személyi jövedelmek megyék közötti egyenlőtlensége az évtized elejei 4,7 %-ról 2,7 %-ra csökkent. A személyi jövedelmek megyék szerinti alakulása a következő volt: (lásd 2. sz. táblázat)

Az eredmények területi differenciálódása

A hetvenes évek szabályozórendszere a hatékonyság növekedése érdekében nagyobb teret engedett a differenciálódási folyamatnak. Azt vártuk, hogy eredményeként a jobb adottságú területek fejlődése felgyorsul. Várakozásunkkal ellentétben azonban a termelőerők és az eredmény nem koncentráldott a jobb természeti adottságú területekre.

Ez részben a mezőgazdasági tevékenység települési feltételeinek változásával (az infrastruktúra, a képzett munkaerő stb. iránti igény megnövekedése), másrészt az

1. sz. táblázat

Bér- és eredményarányok területi differenciálódása

M e g y é k	A személyi jövedelemre jutó eredmény az átlag %-ában		
	1971–72–73	1976–77–78 évek átlaga	1982–83–84
2 Baranya	113,8	118,6	172,3
3 Bács-Kiskun	99,7	118,1	102,7
4 Békés	103,9	117,8	100,3
5 Borsod-Abaúj-Zemplén	87,6	48,3	45,2
6 Csongrád	72,3	99,2	105,1
7 Fejér	115,2	127,1	130,8
8 Győr-Sopron	98,7	109,1	153,5
9 Hajdú-Bihar	110,8	108,9	149,9
10 Heves	113,5	84,3	106,7
11 Komárom	137,8	149,0	210,6
12 Nógrád	71,7	59,5	60,3
13 Pest	94,3	105,6	71,9
14 Somogy	88,4	73,5	97,4
15 Szabolcs-Szatmár	94,9	67,5	31,8
16 Szolnok	113,7	86,2	70,3
17 Tolna	106,1	137,5	164,7
18 Vas	99,3	80,2	99,2
19 Veszprém	96,8	101,9	101,8
20 Zala	78,3	53,6	79,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

alaptevékenységnél nagyobb nyereség-tartalmú alaptevékenységen kívüli tevékenység gyors, és területileg a jobb természeti adottságú térségektől eltérő irányú koncentrációjával magyarázható. E tevékenység településének is fontos tényezője volt a piac közelsége, a képzettebb munkaerő és a fejlettebb infrastrukturális környezet. E települési feltételek a fejlettebb, iparosodottabb területeken sokkal inkább adva voltak, mint az ország fő mezőgazdasági zónáiban.

Az alaptevékenységen kívüli tevékenység ezért először a központi térségben és környező területein lendült fel. A hetvenes évek közepén e tevékenység bruttó termelési értékének 61,3 %-a öt megyében: Pest, Komárom, Bács-Kiskun, Veszprém és Hajdú-Bihar megyékben – a mezőgazdasági terület 28,4 %-án – koncentrált. Veszprém megye kivételével ezekben a megyékben az alaptevékenység növekedése is gyorsabb volt az átlagosnál. A teljes időszak átlagában az eredményből való részesedésük is növekedett.

A vizsgált időszak második felében az alaptevékenységen kívüli tevékenység területileg kiterjedt, eloszlása egyenletesebbé vált, azonban továbbra is az előbbi megyékben koncentrált az alaptevékenységen kívüli tevékenység 57,4 %-a. Különösen meggyorsult – és átlag feletti színvonalra emelkedett – a kiegészítő tevékenység Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

Az egy dolgozóra jutó munkabér és részesedés eltérése az átlagtól*

M e g y é k	Az egy főre jutó munkabér és részesedése az átlag százalékában			
	1971-72-73	1976-77-78	1979-80-81	1982-83-84
	é v e k á t l a g a			
2 Baranya	93,8	96,6	96,7	100,0
3 Bács-Kiskun	101,5	101,6	100,6	99,9
4 Békés	97,0	98,2	99,3	99,3
5 Borsod-Abaúj-Zemplén	85,3	85,5	90,8	94,8
6 Csongrád	98,4	96,2	97,8	99,4
7 Fejér	114,9	109,6	105,6	104,1
8 Győr-Sopron	106,6	102,7	102,0	102,7
9 Hajdú-Bihar	99,8	97,9	95,9	97,1
10 Heves	93,0	96,7	97,5	99,3
11 Komárom	121,6	115,4	114,2	113,3
12 Nógrád	90,0	93,9	97,9	98,9
13 Pest	122,2	118,2	115,9	111,8
14 Somogy	86,3	90,7	92,6	95,3
15 Szabolcs-Szatmár	86,9	84,6	82,6	83,5
16 Szolnok	110,1	107,6	104,8	101,5
17 Tolna	101,7	101,6	102,6	105,2
18 Vas	92,6	96,1	94,9	95,4
19 Veszprém	104,8	104,5	102,9	102,9
20 Zala	83,2	83,1	84,8	86,8
Országos átlag	100,0	100,0	100,0	100,0

*Átlagos állományi létszám

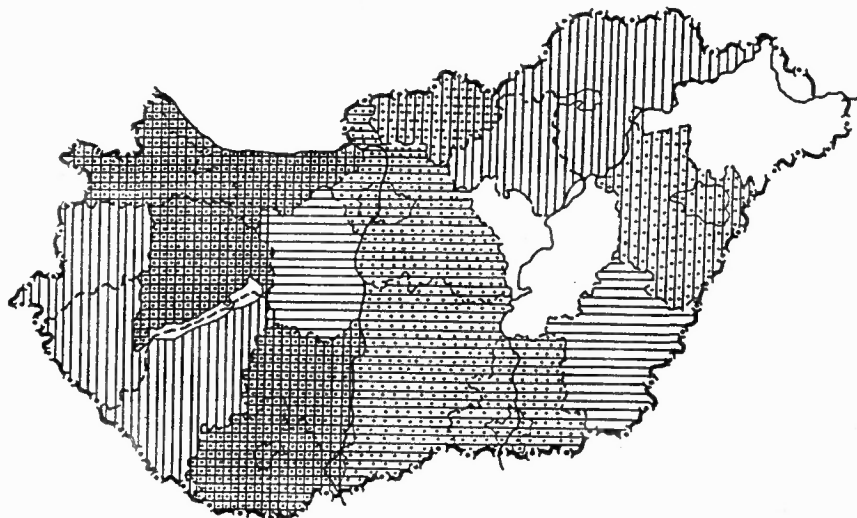
A dinamikusan fejlődő megyék másik csoportját Baranya, Győr-Sopron és Tolna megyék képezik, melyekre az alaptevékenység fejlődése, magas színvonala és a munkaerő átlagosnál gyorsabb ütemű csökkenése a jellemző. Mindhárom megye – az általában fejlettebb – Dunántúlon helyezkedik el. A mérleg szerinti eredményképződés súlypontja áttolódott a Dunántúlra. A tartósan növekvő jövedelem-részesedésű megyék kivétel nélkül a Dunántúlon találhatók (Baranya, Győr-Sopron, Komárom, Tolna és Veszprém).

A hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig az átlag feletti jövedelem-növekedésű megyék együttesen – igen nagy mértékben – 54,3 %-ról 66,8 %-ra növelték részesedésüket a mérleg szerinti eredményből. Ezt a mezőgazdasági terület változatlanul 49 %-os, a munkaerő 51,8 %, illetve 55,1 %-os, az állóeszközök 54,7 és 55,4 %-os lekötésével. (Átlag feletti munkatermelékenységgel, állóeszközkihasználással, és a munkaerő átlagosnál valamivel magasabb állóeszközfelszereltségével) érték el.

A mérleg szerinti eredmény dinamikája szempontjából legkritikusabb a helyzet Szabolcs-Szatmár megyében, ahol egyedülállóan a jövedelem abszolút értéke is

Az eredményből való részesedés változása
 a nagyüzemekben megyék szerint

3. ábra



Jelmagyarázat:

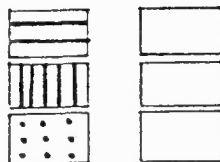
A megye részesedése

1971–72–73 és 1976–77–78 között

1976–77–78 és 1982–83–84 között

1971–72–73 és 1982–83–84 között

növekedett csökkent



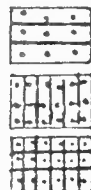
A teljes időszak átlagában csökkent a részesedésük. Ebből:

1. mindkét időszakban csökkent
2. csak a második szakaszban csökkent, az elsőben még növekedett
3. csak az első szakaszban csökkent, a másodikban már növekedett



A teljes időszak átlagában növekedett részesedésük. Ebből:

4. csak az első szakaszban növekedett, a másodikban csökkent
5. csak a második szakaszban növekedett, az elsőben csökkent
6. mindkét szakaszban növekedett



folyamatosan csökkent: az időszak elejinek 57,8 %-ára esett vissza. Ezt követően a leglassúbb jövedelemnövekedés Szolnok megyében (102,7 %-ra), Borsod-Abaúj-Zemplén (156,7 %-ra) és Békés megyében (168,9 %-ra) volt tapasztalható. (3. sz. ábra)

Szabolcs-Szatmár megye nagy visszaesése többek között a megye specializációját képező ágazatok jövedelempozíciójának romlásával magyarázható. Nagy mértékben sújtotta az élmunkaigényes ágazatok magas aránya miatt a társadalombiztosítási járulék nagy mértékű emelkedése is. Jelentős a térségben a meliorációra szoruló területek aránya is.

A fejlődés helyi alapját képező eredmény szerint a differenciáltság folyamatosan növekedett, mind megyék, mind természeti körzetek, mind pedig a gazdaságok szerint vizsgálva. A munkaerő és az eredmény közötti egyenlőtlenségi mutatók növekedése is ezt jelzi.

3. sz. táblázat

A munkaerő és az eredmény közötti egyenlőtlenségi mutatók alakulása

	1971–1973	1976–1978	1982–1984
	é v e k á t l a g á b a n százalékpont		
Megyék	8,2	13,4	17,4
Körzetek szerint	11,8	18,8	20,8
Gazdaságok szerint	22,5	28,3	37,8

Általában a megyék többségénél növekedtek a fajlagos mutatók (egy főre, állóeszközre, illetve területre jutó eredmény) átlagtól való eltérései is.

Az alaptevékenységen kívüli tevékenység kiemelkedő jövedelempozíciója, területileg erősen koncentrált fejlődése, az egyes térségek különböző ipari, infrastrukturális és általános gazdasági fejlettsége nagymértékben közrejátszott a mezőgazdasági vállalati jövedelmek térbeli differenciálódásában. A fejlettebb területeken tulajdonképpen egyfajta helyzeti járadék alakult ki, amely a jobb természeti adottságok előnyét felemésztette. Ez a jövedelem-differenciálódás visszahatott az alaptevékenység fejlődésére is.

A leggyorsabban fejlődő mezőgazdasági területek tehát egybeestek az iparilag és infrastrukturálisan is fejlett, nagy népesség-koncentrációjú területekkel.⁵ E területek jórészt általában az ország fő mezőgazdasági zónáin kívül estek, és inkább az ország gyengébb természeti adottságú térségeinek egy részével estek egybe.

Ez tehát a magyarázata annak, hogy a gyenge természeti adottságú térségek fejlődése szétvált. A fejletlen gazdasági környezetben lévők látványosan lemaradtak, más részük pedig a jobb természeti adottságú területeket is megelőzte. Annak is ez a magyarázata, hogy a kedvező termőhelyi adottságú megyéknek együttesen mind az eredményből (33,6 %-ról 32,1 %-ra), mind a bruttó termelésből – és vele együtt az alaptevékenységből is – (34,3 %-ról 29,8 %-ra) csökkent a részesedése. Ezt a mezőgazdasági terület 34,9 %-án, a foglalkoztatottak 31,6 %-ról 27,4 %-ra csökkent ré-

szesedésével, és az állóeszközök 33,5, illetve 33,3 %-ával valószínűsítették meg. A föld, munkaerő, eszköz és a hozamok közötti térbeli arányok jelentősen romlottak. Az átlagosnál gyorsabban csökkent a magas eltartóképességű földterület munkaerő-ellátottsága, és a földterület átlaghoz viszonyított kihasználtsága is romlott. Az állóeszköz-bővülés jórészt a munkaerő pótlását és nem a termelés bővítését szolgálta, így kihasználása az évtized eleji átlag feletti színvonalról az időszak végére az átlag alá süllyedt.

Megállapítható tehát, hogy az elmúlt másfél évtizedben – a hatvanas évekkel ellentétben – a mezőgazdasági ágazatnak az iparétól térben elkülönülő fejlődése határozatlanabbá vált. Az iparosodottabb térségekben zömmel a mezőgazdaság is gyorsabban fejlődött, amely a gazdasági fejlettség térbeli különbségeinek mérséklődési ütemét lassította. Nem valósult meg az a területfejlesztési politikai cél, amely a termelés kedvezőbb természeti adottságú területekre való koncentrálását irányozta elő. (Mint láttuk, az alaptevékenységből is csökkent e területek részesedése.)

A mezőgazdaság területi fejlődésében az általános területfejlesztési politika is szerepet játszott. E politika ugyanis az életkörülmények, az infrastruktúra fejlesztésében megkülönböztetett helyet biztosított az ipari központoknak, jelentősebb városainknak. Így a korábban is elmaradottabb mezőgazdasági térségek háttérbe szorultak, amely alapvető ellentmondásba került a modern mezőgazdaság – és hatékony fejlesztésének – követelményével. Ez a területfejlesztési politikának lényeges belső ellentmondása volt.

E politikának nem kis része volt abban, hogy a kedvezőtlen adottságú területekre kidolgozott úgynevezett komplex területfejlesztési programok komplexitása nem valósult meg, hanem a mezőgazdasági részfeladattá degradálódtak.

Új tendenciaként jelentkezik az alaptevékenységen kívüli tevékenység jövedelempozíciójának romlása, a népgazdasági ágazatban terjedő kistermelés támasztotta verseny, és nem ritkán e tevékenységi körnek a mezőgazdasági üzemből való kiválása. E folyamat a jövőben a magas kiegészítő tevékenységű területek fejlődését.

A mezőgazdasági termelés szerkezetének térbeli változásai

A termelési szerkezet természeti adottságokhoz történő alkalmazkodása határozza meg, hogy nyerünk-e természeti járadékot. A differenciált természeti adottságokat tehát területileg specializált termeléssel lehet a legjobban hasznosítani. A természeti adottságok kihasználását időről-időre, más-más süllyel befolyásolja, gyakran korlátozza az érvényesülő gazdaság- és agrárpolitika, a fejlettség foka.

Számos elemzés megállapította, hogy mezőgazdaságunk területi specializációja a felszabadulás után nem fejlődött, sőt nivelláció érvényesült, azaz az ágazat alapján véve rosszul alkalmazkodott a természeti feltételekhez.⁶ A nivellálódási folyamatban a különböző időszakokban más-más tényezők játszották a főszerepet. A földreform után pl. a kötelező beadás fejtett ki nivelláló hatást, majd a kollektívizálás után a foglalkoztatási kényszer a kézimunka-igényes ágazatokat terjesztette ki minden területen. Ez komoly gondot jelentett az ország kenyér- és takarmánygabona szükségletének megtermelésében, mivel azok viszonylag kevés foglalkoztatási lehetőséget adtak.

Gazdaságpolitikai koncepciók középpontjába ekkor az ország élelmiszer-szükségletének hazai termelésből való kielégítése került. Ezért a hazai fogyasztás szempontjából legfontosabb ágazatok (pl. búza, sertés, baromfi) anyagi-műszaki fejlesztése, jövedelempozíciójának javítása az agrárpolitikában is előtérbe került, és ennek hatására nemsokára az ágazatok között az első helyre kerültek. Ezzel egyidejűleg bekövetkezett nagy mezőgazdasági munkaerőkiáramlás fokozatosan csökkentette a foglalkozási kényszert.

Mind ezek következtében a búza vált az ország területén — a kedvezőtlen adottságú területeken is — a legjövedelmezőbb ágazattá; termelése az egész országban kiterjedt, és fő versenytársát a kukoricát, mint árúnövényt teljesen kiszorította. Mindenhol csak saját szükségletre termeltek kukoricát. Ez azt vonta maga után, hogy a korábban alacsonyabb vetésterületi arányú dunántúli megyék az önellátás érdekében — jelentősen növelték részesezésüket a kukorica-vetésterületből, mivel a szarvasmarha-tenyésztő profilú megyék — az ágazat tartósan alacsony ár- és jövedelemviszonyai miatt — a jövedelmezőbb sertésenyésztésre tértek át.

A következő feladat tehát a takarmánygabona-szükségletek kielégítése, a kukorica-termelés fejlesztése volt. Megindult a gabona- és hústermelésben a különböző termelési rendszerek kifejlesztése. Technológiai színvonaluk, jövedelmezőségük jelentősen javult; a többi ágazat pedig alig fejlődött (pl. burgonya, dohány, zöldségfélék, szarvasmarha-tenyésztés, juhászat, szalastakarmány-termelés). Nagy technológiai és jövedelem-színvonalbeli különbségek alakultak ki az ágazatok között, így a számukra kedvezőtlen feltételek között is a fejlettebb ágazatok váltak a legjövedelmezőbbé, megelőzve az adottságokhoz jobban igazodó ágazatokat is. Így érthető módon az ország egész területén kiterjedt termelésük, és a termelés térbeli szerkezete a hetvenes években is tovább nivellálódott.⁷

A területi nivellálódás fő jellemzője tehát az volt, hogy a búza-kukorica-sertés kombináció nyomult be az ország minden körzetébe. Ahol a korábbi specializáció szarvasmarha-tenyésztő vagy valamilyen belterjes növény (ipari növény, zöldség) jellegű volt, ott ez a specializációs irány felbomlott, illetve meglazult. A hetvenes évek közepétől számítva az erősen javuló jövedelmezőségű napraforgó területi megoszlásában következett be gyors területi kiegyenlítődési irányú mozgás, bár az előzőektől lényegesen kisebb mértékű.

Az utóbbi időben már a specializáció enyhe jelei is mutatkoznak. Az energia és az ipari eredetű eszközök áremelkedése a különböző ágazatokat eltérő mértékben érintette. Így pl. a talajadottságokra érzékeny kukorica és cukorrépa magas költéseit a kedvezőtlen adottságú területek már nem képesek elviselni, így a leggyengébb területekről kezdenek visszahúzódni.

A természeti adottságokhoz jobban igazodó termelési szerkezet kialakítása szempontjából legfontosabb feladatunk az elmaradott mezőgazdasági ágazatok általános termelési színvonalának emelése, jövedelmezőségének, anyagi-műszaki színvonalának fejlesztése, felzárkóztatása, a többi ágazathoz viszonyított versenyképességük megteremtése, és általában az ágazatok közötti arányosabb anyagi-műszaki és jövedelmezőségi színvonal létrehozása, illetve a kedvezőtlen adottságok szerint differenciált technológiák kidolgozása. Ha ez kiegyenlítőbbé válik, akkor a természeti feltételek termelési szerkezetmódosító hatása ismét érvényesülhet, és az ága-

zatok sokkal inkább az eltérő földrajzi adottságok szerinti elrendeződésre törekednek.

Az agrárpolitika és a területi folyamatok

A mezőgazdasági árcentrum színvonalát — már ismert okok miatt — a közepes földminőséghez igazítottuk (több-kevesebb sikerrel). A mezőgazdasági árak tehát kezdettől fogva nem fedezték a mezőgazdasági nagyüzemek jó részének termelési költségét. Agrárpolitikai koncepciónk az volt, hogy ezekben a gazdaságokban támogatásokkal tartjuk fenn a termelést, a jobb adottságúaktól pedig adó formájában vonjuk el a nem munkából származó különbözeti jövedelmeket.

A mezőgazdasági termékek árszínvonala az eszmei árszínvonal alatt, az ipariaké pedig felette alakult, így a mezőgazdasági árak jövedelemtartalma tetemesen elmaradt az iparétól. Az 1965. évi nagyobb mezőgazdasági áremelések sem tudták megszüntetni e különbségeket. Ettől számítva az agráröllő nyílása a hetvenes évek közepéig megállt, illetve a mezőgazdasági árak növekedése meghaladta az ipari eredetű eszközök árnövekedését. Mégis — különböző számítások szerint — a IV. ötéves tervidőszak alatt a mezőgazdaság alacsonyabb árszínvonala és a gyors ütemben növekvő ipari termékelhasználása révén jelentős jövedelem-átcsoportosulás ment végbe az ipar javára.¹³

A hetvenes évek közepétől — az általános gazdasági helyzet romlásával — újra megindult az agráröllő nyílása anélkül, hogy a két fő ágazat között az árszínvonal-arányok helyreálltak volna. 1973 és 1983 között a mezőgazdasági termékek áremelkedése az ipari eredetű eszközök áremelkedésének csak 79 %-át érte el.¹⁴

Az infláció gyorsulása a nagyjából — különböző mértékben kötött árakkal termelő mezőgazdaságot inflációs veszteséggel sújtotta. Az árcentrum tehát egyre inkább a jobb adottságú területek felé tolódott el, és a különböző minőségű területeken különböző mértékben csökkent a ráfordítási, illetve a befektetési színvonal optimuma. Ennek következtében egyre több gazdaságban szűnt meg a külső beavatkozástól mentes, szerves, saját forrásra épülő újratermelési folyamat. Ma már a gazdaságoknak — a korábbi 1/3 résszel szemben — mintegy fele szorul megkülönböztetett támogatásra, és nem kis hányada gyors hanyatlásnak indult, a csőd szélére került.

A támogatások növekedésének mértéke azonban elmaradt az árvonalon képződő nyereség csökkenésének ütemétől, sőt 1984-ről 1985-re valamelyest csökkent is. Ugyanakkor igen gyors ütemben növekedtek a központi elvonások, amelyek együttesen több mint az ötszörösükre emelkedtek a vizsgált időszak alatt. Az elvonások növekedése súlyosabban érintette a kedvezőtlen adottságú gazdaságokat, ahol 1985-ben az elvonások az eredmény két és félszeresét tették ki, míg a kedvező adottságúaknál csak alig több mint másfélszeresét.

A mezőgazdaság általános jövedelmi helyzete egészében romlott, amelyet az utóbbi időszak hatékonyság-javulása sem tudott ellensúlyozni. Ez különösen a minden szempontból kedvezőtlen adottságú gazdaságokat sújtotta. A nyolcvanas évek elején ágazaton belüli — a jobbakká válására történő — jövedelemátcsoportosítással próbálta az agrárpolitika a differenciálódási folyamatot fékezni, ez azonban a job-

bak fejlődését is visszavetette, és a mezőgazdaság korábbi dinamizmusa megtorpant. Sőt az utóbbi években a termelőerők és a termelés növekedése megállt, illetve csökkent. A korábban sikeres agrárpolitika tehát nem tudott alkalmazkodni a változó viszonyokhoz.

Az agrárpolitikának ez az arculata hosszú távon szüli a differenciálódást, amelyet a szabályozók mind gyakoribb változtatásával, eleve kudarcra ítélt programokkal, a szorítások kisebb lazításával próbál fékezni, és a legsürgetőbb területi bajokat orvosolni.

A differenciálódás ugyan a gazdasági növekedés természetes velejárója, hosszú távú elhúzódása azonban – mint az előzőekben láttuk – kielezi a termelési tényezők területi aránytalanságait, és rontja a termelőerők hatékony kihasználását. A szerves gazdasági növekedésben a differenciálódás és a közelítési folyamatok követik egymást; így valósul meg a térbelileg arányos fejlődés.⁸ Nálunk ezt a folyamatot tulajdonképpen a tőkeáramlás, a föld adás-vételének hiánya megtöri.

A kedvezőtlen adottságú területek technológiai színvonala a központi (külső) támogatások függvényében fejlődött; igen nagy aránytalanságokkal (azt vette amire támogatást kapott), amely az ott elérhetőnél is alacsonyabb hatékonysági színvonalat eredményezett. A mezőgazdasági ágazatok fejlődése – a belső fogyasztási igények függvényében, központi programokkal szabályozva – szakaszos volt, és főként a síkvidéki területekhez jobban igazodó mezőgazdasági ágazatok fejlesztése gyorsult fel, a kedvezőtlen adottságú gazdaságoké pedig (kertészet, szarvasmarha, juhászat, szalastakarmány-termelés, legelőgazdálkodás stb.) lemaradt. Ez szintén az elérhetőnél alacsonyabb hatékonysági színvonal kialakulására, a termelési szerkezet térbeli torzulásaira, a természeti adottságokkal ellentétes irányú szerkezetváltozásokra vezetett. Ezekben a térségekben is a síkvidékhez illeszkedő termékek termelése került túlsúlyba, kiszorítva a hagyományos ágazatokat. A termelési szerkezet földrajzilag nivellálódott, amely ellentétes folyamat volt a természeti potenciál kihasználásával.

A mezőgazdaság adózási rendszere sem kedvez a gyengébb adottságú területeknek. Túl magas a jövedelemadó és alacsony a földadó aránya. A magasabb földadó, a földigényes ágazatokat (pl. cukorrépa) nagyobb költséggel terhelné, mint pl. a kertészeti ágazatok jó részét vagy a gyepgazdálkodást. A földadózás várható új rendszere javíthatja a kedvezőtlen adottságú területek relatív helyzetét, és egyben a termőföld potenciálját növelő, hosszabb távon megtérülő befektetésekre ösztönözne.

Az egész mezőgazdasági termelés hatékonyság-fokozásának kulcskérdése, hogy mennyire tudjuk felzárkóztatni a kedvezőtlen adottságú gazdaságokat, és felszámolni a veszteséges termelést. E kérdésben a központi irányítás feladata az eddigiektől eltérő agrárpolitika kialakítása. Többek között a következő feladatok megoldása szükséges:

- Hosszú távon helyre kell állítani – de legalábbis jelentősen közelíteni kell – az árcentrum és a még termelésben maradó földek költségei közötti összhangot, és minimalizálni kell a támogatások mértékét.
- Meg kell teremteni az újtermelési folyamat belső (szerves) egységét.
- Az ipar jobb, olcsóbb és nagyobb választékú eszközökkel lássa el a mezőgazdaságot.

- Meg kell gyorsítani a kedvezőtlen adottságokhoz igazodó gép- és technológiai rendszerek és mezőgazdasági ágazatok fejlesztését.
- Javítani kell a termőföld potenciálját, az arra érdemes területeken meg kell gyorsítani a meliorációt.
- A nagyüzemi mezőgazdasági termelésre alkalmatlan területeken, részben a mezőgazdasági termelésből való kivonással (erdő- és vadgazdálkodással, méhészetel, faipar létrehozásával stb.) lehetne jövedelmező gazdálkodást kialakítani. Másrészt a mezőgazdasági kistermelésnek ezeken a területeken megkülönböztetett fejlődési lehetőséget kellene biztosítani, melynek általános műszaki színvonalát is emelni kellene.
- A mezőgazdaság adózási rendszerét a jövedelemadó felől a földadó irányába kell elmozdítani.
- Elő kell segíteni a mezőgazdasági térségek infrastrukturális lemaradásának mérséklését.

Ezek nélkül megállíthatatlanná válik a kedvezőtlen adottságú területek gyors degradálódása.

A mezőgazdasági területek termelésből történő kivonásának ugyan sok ellenzője van, a mezőgazdasági tömegtermékek romló cserearánya és elhelyezési nehézségei azonban ezt a kérdést is megfontolandóvá teszik. E folyamat visszafordulásával irreális lenne számolni, hiszen a mezőgazdaság technikai forradalma már végiggyűrűzött a fejlett országokon, és az iparszerűen termelhető tömegtermékeknel extrajövedelem már nem képződhet. A fejlett országokban új technológiák vannak kialakulóban és új, speciális, egyedi jellegű termékek iránti igények növekednek. A kiutat nem a romló cserearányú tömegtermékek exportnövelése jelentheti, hanem a struktúraváltás.

Jó értékesítési lehetőségei vannak a nagyobb termőképességű vetőmagvaknak, tenyészállatoknak; és jelentős a kereslet az ipari cukor, az alkohol, a keményítő, a cellulóz, a növényi rostok iránt. A biotechnika hatására a vetőmagiparban is forradalom megy végbe.

Ígéretes területe a biotechnikának a növényvédőszerket feleslegessé tevő genetikai változtatások lehetősége, de óriási lehetőségeket kínál az állattenyésztés, az élelmiszeripar és a gyógyszeripar terén is. A jövő piacának slágerei tehát ezek lesznek. Ha agrárpolitikánkat nem igazítjuk ezekhez a követelményekhez, kimaradunk az új zöld forradalomból.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Bartke István (szerk.): A területi fejlődés fontosabb változási tendenciái az elmúlt másfél évtizedben. Tervgazdasági Közelmények 1987/4.
2. Bernát Tivadar – Udovecz Gábor: A természeti erőforrások és a gazdálkodási színvonal kapcsolata a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Földrajzi Értesítő, 1975. 3. sz.
3. Bernát Tivadar – Enyedi György: A magyar mezőgazdaság területi problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
4. Csendes Béla – Szabó Gábor: A ráfordítások hatékonysága a különböző minőségű földeken. Közgazdasági Szemle, 1969. 6. sz.

5. Enyedi Györgyné: Dinamikusan fejlődő agrártárségek Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.
6. Enyedi Györgyné: A mezőgazdaság területi szerkezetének módosulása az új technológiákkal összefüggésben. TGI Tanulmány, 1978.
7. Enyedi Györgyné — Klekner Péter: Az élelmiszergazdaság területi fejlődése a hetvenes években. Tervgazdasági Közlemények, Budapest, 1981/2.
8. Enyedi Györgyné: Az agrárpolitika. Árpolitika és a mezőgazdaság differenciálódása. TGI Tanulmány, 1983.
9. Enyedi Györgyné: A mezőgazdasági termelést jellemző főbb folyamatok az 1978—1983. évek időszakában. TGI Tanulmány, 1984.
10. Enyedi Györgyné: Gondolatok a mezőgazdaság területi differenciálódásáról és az agrárpolitika összefüggéseiről a VII. ötéves terv küszöbén. TGI Tanulmány, 1984.
11. Enyedi Györgyné: A mezőgazdasági kistermelés fejlődési tendenciái. TGI Tanulmány, 1987.
12. Horváth Ágnes: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek differenciálódásának elvi megközelítése és a gazdaságpolitika tapasztalata. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények, 1983.
13. Németi László: Magyarország élelmiszergazdasága a hetvenes években. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1981.
14. Pálovics Béláné: A mezőgazdaság távlati fejlesztésének gazdaságpolitikai irányzatai. Doktori értekezés, Budapest, 1986.
15. Szabó Ferenc: A kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek fejlődésének közgazdasági feltételei és lehetőségei. In = Kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek fejlődésének közgazdasági feltételei és lehetőségei. Magyar Agrártudományi Egyesület Agrárgazdasági társasága, Miskolc, 1982. november.
16. Szerdahelyi Péter — Udovecz Gábor: A jövedelemképződés körülményei a termelőszövetkezetekben. Statisztikai Szemle, 1973. 8—9. sz.
17. Szerdahelyi Péter: A fejlődésben elmaradt termelőszövetkezetekről. Gazdálkodás, 1976. 3. sz.
18. Vági Ferenc: A termelés differenciálódásának okai és a különbözeti jövedelem a mezőgazdaságban. közgazdasági Szemle, 1966. 5. sz.
19. Zsuffa Ervin: A mezőgazdasági nagyüzemek differenciált fejlődése. Társadalmi Szemle, 1982. 4. sz.

SPATIAL PROCESSES IN AGRICULTURE DURING THE 1970s

MRS. GYÖRGY ENYEDI:

In her present paper the author reviews spatial processes in agriculture during some one and half decade (1971—1984). She focusses the attention on the spatial mobility of productive forces, the regional variations in personal incomes and in enterprise profits, their relationships, and finally, the changing spatial structure of production.

The author has established that the regional proportions of land, labour, assets and income have deteriorated, the spatial incongruence between the various factors of production has increased and thereby the possibilities of a rational use of resources have diminished.

The lasting and deepening differentiation of enterprise income started a rapid degradation process in certain regions. In this process of differentiation those regions got in a privileged position where the economic and the infrastructural background was developed instead of those with favourable natural endowments.

The spatial pattern of personal incomes and investments was not only dissimilar but contrasting to that of enterprise incomes: it demonstrated a clear tendency towards levelling up.

The structure of production — which had demonstrated little regional specialization earlier — continued to be more and more alike over space. Agrarian policy has played an important role in this process of spatial assimilation of production structure though it has all the time at-

tempted to curb the process of differentiation born by this policy itself as well as to curb the process of spatial assimilation of the production structure.

Finally, the author presents suggestions for the elaboration of a new agrarian policy which would better conform to new circumstances.

Transl. by E. Daróczy

ЭНЬЕДИ, ДЬЁРДЬНЭ:

ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ. ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ В НАЧАЛЕ 1970-Х ГОДОВ

(Резюме)

В настоящей статье автор рассматривает региональные процессы, которые проходили в последние полтора десятилетия (1971—1984 гг.) в аграрном хозяйстве. Среди этих процессов особое внимание уделено пространственному движению производительных сил, ходу территориальных различий в личных доходах и в результатах хозяйств, взаимоотношению последних, а также изменению территориальной структуры производства.

Автор приходит к выводу, что пространственные соотношения условий земли, рабочей силы, средств и доходов ухудшились, производственные факторы отделились друг от друга в территориальном отношении, что ограничило использование ресурсов.

Продолжительная и углубляющаяся дифференциация доходов предприятий положила начало процессу быстрой деградации некоторых регионов. Однако, в процессе дифференциации более быстрое развитие получилось там, где не природные, а экономические и инфраструктурные условия были более благоприятными.

Личные доходы и инвестиции не последовали пространственному проявлению доходов предприятий, наоборот, в этом отношении обозначилась выразительная тенденция выравнивания.

И без того мало специализированное по территории производство в указанный период продолжало выравниваться. В процессе нивелирования пространственной структуры производства значительную роль сыграла аграрная политика, несмотря на то, что она постоянно пыталась тормозить процессы, вызванные ей самой, дифференциации и нивелирования территориальной структуры производства.

В конце статьи автор излагает свое предложение в отношении создания такой аграрной политики, которая в большей степени была бы способна приспосабливаться к новым условиям.

Перевел: Тамаш Бауко

NEMES NAGY JÓZSEF:

A HAZAI TERÜLETI KUTATÁSOK MENNYISÉGI ELEMZÉSI KULTÚRAJA

A tudományok fejlettségének – ha ilyenfajta minősítés egyáltalában szóba kerülhet – egyik fokmérője lehet a kutatási eszköztár jellege, korszerűsége. E szempont kiemelése feltehetően még akkor is megengedhető, ha a módszertant valamifajta elkülönülő önértékkel felruházni aligha indokolt. A módszer: eszköz, legkorszerűbbnek ítélt elemei sem garantálnak automatikusan új eredményeket, a „hagyományos” közelítések tartósan versenyképesek lehetnek. A módszerek értéktartalmát keresve vélhetően inkább az alkalmazás megalapozottsága, korrektsége, a vizsgálni kívánt problémákhoz való megfelelő illeszkedés lehet a célszerű mérce, mintsem a korszerűség és a hagyományos jelleg valamifajta erőltetett szembeállítás.

A tudományos módszertan eszköz szerepű megítélése ugyanakkor aligha vonja kétségbe például azt, hogy az egyes tudományágak állapotainak jó tükré az, mennyire és milyen színvonalon aknázzák ki a rendelkezésre álló elemzési eszközökben rejlő lehetőségeket és az, hogy milyen helyzetben vannak az adott diszciplinán vagy tudománycsoporton belül a módszertani kutatások, folynak-e olyan munkák, ahol magának a módszertannak a fejlesztése a tudományos cél.

A területi kutatások – mégha azok körét itt a társadalomtudományaikra szűkítjük is, elhagyva a természettudományos és műszaki diszciplinákat – tudományágak széles körét fogják át. Így a kutatási témákban a tartalmi sokrétűség, gyakran egyediség jellemző. Miközben ez természetes, bár ugyanakkor bizonyos értelemben elválasztó vonás, az alkalmazott elemzési eszköztár – s ezen belül a mennyiségi módszertan különösképp – a különböző tudományterületeket közelítő, integráló tényező, a részeredmények szintéziseinek egyik forrása lehet.

A módszertani szempont kiemelésével együtt jár bizonyos nyilvánvaló egyoldalúság kockázata is. Talán épp ezzel magyarázható, hogy a hazai területi kutatások módszertanáról szisztematikus áttekintés még nem született, nincs kész séma az átfogó értékeléshez. Így az alábbiak akár módszertani kísérletként is felfoghatók – a kísérleti jelleg esendőségeivel. Erős korlátot szab továbbá az áttekintésnek az arra vállalkozó felkészültsége, kimondott vagy kimondatlan elfogultsága. Utóbbi leküzdése megkísérelhető, az előbbié lehetetlen.

Jelen áttekintés empirikus hátterét a *nyolcvanas évek hazai publikációs képezik*. Így nem érvel itt az egyes megállapítások mellett vagy ellen a feltehetően nagyszámú kézirat, íróasztalok mélyén megbújó részanyag, külföldi konferenciákon

elhangzott előadás s az a vélhetően ugyancsak számos terv, gondolat, ami „csak” a fejekben található.

Az időszakban megjelent önálló munkák mellett az alábbi folyóiratokat, periodikákat vizsgáltam: Agrárgazdasági K. I. Közleményei, Alföldi Tanulmányok, Demográfia, Földrajzi Értesítő, Földrajzi Közlemények, Közgazdasági Szemle, KSH Népeségtudományi K. I. Demográfiai módszertani Füzetek, MTA DTI Közlemények, MTA RKK Kutatási Eredményei, Oktatókutató Intézet Regionális Kutatások sorozata, Településfejlesztés, Településtudományi Közlemények, Területi Kutatások, Területi Statisztika, Tér és Társadalom, Tervgazdasági Közlemények, Statisztikai Szemle, Szociológia.

Ez a közelítés lényegében egy keresztmetszetvizsgálatra ad lehetőséget. Nem nyújt módot a módszertani eszköztár történeti átalakulásának, fejlődésének áttekintésére, bár közvetve azt is tükrözi. Az már előjáróban megállapítható, hogy a nyolcvanas évek szakirodalmában, belső arányait tekintve a hetvenes években hazánkban is betört a mennyiségi módszertani forradalom eredményeinek (technikai és tudományos eszközeink) kiteljesedését tükrözi. Az időszakra – viszonyítva az előző évtizedhez – elsősorban nem az új módszerek első jelentkezése, hanem már a széles körű felhasználás a jellemző.

A következőkben a mennyiségi elemzési módszereket egy olyan vonal mentén próbálom elhelyezni, amelyet a mennyiségi módszereket alig vagy egyáltalában nem használó munkák nyitnak, a végén pedig a kifejezetten módszertani munkák állnak. Ehhez az elrendezéshez nem rendelhető lineáris értékskála, tudományossági mérce, alkalmas azonban a jellemző közelítések szétválasztására, s ahol indokolt szembeállításra. Ha azonban pusztán az alkalmazott módszerek leltárbavételére szorítkozunk, nagyon steril és szegényes helyzetképet kaphatunk. Ezért kísérletet tesznek arra is, hogy egy-egy nagyon elterjedt módszert kissé részletesebben is analizáljak, megrajzoljam egyes kutatási problémák sajátos módszertani arculatát, utaljak a „technikai” háttérre, a mennyiségi módszerek iránti igények és fogadókészség szerepére is. Nem részletes bibliográfia készítése volt a célom, a hivatkozott munkák csak mintegy illusztrációként szerepelnek egy-egy megállapítás kapcsán.

Módszertani sokszínűség és pluralizmus

Ha tömören próbáljuk jellemezni a hazai területi kutatások legújabb időszakának mennyiségi módszereit, megállapítható, hogy azokra a tematikai sokféleségből adódó nagyon széles skála jellemző, tovább az, hogy azonos vagy rokon problémák vizsgálata esetén sem szűkül le egy-egy módszerre az eszköztár.

A publikációk között a mennyiségi módszereket valamilyen formában használó munkák túlnyomó többségben vannak a pusztán verbális, logikai eszközökkel operáló tanulmányokhoz képest.

A területi és települési fejlődés reálfolyamatainak vizsgálata szinte kivétel nélkül statisztikai háttérre, illetve mennyiségi elemzési eszközökre épül. A direkt mennyiségi megalapozás hiánya – jórészt érthető módon – a településpolitika, a társadalom térségi működésének mechanizmusait firtató elemzéseket, az átfogóbb elméleti munkákat, az irányítási kérdések kutatását jellemzi.

I. Az áttekintett irodalomban mintegy 350 tanulmányt leltem, amely mennyiségi módszereket használ. Ezek közel felét azonban azok a munkák adják, amelyekben ez alig jelent többet, mint *területi statisztikai adatok, egyszerű kereszt-táblák közlését és leíró elemzését.*

Itt tulajdonképp mennyiségek elemzéséről s nem mennyiségi elemzési eszközök használatáról van szó. E közelítés „filozófiáját” — természetesen durva egyszerűsítéssel — a „Mérj és következtess!” vagy még inkább a „Mérj, hogy következtethess!” felszólításban tudnám összegezni. (Ennél talán kissé „puhább” az, amikor a mérés helyén a „megfigyelés” áll, bár az igazán értékes munkák esetében a kétfajta közelítésben értékbeni alá- vagy fölérendeltségről nincs szó.)

Egyértelműen e körbe sorolhatók a hivatalos, rendszeres statisztikai adatközlésekre támaszkodó állapotértékelések, rövidebb-hosszabb időszakra kitekintő folyamatelemzések. E tanulmányoknak „területi” arculatot legtöbbször csupán az adatok térképezése kölcsönöz. Ez, a publikációk mennyisége szerint *domináns* kör képviseli ma a hazai területi statisztikai, regionális gazdaságtani, földrajzi iskolák hagyományos mennyiségi elemzési kultúráját. E munkák mennyiségi módszertani szempontból újdonságértékkel nem rendelkeznek. E publikációkra különösképpen áll az, hogy értékeiket nem a módszerben, hanem a gondolatiságban, tartalmi alaposágban kell keresnünk. Metodikai szempontból figyelmet érdemlő „alcsoportot” képeznek itt az egyedi, célzott adatfeltételeken, adatgyűjtéseken nyugvó munkák. (Az örvendetesen növekvő számú példa közül csak néhányat: *Erdősi F. 1985* — vasúthálózat-földrajzi munkáját; *Polinszky M. — Sársávi B. 1987.* — iskolázási esélyvizsgálatait; *Csatári B. — Gödör Zs. 1987.* — a mindennapi térkapcsolatokat tesztelő felmérését; *Oros I. — Schindele M. 1986.* — a KSH kistermelési felmérését elemző tanulmányát említem.)

E módszertani kör sok dolgozatára jellemző a komoly munkafedezet, az adott keretek közötti koncepcionális tisztaság, az adatoknak tartalmi megfontolások (s jellemzően nem matematikai-statisztikai kritériumok) szerinti csoportosításán alapuló összefüggéskeresés (lásd pl. *Lettrich E. 1982.* falutípológiáját vagy *Gyenei M. 1985.*, a tanácsok összevonásának hatásait elemző cikkét). Előnyük ezeknek a munkáknak az is, hogy mondanivalójuk megértése és befogadása a szélesebb (nemcsak a szűk szakmai) olvasókör számára is problémamentes. E — hagyományosnak, egyben kiérleltnek tekinthető — mennyiségi közelítést gyakran gondolati guzsba köti ugyanakkor a rendelkezésre álló adatháttér csekély valóságos magyarázóereje, ami paradox módon épp a minőségi mondandó nélküli „mennyiségi” tartalom következménye. Elemzési gát az adathiány, a területi aggregáltság torzító hatása is.

Ez a módszertani szint képezi a hazai területi kutatások mennyiségi módszertani alapzatát, amelyből metodikai szempontból talán kevésbé letisztult, összetettebb, gyakran vitatott, speciális eszközökkel operáló, de újszerű összefüggések felszínrehozatalának esélyét hordozó közelítések nőtték ki mára. Utóbbiakban a tematika (a vizsgált probléma), illetve a módszer között már nincs jelen az előzőkre jellemző alárendeltség: a tartalom, a következtetések lényege, újszerűsége vagy épp vitathatósága elválaszthatatlan az alkalmazott módszerektől. Míg a „Mérj és következtess!” közelítésre a kutató gondolati, szakmai felkészültségén túlmenően elsődle-

gesen a használt *adatoktól való függés* a jellemző, itt a végtermék e feltételeken túl már érzékelhetőbb adatfeldolgozási, *módszer-függést* (esélyt és kockázatot) mutat.

II. Az alapadatok elemzésén, térképezésén, a közöttük lévő összefüggéseket egyszerű kereszttáblákkal történő bemutatásán túllépő tanulmányok egyik jellegzetes csoportjaként említhetjük a jórészt ún. *pontozásos* eljárásokkal előállított *komplex mutatószámokra* épülő elemzéseket.

Jellegzetes eszköze ez a módszer a csak több mutatóval leírható „minőségek” mérhetővé vagy legalább osztályokba sorolhatóvá transzformálásának. Gyakori e megközelítés a természeti környezet komplex értékelésére törekvő munkákban (pl. *Lóczy D. – Tózsza, I. 1982*), az ezzel rokon idegenforgalmi adottság-elemzésekben (pl. *Sándor J. 1982*), a közlekedési helyzetnek a járatsűrűséget az utazási távolsággal (idővel) ötvöző értékeléseiben (pl. *Erdősi F. 1981*), az infrastrukturális ellátottsági szintek komplex mutatókkal történő mérésében. E metódusok jó része a ma már klasszikusnak számító Bennett-féle pontozásos eljárásra vezethető vissza (pl. *Elmerné Turi M. 1983*).

E módszertani körben több egyedi közelítés is besorolható: így a világméretű ökológiai potenciál determinisztikus modellen alapuló számszerűsítése (*Probáld F. 1984*), a hatvanas-hetvenes évek jellemző kutatási (tervezési) irányzatát visszaidéző ipartelepítési alkalmasság elemzés (*Fodor M. 1980*), az oktatás- és iskolázottság-földrajzi munkában használt, ugyancsak determinisztikus alapú „tanítási potenciál”-mutató (*Boros F. – Fodor L.-né – Heit, G. 1986*) vagy a növénytermelés megyei jellemzőinek komplex értékelése (*Selley F. 1983*). Ide sorolható a „puha” módszerek alkalmazásának példájaként a turisztikai adottságok minősítésére szolgáló ún. látványélmény mutató (*Gáldi L. 1986*). Ugyanide tartozónak vélek, módszertani magját tekintve néhány további elemzési eszközt is: így a településhálózat vizsgálatában alkalmazott rang-koefficiens módszert (*Tóth J. 1986*), a gazdasági (ipar) szerkezet elemzésében szerepet kapott specializációs indexet (*Abonyiné Palotás J. 1981*), vagy a háromszög-diagrammot, mint sajátos, a háromdimenziós struktúrák megjelenítésében jól használható koordináta-rendszert.

Figyelmet érdemel, hogy a települési környezet elemeinek értékelésére, súlyozására a véleménykutatás módszere is megjelent a szakirodalomban (*Galambos J. 1986*). Ennek jelentősége, módszertani szempontból abban van, hogy itt épp az a kutatási fázis a munka tárgya, ami a komplex mutatók használatakor általában elmarad (s a módszerek legvitathatóbb momentumát képezi): az egyes tényezők fontosságának, súlyának meghatározására törekvés.

Lényegében ugyanez az elemzési kultúra van jelen a nyolcvanas évek – legalábbis a publikációk számából ítélve – egyik legvonzóbb területi problémájában: a városi vonzaskörzetek lehatárolása jellemzően – lényegében egyedülként a mennyiségi módszerek közül – hazai forrásból, Beluszky Pál módszeréből táplálkozik. (E módszeren kívül alig-alig említhető más, amely hazai termék lenne s jellemzően és visszatérően ne csupán maga a szerző alkalmazná.) E módszer gondolati hozadékát, szembesítését a közelmúlt közigazgatási változásaival összegző tanulmányában (kifejezetten nem a módszerre, hanem a vele elért eredményekre összpontosítva) maga a módszer megalkotója összegzi (*Beluszky P. 1987*).

III. Míg az előzőekben jellemzett módszertani kör a rendelkezésre álló adat-

bázis feldolgozásába jellemzően egyszerű statisztikai eljárásokat von be, a következő elhatárolásra érdemes közelítést a *matematikai-statisztika* alapelemeinek használatával jellemezhetjük. Ezek azonban — különösképp, ha szembesítjük azzal, milyen számosak az adatok, táblázatok közlésénél, illetve verbális elemzésénél megrekedő tanulmányok — indokolatlanul háttérben vannak. A többváltozós, összetettebb matematikai-statisztikai módszerek (lásd később) tömeges alkalmazásával úgy tűnik a hazai területi kutatás ezt a módszertani „lépcsőt” mintegy átugrotta: önálló elemzési eszközként alig jelenik meg például a korreláció- és regresszióanalízis.

Jellemzően néhány kutatóhoz kötődik például a területi egyenlőtlenségi mutatók kitüntetett szerepű alkalmazása (pl. *Csanádi G. — Ladányi J. 1986* budapesti szegregációs vizsgálata). Elvértve — ugyanakkor figyelemre méltó eredményekkel — találkozhatunk a többváltozós regresszió-analízis alkalmazásával (*Probáld F. 1987, Petró K. 1985*). Az időszerelemzés jellegzetes módszere a trend-számítás szinte kizárólag a mezőgazdasági termelést vizsgáló munkákban kap helyet — aholis a termelés (termésátlagok) ingadozásai mintegy kikényszerítik a módszer alkalmazását (pl. *Gurzó I. 1985*). Emellett a módszer csupán egy-egy demográfiai munkában bukkan fel (pl. *Daróczy E. 1983*).

E matematikai-statisztikai eljárások háttérbeszorultsága — mivel ide jellemzően az összefüggések, tendenciák, fejlődési irányzatok feltárására alkalmas metodusok tartoznak — egyben a területi előrejelzések, illetve vélhetően az azok iránti érzékelhető igény hiányát is jelzik. Általánosabban ítélkezve mindezek a hazai területi kutatások statikus vagy legfeljebb rövid távú szemléletére, az egyedi jelenségekhez való egyoldalú kötődésre utaló tünetként értékelhetők.

E módszerek — s ezekből levonható következtetések — esetenként a bonyolultabb matematikai-statisztikai számítások melléktermékeiként jutnak, másodlagos szerephez.

IV. Az áttekintett irodalomban mintegy 30 tanulmány használja a *faktor-, illetve klaszter-elemzést*. E két módszer mára a területi vizsgálatok mindennapi eszközévé vált — megoldási módot kínálva olyan tudományos problémákra, amelyekkel a hazai területi kutatás is legalább száz évet birkózott. A két módszer — matematikai-statisztikai kritériumokra építkezve — lehetőséget ad közvetlenül nem számszerűsíthető, illetve többtényezős, komplex jelenségek, fogalmak — így például a területi fejlettségi, települési ellátottsági szint — mérésére (lásd táblázat), új utat nyit a települések, térségek többtényezős tipizálására. A két módszer gyakran (az említett 30 tanulmány közül 18 esetben) együtt, kombinálva szerepel.

A széles körű alkalmazás ma már indokoltá teszi e két módszer eredményességének, korlátainak mérlegre vételét. Anélkül, hogy itt most erre vállalkozhatnánk, néhány értékelési szempontra hívnám fel a figyelmet.

Jellemzője a területi alkalmazásoknak, hogy miközben a módszerek „objektivitását” kihasználják, szinte teljesen kimarad az alapadatok és eredmények matematikai-statisztikai kritériumok szerinti tesztelése (pl. az alapadatok eloszlásának vizsgálatára egyedül *Semjén A. 1986* utal). Mivel az e módszerekkel elért eredmények nem kontrollálhatók az olvasók által, hitelüket ez a hiány rontja. A két módszer tulajdonképpen több rokon-eljárást foglal magába: a tanulmányokban alig-alig találunk utalást arra, miért épp az adott eljárás kerül alkalmazásra, s a választás

Példák a faktoranalízis alkalmazására a nyolcvanas évek publikációiban

V i z s g á l a t i				Alapvázlatok		Kiszámított	Értelmezett	A főfaktor (F ₁)	
Szerző(k)	cél	terület	időpont	jellege	száma*	faktorok száma	Értelmezett	által ma- gyará- zott szó- rásnégyzet (%)	értelmezése, tartalma
Halminé Vissi M. (1980)	települések központi funkciói	133 közpon- ti település	1970–77	demográfia, foglalkozás, infrastruk- túra	50(68)	11	5	22,0	„urbanizált- ság”
Vágvölgyi A. (1982)	falusi életkö- rülmények típusai	98 község	1970–74	ellátottsági mutatók, háztart. adatok	50	15	11	16,3	„településnagy- ság, az alapellá- tás elérhetősé- ge”
Beluszky P. – Sikos T. T. (1982)	falutipológia	az ország 3134 községe	1970	társ.-stat. és komplex mutatók	27	13	8	21,5	„település- szerk., alapellá- tás-közl. hely- zet”
Hrubi L. (1983)	infrastrukturá- lis ellátottság	Baranya me- gye 296 te- lepülése	1980	demográ- fia, infra- struktúra	42(54)	6	6	17,7	„intézményi infrastruktúra”
Nemes Nagy J. (1984)	város-falu egyenlőt- lenség	19 megye városai és falvai	1980	város-falu egyenlőt- lenségi mutatók	8	5	2	46,0	„értelmisségi- szellemi fogl. város-falu egyenlőtlen- sége”
Lehmann A. – Süss B. (1985)	agglomerá- ció- kutatás	a pécsi agglo- meráció 52 települése	1977–80	termelés, demográ- fia, infra- struktúra	20	6	2	32,0	„agglomerációs fejlettség”
Semjén A. (1986)	az iskolázottság területi alaku- lása	183 közép- területi alaku- lása	1980	társad.-sta- tisztika	21(31)	10	3	38,5	„posztindusztriális fogl. szerk.”
Pál A. (1987)	iparfej- lettség	Szolnok me- gye 76 te- lepülése	1981	ipari és infrastruk- túra mu- tatók	31	7	5	46,6	„iparfej- lettség”

* Zárójelben a számítás indításakor figyelembe vett, majd részben elhagyott mutatók száma

– szemben más utakkal – milyen következményekkel is jár (kivéteklént leginkább a rotált és rotálatlan faktorok szembesítése említhető).

A két módszer kapcsán – már a tartalmi vonatkozások felé mozdulva – látni kell, hogy a túlzó várakozásokat nem teljesítik: segítségükkel sem hozható létre például egy tértől és időtől független, stabil mutatórendszer a területi fejlettség mérésére – az eredményül kapott (fő)faktorok, még ha elnevezésük azonos vagy hasonló is, a kiinduló változóktól erős függésben vannak. Jellemző gyermekbetegsége a módszerek használatának – főként a kisebb magyarázó erejű, csak kevés alapváltozó információtartalmát tömörítő faktorok esetén – a fellengzős értékelés. (Egy olyan faktort, amely csak az egy foglalkoztatottra vetített ipari bruttó termelés mutatójával korrelál erősen hiába nevezünk el „iparfejlettségi” mutatónak, attól megmarad az egy foglalkoztatottra vetített ipari bruttó termelés – standardizált – mutatójának, semmi többet nem jelent. Hasonló példák még hozhatók.)

Sajátos eredménye e módszerek alkalmazásának az, hogy épp néhány alapváltozó kiemelkedő fontosságát, magyarázóerejét is igazolják, érveket szolgáltatnak ezek kitüntetett használatához. Így a településnagyság, az iskolázottsági szint, a jövedelemmutatók, a közlekedési helyzet egyszerűbb jelzőszámainak megjelenése a település- és terület fejlettségi faktorokban szinte szügerálja ezek használatát olyan esetekben, mikor többtényezős elemzésre mód nincs (pl. hosszú távú területi idősorok elemzésekor).

E módszereket a matematikai-statisztika tudománya adta a kutatók kezébe, alkalmazásuk nagyon széles körű, első és mai alkalmazóik távolról sem csak a területi kutatók. (Érdeemes ugyanakkor felfigyelni arra, hogy az egyik történettudományi alkalmazás kifejezetten történeti-földrajzi tartalmú – *Bácskai V. – Nagy L. 1984* a múlt század első felének városhálózata „rekonstrukciójára” használta a faktoranalízist.)

Az értő hazai alkalmazók száma növekvőben van. Alig van jel azonban sajátos területi adaptációra. Így – feltehetően azért mert a készen kapott softwarek erre módot nem adtak – nincs példa a klaszter-elemzés olyan alkalmazására, amely nem csupán típusokat jelöl ki, hanem – ez sajátos „területi” adaptációt jelentene – a csoportképzés algoritmusába a szomszédsági relációkat bevonva, körzetesítést végez, összefüggő térségeket jelöl ki. Más kérdés az, hogy például bizonyos településtípusok térséگیleg koncentrálódnak, közvetve megjelenítenek összefüggő térségeket, ily módon mintegy társadalomszerveződési törvényszerűség rangjára emelik a térségi együvértartozás, az egymásmellettség (még általánosabban: a térfaktor) típusképző szerepét.

V. Míg a faktor- és klaszterelemzés a területi vizsgálatokban is alkalmazható, de egyébként átfogóbb alkalmazási körű módszer, jelen vannak (főként az évtized elején) a kutatási eszközök a *speciális területi elemzési módszerek is*.

Ezt a kört reprezentálja az űrfelvételek (LANDSAT) kiértékelésének számítástechnikai apparátusa (pl. *Tózsá I. – Hegedüs Gy. Cs. 1982*), a regionális gazdaságtan olyan sajátos módszere, mint a regionális ágazati kapcsolatok mérlege (pl. *Rechnitzer J. 1981*), a termelési függvényekkel végzett elemzések (*Simon I. – Csatári B. 1983*), a súlypontmódszer (pl. *Enyedi Gy. – Rechnitzer J. 1987*), a gravitációs modellek bevonása a vonzáskörzetkutatásba (*Papp A. 1981*), körzetesítés szállítási kapcsolatok alapján (*Pálfalvi J. – Horváth Gy. 1982*). A nemzetközi szakirodalomhoz

képest jelentős késéssel hazánkban is megjelent a térbeli terjedés, diffúzió empirikus elemzése (pl. *Kozma T. 1987*). Több sajátos, előrejelzésre alkalmas modellezési eljárás került bevezetésre a migrációkutatásban (L. *Rédei M. 1986*). Ez utóbbi esetben a modell-közelítés egyik oka a használható tényinformációk pótlásának kényszere. Hasonló a helyzet a gazdasági értéktermelési arányok területi elemzésében is, ahol a kutatók, alkalmas tényadatok híján, azokat mintegy pótlandó használnak speciális becslési eljárásokat (pl. *Bartke I. 1987*).

A módszercsoport kapcsán említhetjük meg azokat a munkákat is, amelyek induktív módon, empirikus vizsgálatokra is támaszkodva tesznek kísérletet átfogóbb – de nem formalizált, valódi értelemben nem matematikai – modellek felállítására a területi és települési folyamatok magyarázatához (pl. *Miklóssy E. – Rozsányi T. 1984*).

A fentiekben említett és ezekkel rokon speciális elemzési eljárások szerepüket, hatásukat tekintve azonban inkább kuriózumoknak számítanak, semmint a hazai területi kutatások módszertana jellegmeghatározó elemeinek. A nyolcvanas években nem hozott például átütő eredményeket nálunk a gravitációs modellek alkalmazása, feltehetően nem kis részben azért, mert generalizáló modell-jellege miatt nem illeszkedett az időszak markáns kutatási vonalában: a részletező, egyediségre koncentráló empirizmusba, aminek az említettek közül a faktor- és klaszterelemzés vált a jellegzetes elemzési eszközévé. Bár több munka használja (pl. *L. Rédei M. 1985*), hasonlóképp háttérben van a térfaktor mennyiségi meghatározásának egyik legalkalmasabb, speciális – s ráadásul matematikailag is könnyen érthető – módszer: a shift-share analízis.

VI. Végezetül a kifejezetten mennyiségi *módszertani* munkákat kell említenünk.

Külön kiemelésre érdemes az a kötet, amely a fentiekben említett módszerek túlnyomó többségét már összefoglalóan, alkalmazási példákkal együtt tartalmazza (*Sikos T.T. szerk. 1984*). A kötet gazdag irodalomjegyzéke jó képet ad a külföld irodalmáról és a hetvenes évekbeni hazai munkákról. Ennek tartalmán túllépő témakört mutat be a terjedési modellekről készült rövid áttekintés (*Nemes Nagy J. 1985*). Találkozhatunk a publikációk között olyan munkákkal is, amelyek látszólag problémamentes módszerek buktatóira, a módszerválasztásnak a következtetésekre gyakorolt hatására mutatnak rá (pl. *Gálik L.-né 1986* a közműöllő értelmezési, számítási problémáit elemzi). A kifejezetten módszertani közelítésekhez sorolható az a néhány munka, amely a területi adatbázisokkal (pl. *Benedek A. – Semjén A. 1986*) vagy a számítógépes térképkészítés technikájával foglalkozik (pl. *Király L. – Tolnai L. 1982*). E munkák száma – bár nagyobb az itt példaként említetteknél – csekély. Nincs tudomásom róla, hogy valahol kifejezetten a területi kutatások mennyiségi módszereivel foglalkozó munka folya.

A mennyiségi módszerek eredményes alkalmazására ható tényezők

A mennyiségi módszereket használó munkák nagy száma – egyebek mellett – azt is igazolja, hogy publikációs fórumokban nincs hiány. Úgy tűnik viszont,

hogy hiány van a módszerek nyílt megmérettetésében, a módszertani témájú eszmecserékben, a különböző közelítések szembesítésében. A mennyiségi módszerek alkalmazását extenzív irányba orientálja – a tartalmi értékektől jórészt függetlenül szinte kikényszeríti – a tudományos minősítésnek a „korszerű” módszereket előíró szempontjának gyakorta formális értelmezése. A nyílt megmérettetés hiányai – az itt is nyilvánvalóan ható érdek- és presztízsszempontokon túl – alapvetően összefüggnek azzal, hogy a mennyiségi módszerek értő alkalmazásához nélkülözhetetlen iskolázottság, ismeret átlagszintje elmarad a már rendelkezésre álló elemzési eszközök támasztotta követelményektől. E módszerek nagy része még ma sem szerepel a területi kutatókat kibocsájtó felsőoktatási intézmények tananyagaiban, elsajátításuk jellemző útja az önképzés, ami a gyakorlatban alkalmatlan az alapok pótlására, mivel jellemzően nem tanulás-központú, hanem felhasználás (eredmény)-orientált folyamat.

E problémának aktualitást ad az, hogy – ha lassan is – de hazánkban is újabb minőségi fordulat érlelődik a mennyiségi módszerek alkalmazásának feltételeiben, a professzionális személyi számítógépek elterjedésével. Ezek használatával kapcsolódik a kutatási (adatfeldolgozási) folyamatból a speciális szakember (számítástechnikus, matematikus), ami amennyire esetleges előny, olyannyira komoly kockázatot is rejt, ha a megfelelő szintű módszertani iskolázottság nélküli kezekbe kerül ez a nagy hatékonyságú eszköz.

A fentiekből természetesen az is következik, hogy nálunk lényegében nincs bázisa a kifejezetten „matematikai” közelítéseknek. Így félelemre sincs ok attól, hogy a hazai területi kutatás is – a nyugati irodalom gyakran citált vakvágányra – a „túlmatematizálás” útjára tévedjen, de egyszersmind gátolt ezen iskolák valódi értékeinek felismerése is. (Azokra a mennyiségi módszertani közelítésekre például, amelyeket *P. Compton 1986* a brit földrajzot jellemző áttekintésében „iskolaként” említi, nálunk elszórt példa is alig akad, nemhogy valamiféle iskoláról beszélhetnénk.)

A mennyiségi módszerek tömeges alkalmazása általában is, de a számítástechnikai lehetőségek bővülése különösképpen – mivel a softwaresített módszerektől csak a maguk logikáján belüli tisztaság várható el, s természetes vonás a tartalmi „vakság” – más tényezőkben rejlő kockázatokat is felerősít.

Ezek között említhető az *adatbázisok* kérdése. A korszerű számítástechnikai lehetőségek jellemzően a nagy adattömeg feldolgozására („fenn beöntjük az adatokat, lenn kijön az eredmény”) csábítanak. A magam tapasztalata szerint a csábítás nem egyszer csak a munka indításáig tart, nem kevés – jórészt „fizikai”, kódolási – munkabefektetéssel, s ehhez képest aránytalan tudományos hozadékkal.

A hazai területi kutatások leggyakrabban használt nagy adatbázisát a népszámlálások adják. Ez jellemzően a tíz évenkénti állapotelemzések, összevetések irányába viszi a vizsgálatokat, a folyamatelemzéseket (amelyek ráadásul speciális elemzési módszereket is igényelnének) háttérbeszorítva. Ez a helyzet csökkenti annak esélyét is, hogy a területi folyamatokban kijelölhessük a tényleges szakaszhatárokat, fordulópontokat – ilyenek a térszerkezet erős stabilitása ellenére is vannak – hisz ezek sajnos nem igazodnak a népszámlálásokhoz. A népszámlálási adatbázishoz való erős kötődés (anélkül, hogy ezeknek az adatoknak az értékét bármiféle értelemben elbagatelizálnánk), jellemzően demográfiai és foglalkozási tartalommal telíti a te-

rületi vizsgálatok jó részét, s mivel vele összemérhető információhátter például a gazdaság területi folyamatairól lényegében nincs (hogyan csak egy nagyobb szférát említsünk), ez a területi fejlődés megítélésébe állandó látens kiegyensúlyozatlanságot visz.

Külön részletes vizsgálódás tárgya lehetne a területi kutatások információs háttere. Aligha indokolt itt egyszerű mennyiségi hiányról beszélni, hisz a publikált statisztikának csak töredéke kerül felhasználásra. Tény ugyanakkor az, hogy alapvető társadalmi-gazdasági kérdések épp — a magyarázható, de meggyőzően alig indokolható — adathiány miatt elemezhetetlenek (pl. a területi jövedelemarányok). A hiányokat pótló, értékes egyedi adatfelvételeknek csak kis hányada kerül — mindenki számára elérhető alapadat-bázisként — a tudományos vérkeringésbe.

A „technikai” jellegű feltételek említése után érdemes még kitérni egyéb összefüggésekre is. Ha van szemléleti, tartalmi gazdagodási irány, amely a jelen évtized hazai területi kutatásait jellemzi, akkor az a *szociológiai* közelítés. (Felfedezhető az ellenirányú hatás is: a szociológia számos jellemző kutatási területén — pl. a rétegződés vagy életmódkutatásban — is bizonyíthatóan új lényeges összefüggéseket hozott felszínre a „területiség” szempontjának figyelembevételével.)

Az, hogy ezt a kapcsolatot említjük itt, azzal függ össze, hogy nemcsak tartalmi, hanem módszertani gazdagodást is jelent. Ennek fő elemeként nem elsősorban az adatfeldolgozási módszereket (ezek jellemzően a többváltozós matematikai statisztikához tartoznak), hanem a társadalmi jelenségek újszerű (még ha esetenként vitatható) indikátorait, az újfajta minőségek közelítését célzó jelzőszámait említeném. Ezek a vizsgálatok (pl. a KSH életmód-adatfelvételei, időmérlegvizsgálatai vagy a rétegződés kutatási munkák) jó lehetőséget adnak a kifejezetten területi szempontú másodelemzésekre is (pl. *Utassy Á. 1987, Éger Gy. 1985*). Ha publicitásukat, véleményformáló erejüket vizsgáljuk, megállapítható, hogy ezek olyan hatásos módon hívták fel a figyelmet a „területiség” kiemelkedő szerepére a társadalmi folyamatokban, amire az eredendően területi (településtudományi, földrajzi stb.) indíttatású munkák, nem kis részben az előzőekben említett információs egyoldalúság miatt nem voltak képesek.

Ha a szociológiai közelítés sikereit említjük — amiben természetesen nagy része van a társadalmi aktualitások, feszültségek keltette érdeklődésnek is — számcszerű visszaszorulást, jórészt kényszerű módszertani konzervatizmust fedezhetünk fel a regionális gazdaságtan hazai állapotaiban, amely tudományág önmagán belül nem volt képes megújulni, a közgazdaságtan oldaláról pedig nem kapott a szociológiaihoz hasonló újfajta erőforrásokat. (A közgazdaságtanban külön iskolát képező ökonometriai makromodellezés jellemzően időorientált és ágazati jellegű, a területi tagoltságra érzéketlen, nem nyújt és nem is vár impulzusokat a területi közelítéstől, dezaggregációtól.)

Lényegében nem támaszt a mennyiségi módszerek iránt minőségi igényeket a területfejlesztési politika, a területi tervezés gyakorlata, amelynek információs igénye szinte kimerül a népességszám és a természetes ellátottsági mutatók prognózisában. Hasonló a helyzet a tanácsi finanszírozási rendszer folyamatos korszerűsítési folyamatában alkalmazott mennyiségi módszerekkel, amelyek ezidáig lényegében megrekedtek a „szükségletek” szerinti forrásredistribúció négy alapműveletes „számtanpél-

dáinál" (lásd erről *Lengyel I. – Baukó M. 1987* dolgozatát, akik a klaszterelemzés, mint összetettebb módszer felhasználásának teljes kudarcáról tudósítanak a Békés megyei fejkvóta-meghatározás kapcsán.). Évtizedes tudományos, módszertani erőködéssel a háttérben, teljesen a hagyományos közelítés kapott szerepet az elmáradott térségek felzárkóztatását célzó program összeállításakor végzett térséglehatárolások során is.

Néhány következtetés

A fenti áttekintés legfőbb tanulságát két dologban látom. Miközben a hazai területi kutatásokat a konkrét eszközöket tekintve nagyon tagolt mennyiségi módszerek uralják, s ez az eszköztár folyamatosan szélesedik, ma még kétségtelenül komoly kifogások tehetők, az ún. korszerű módszerekre építő tudományos termékek nem kis hányadával szemben is. A módszertani fordulat nem hozott minőségi fordulatot. Másrészt (az előbbivel szétválaszthatatlanul összefonódó jelenségként), az állapítható meg, hogy e munkáknak nem alakult ki még, sem a tudományokon belül, sem a felhasználók, megrendelők között a jól működő „szellemi piaca”, ahol ezek az eszközök, módszerek és a velük elért eredmények valóságos értékeik szerint megmértetnének.

A kutatási termékek szellemi minőségének javítása és a piacépítés több vonalon futhat. A mennyiségi módszertani alapiskolázottság érzékelhető hiányainak (amelyek mindkét említett oldalról gátat jelentenek), a szakemberképzésen belüli pótlására — elsősorban a kifejezetten „területi” specialisták (generalisták?) képzése híján — magam kevés esélyt látok. Ezt egyben alapvető, távlatos visszahúzó tényezőnek tartom.

Több, ma még alig kihasznált lehetőség látszik a tudományos közélet, a tudományszervezés területén. Megteremtésre érettnek és kihasználásra indokoltnak látnék kifejezetten módszertani tematikájú rendezvényeket, a szakmai folyóiratokban önálló rovatok indítását, tematikus számok kiadását, érdemi viták kezdeményezését. (Sajnálatos, hogy épp a fentiekkel ellentétes tendenciára hozható könnyen aktuális példa. A hetvenes években a mennyiségi módszerek területén úttörő szerepet betöltött folyóirat, a *Területi Statisztika* — amelynek lapjain tartalmas és érdemi vita zajlott például a területi fejlettség mérésének kérdéséről — két éve már nem jelenik meg.) Az említett fórumoktól különösképpen két területen várnék előrelépést: egyrészt a legelterjedtebb többváltozós matematikai-statisztikai módszerek használatának, használhatóságának tisztázásában, másrészt a sajátos „területi”, a tudománykör módszertanának — a tartalomnak egyértelműen alárendelt — sajátos jelleget adó mennyiségi módszerek, modellek szerepének növelésében.

A már ma is használt eljárások megalapozottabb alkalmazása mellett a továbblépés komoly tartalékát képezik az újabb és újabb — a nemzetközi szakirodalomban, a rokontudományokban folyamatosan nyilvánosságra kerülő — elemzési eszközök. Ezek megismertetésére, majd alkalmazásukra nagyobb figyelemmel, ösztönzéssel kellene lenni.

Mindenfajta — a korábbiakban érintett — kockázat ellenére, a számítástech-

nikai lehetőségek minőségi bővülése objektíve (ha nem is automatikusan) erősíti a mennyiségi közelítés pozícióit, pozitív értelemben vett kényszerítő erőt jelent a kutatók és a gyakorlati szakemberek számára is módszertani műveltségük fejlesztésére. Ez a háttér értőbb és decentralizáltabb fogadó közeget generálhat olyan potenciális partnerek körében is, mint amilyenek a tanácsok, amiktől kutatás-alkalmazás érzékelhető szembefeszülésének csökkenése is várható.

Amennyiben a hazai területfejlesztési politikában, területi tervezésben erősödnek a távlatos, stratégiai elemek, ez várhatóan kedvez az átfogó, elméleti igényű, ugyanakkor empirikus háttere, kvantitatív módszerekre, modellekre építő kutatásoknak.

Talán befejezésül sem felesleges hangsúlyoznom, hogy a mennyiségi módszertan csak egy eleme a kutatásnak, távolról sem kizárólagos értékhordozó. Bizonyára komoly hozadéka lehet ezért más szempontok, feltételek (pl. a területi kutatások tér- vagy társadalomelméleti alapjai, a történetiség, az ágazati és területi közelítés viszonya, a gyakorlati igények, az információs háttér stb.) rendszerezett áttekintésének, s talán ezen elemekből építkezve, e sokszínű, külső és belső határait tekintve is mozgásban lévő tudománycsoport (tudományos szemlélet?) hazai helyzete, perspektívái végiggondolásának.

(A fenti áttekintést — amelynek összeállításakor a szerző felhasználta *Csanádi Gábor*-nak a szociológia mennyiségi módszereiről készült összegzését — az MTA Regionális Tudományos Bizottsága 1988. május 4-én megvitatta.)

HIVATKOZOTT MUNKÁK

- Abonyiné Palotás J. (1982):* A területi egyensúly néhány összefüggése a gazdasági növekedés szemszögéből, „Földrajzi Értesítő” 2–3. sz. 273–285. pp.
- Bartke I. (1987):* A területi hatékonyság és jövedelemtermelő képesség változásának számítása az iparban, „Tér és Társadalom” 3. sz. 3–22. pp.
- Bácskai V.–Nagy L. (1984):* Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Akadémiai K. Bp., 402 p.
- Beluszky P. (1987):* Az 1984. évi közigazgatási területbeosztási reform és az Alföld térszerkezete „Alföldi Tanulmányok” 71–111. pp.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (1982):* Magyarország fautípusai, MTA FKI Bp. 167. p.
- Benedek A.–Semjén A. (1986):* Információs rendszer az oktatási folyamatok területi elemzéséhez (In: Oktatásökológia, Oktatáskutató Int. Bp. — szerk.: Forray R. K.—Kozma T.) 95–113. pp.
- Boros F.—Fodor L. né—Heit G. (1986):* Az Alföld szellemi potenciáljának főbb jellemzői a 80-as években, „Településfejlesztés” 3. sz. 26–32. pp.
- Compton, A.P. (1986):* A földrajz és a földrajzi gondolkodás fejlődése Nagy-Britanniában, „Földrajzi Közlemények” 1–2. sz. 135–154. pp.
- Csanádi G.—Ladányi J. (1987):* Budapest — a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városzerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata, „Szociológiai Műhelytanulmányok” 4. sz. MKKE, Bp.
- Csatári B.—Gödör Zs. (1987):* A falusi települések térkapcsolatainak néhány jellemző összefüggése Szolnok megyei példákra, „Alföldi Tanulmányok” 263–278. pp.
- Daróczy E. (1983):* Városok és városkörnyékek népességének időbeni és keresztmetszeti vizsgálata Magyarországon 1970–1980 között, „Demográfia” 2–3. sz. 262–314. pp.

- Enyedí Gy. – Rechnitzer J. (1987):* Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban, „Tér és Társadalom” 2. sz. 31–48. pp.
- Elmerné Turi M. (1983):* Az alsófokú központok helyzete Baranya megyében, „Területi Statisztika” 1. sz. 12–28. pp.
- Éger Gy. (1985):* Az életkörülmények és az életmód főbb elemeinek alakulása a lakosság fontosabb státusz-csoportjai szerint a nyolcvanas évek elején, „Területi Statisztika” 6. sz. 589–596. pp.
- Erdősi F. (1981):* A dél-dunántúli megyeközponatok tömegközlekedési összeköttetés-rendszerének fejlődése, hierarchikus tagozódása és intenzitása, „MTA DTI Közleményei” 28. sz. 157–182. pp.
- Erdősi F. (1985):* A magyarországi normál nyomtávú vasúthálózat megkritikálásának következményei, „Területi Statisztika” 6 sz. 560–660. pp.
- Fodor M. (1980):* Kiemelt alsófokú központok várható ipari fejlesztése, „Területi Statisztika” 2. sz. 108–119. pp.
- Gáldi R. L. (1986):* A Bükk természeti adottságainak idegenforgalmi-földrajzi szempontú értékelése, „Földrajzi Közlemények” 1–2. sz. 79–95. pp.
- Galambos J. (1986):* Tájé és környezeti adottságok értékelésének üdülési szempontú differenciálása, „Földrajzi Értesítő” 3–4. sz. 339–351. pp.
- Gálik L.-né (1986):* A közműolló számításának módszertani kérdései, „Területi Statisztika” 3. sz. 241–281. pp.
- Gurzó I. (1985):* A cukorrépa termesztés és a cukorgyártás alakulása a DK-Alföldön (1971–1982). „Alföldi Tanulmányok” 79–99. pp.
- Gyenei M. (1985):* A tanácsok összevonásának hatása a települések fejlődésére, „Területi Statisztika” 3. sz. 267–281. pp.
- Malmné Vissi M. (1980):* A központi szerepkörű települések funkcionálása a magyar településhálózatban, „Területi Statisztika” 3. sz. 214–227. pp.
- Hrubí L. (1983):* Településcsoportok Baranya megyében az infrastrukturális ellátottsági színvonal alapján, „MTA DTI Közlemények” 30. sz. 177–198. pp.
- Király L. – Tolnai L. (1982):* A térképi ábrázolás szerepe és lehetősége az egyes térségek összehasonlításában – egy számítógépes rendszer alapjai, „Területi Statisztika” 4. sz. 330–343. pp.
- Kozma T. (1987):* A kulturális innováció területi terjedése, „Tér és Társadalom” 4. sz. 15–36. pp.
- Lehmann A. – Sas B. (1985):* A pécsi agglomeráció vizsgálata ökológiai és ökonómiai szempontok alapján. (In: Vonzáskörzetek-agglomerációk II. Akadémiai K. Bp. – szerk.: Rechnitzer J.) 101–126. pp.
- Lengyel I. – Baukó M. (1987):* Az alapfokú ellátás területi különbségeinek vizsgálata Békés megyében, „Alföldi Tanulmányok” 247–262. pp.
- Lettrich E. (1982):* Faluhálózatunk fő vonásai. (In: A falu a mai magyar társadalomban, Akadémiai K. Bp. – Szerk.: Vágvölgyi A.) 41–90. pp.
- Lóczy D. – Tózsá I. (1982):* Mezőgazdasági célú környezetminősítés automatizált módszerrel, „Földrajzi Értesítő” 4. sz. 409–425. pp.
- L. Rédei M. (1985):* A shift-share analízis szakirodalmi áttekintése és alkalmazási lehetőségei a demográfiában, „KSH Népeség-tudományi K. I. Demográfiai Módszertani Füzetek” 1. sz. 68. p.
- L. Rédei M. (1986):* A területi migrációs áramlások modellezési kísérletei, „KSH Népeség-tudományi K. I. Demográfiai Módszertani Füzetek” 4. sz. 168. p.
- Miklóssy E. – Rozsányi T. (1984):* Centrum-periféria kapcsolatok vizsgálata cluster-analízis segítségével, „Területi Statisztika” 5. sz. 485–505. pp.
- Nemes Nagy J. (1984):* A város-faú különbségek egyenlőtlenségi mutatókból kiinduló vizsgálata faktoranalízissel, „Területi Statisztika” 4. sz. 374–387. pp.
- Nemes Nagy J. (1985):* Térbeli terjedési folyamatok és modelljeik, „Földrajzi Értesítő” 4. sz. 377–390. pp.
- Oros I. – Schindele M. (1986):* A mezőgazdasági kistermelés a település nagyság függvényében, „Területi Statisztika” 2. sz. 135–145. pp.

- Pál A. (1987):* Bács-Kiskun és Szolnok megye iparának területi szerkezete, „Alföldi Tanulmányok” 225–246. pp.
- Pálfalvi J.–Horváth Gy. (1982):* A termelés területi áruszállítási kapcsolatai és a gazdasági körzetek, „Területi Kutatások” 5. sz. 112–130. pp.
- Papp A. (1981):* Debrecen vonzaskörzete, „Alföldi Tanulmányok” 177–203. pp.
- Petró K. (1985):* A mezőgazdasági termelés és a falusi infrastruktúra összefüggésének vizsgálata, „Területi Statisztika” 5. sz. 497–507. pp.
- Polinszky M.–Sárfalvi B. (1986):* Az oktatási intézményhálózat térbeli rendszere és működési hatékonysága. (In: Társadalmi-gazdasági tervezés és oktatás; Oktatókutató In. Bp.) 131–172. pp.
- Probáld F. (1984):* A mezőgazdaság ökológiai potenciáljának eloszlása a Földön, „Földrajzi Közlemények” 4. sz. 314–323. pp.
- Probáld F. (1985):* A földellátottság hatása a mezőgazdasági világkereskedelemre, „Földrajzi Közlemények” 1–2. sz. 15–25. pp.
- Rechnitzer J. (1981):* Elemzések a területi ágazati kapcsolati mérleggel, „Területi Statisztika” 3. sz. 239–259. pp.
- Sándor J. (1982):* Magyarország idegenforgalmi tájegységeinek értékelése és statisztikai számbavétele, „Területi Statisztika” 1–2. sz. 60–71. pp.
- Selley F. (1983):* A szántóföldi növénytermelés értékelése szintetikus mutatókkal, „Területi Statisztika” 5. sz. 483–502. pp.
- Semjén A. (1986):* Az iskolázottság területi alakulása. (In: Oktatásökológia, Oktatókutató I. Bp. – szerk.: Forray R. K. – Kozma T.) 139–218. pp.
- Sikos T. T. (szerk. 1984):* Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban, Akadémiai K. Bp. 301. p.
- Simon I.–Csatári B. (1983):* A népesség foglalkozási átrétegződése a közép-békési térségben (1960–1980), „Alföldi Tanulmányok” 213–228. pp.
- Tóth J. (1986):* A rangkoefficiens alkalmazása a városfejlődés regionális ütemkülönbségeinek kimutatására – különös tekintettel az Alföldre, „Alföldi Tanulmányok” 115–136. pp.
- Tózsza I.–Hegedűs Gy. Cs. (1982):* Budapest a világúrból, „Földrajzi Értesítő” 1. sz. 121–130. pp.
- Utassy Á. (1987):* Jelzések a területi dimenzióban mért egyenlőtlenségről, „Szociológia” 3–4. sz. 325–344. pp.
- Vágvölgyi A. (1982):* A falusi életkörülmények főbb típusai. (In: A falu a mai magyar társadalomban, Akadémiai K. Bp. – szerk.: Vágvölgyi A.) 91–178. pp.

G. J. R. LINGE*:

PERIFERIZÁLÓDÁS ÉS AZ IPARI VÁLTOZÁS**

A periferizálódás értelmezésének és elméleti, ill. gyakorlati alkalmazásának széles skálája alakult ki. E tanulmány megkísérli bemutatni, hogy a centrum-periféria, a növekedési pólusok, a növekedési központok, a városi-ipari növekedés stratégiái, a gazdasági tevékenység szuburbanizálódása stb. hogyan illeszkedik az egyenlőt-lensséggel, a térbeli és polarizált növekedéssel foglalkozó szakirodalom széles áramának fejlődésébe.

1. Centrum-periféria nézetek világméreteken

Először 1949-ben PREBISCH — aki ekkor az ENSZ Latin-Amerikával foglalkozó gazdasági bizottságának volt ügyvezető igazgatója — dolgozta ki a centrum-periféria világméretű elméletét. Hangsúlyozta, hogy a centrum-periféria a világot át-fogó gazdasági ciklusokban alakul ki. Míg a világkereskedelem tradicionális elméletei feltételezik a kölcsönös előnyöket, amelyeket a nyersanyag exportálók és az iparcik-kek termelői egyaránt élveznek, PREBISCH ezzel szemben úgy érvel, hogy a világszerte áruk egyre inkább az ipari központoknak kedveznek a periférián levő nyersanyagter-melők rovására. Az egyik fő érve az volt, hogy a munkásságnak a centrumokban sok-kal több befolyása van arra, hogy a konjunkturális időszakban bérnövekedést érjen el, és ellenálljon a bércsökkenésnek a visszaeső periódusokban. Egy másik érve az volt, hogy amikor a jövedelmek a centrumokban növekednek, az élelmiszerekre köl-tött részarány csökken (a nyersanyagok keresletének alacsony jövedelmi elaszticitása következtében). Ekkor a fejlett országok általában konzervatív kormányai a hazai mezőgazdaság védelmében csökkentik a periféria termékei iránti keresletet. Sőt, míg a centrum képes megtartani iparának technikai fejlettségéből származó összes nyere-ségét, addig a periférikus országok kénytelenek átadni saját technikai fejlődésük rész-eredményeit is a fejlett országoknak (PREBISCH, 1962).

A PREBISCH nézeteivel foglalkozó viták elsősorban a nemzetközi csereár-folyamok hosszútávú folyamataira vonatkoztak (HARBERLER, 1959; KINDELBER-

*Az Ausztrál Nemzeti Egyetem Földrajzi Tanszékének professzora (Canberra) és a Nemzetközi Földrajzi Unió Ipari változásokkal foglalkozó bizottságának elnöke.

**Az előadás a Nemzetközi Földrajzi Unió Ipari változásokkal foglalkozó bizottságának konfé-renciáján hangzott el, 1986 augusztusában, a spanyolországi Chinchonban.

(A szerző engedélyével az előadást némileg le rövidítettem. B. Gy.)

GER, 1958; SINGER, 1950; BAER, 1962; OHLIN, 1977; MABOGUNJE, 1977; MICHAELY, 1977). MICHAELY megállapította például, hogy

nemcsak a termékek csereértékváltozásáról van szó. A pesszimizmust csak növeli, hogy az elmaradott országok legfőbb export termékei — szemben a fő importot jelentő ipari termékekkel — jelenleg egyre kisebb keresletnek örvendenek. A nyersanyagárak instabilak, jobban ki vannak téve a rövidtávú ingadozásoknak, és néhány éves, rövid időszakra terjedő vizsgálatok valóban a nyersanyagárak általánosan romló csereértékeit mutatják. De a hosszabb időszakot felölelő vizsgálatok — legyen ez akár az elmúlt 10 év, vagy az egész háború utáni időszak, vagy akár a XX. század — nem tudták kimutatni a kedvezőtlen trendek kialakulását a nyersanyagok áraiban.

EMMANUEL (1972) — neo ricardianus, marxista felhanggal — és EDWARDS (1985) ezzel ellentétes nézeteket vallott:

A kínálat (a termelési költség) az árakat, a kereslet főleg a felkínált mennyiséget határozza meg. A bérek — megegyezések útján — intézményesen adottak, és nem emelkedhetnek a ricardói létminimum fölé, bár a gazdag országokban erre mégis van példa, mivel ott a szakszervezetek erősek. De a szegény, elmaradott országokban a munkások rosszul szervezettek, a szakszervezetek gyengék, a reálbérek lassan emelkednek. Ha a tőkés és a munkások közötti egyenlőtlen „alku-pozíciókat” hozzáadjuk a technológia által meghatározott nemzetközi specializálódás típusához, illetve a tőke mobilitás következtében nemzetközileg is kiegyenlítő profitráták tendenciájához, akkor már minden együtt van „az egyenlőtlen cseréhez”.

Ez az egyenlőtlenség EMMANUEL szerint növekszik, mivel a szegény országok egyre több élő munkát tartalmazó termékeiket cserélik az egyre kevesebb élő munkát magába foglaló termékekre.

A szakirodalom másik irányzata, amely Marxszal kezdődött a XIX. században, úgy érvelt, hogy a kapitalizmus fennmaradása megköveteli a külpiacok terjeszkedését, és ez egyet jelent a gazdasági imperializmussal (HOBSON, 1902; LUXEMBURG, 1912; LENIN, 1917). BARAN (1957) hangsúlyozta a monopolitőke kizsákmányoló és élősködő jellegét és a periféria *abszolút* veszteségeit, véleménye szerint a metropolisok meggazdagodása közvetlenül összefügg a Harmadik Világ elszegényedésével. Mások, mint AMIN (1972, 1973, 1977), FRANK (1967, 1978, 1980, 1981) és WALLERSTEIN (1974) különböző módon fejlesztette tovább a „függőség” (dependencia) elméletét. WALLERSTEIN hangsúlya a „világrendszeren” van, ami csak jelentéktelen pontokon tér el FRANK megközelítésétől, miszerint a többlet átkerülve a periférikus országokból a centrumokba folytonosan növeli az utóbbiak gazdaságát a periféria kárára. Érveik fontos része az, hogy a világ kapitalista rendszerén belül — nemcsak az országok, hanem azok régiói között is — *függőségi láncolat* alakult ki. Valójában, összességében egy nullára végződő döntetlen játszma zajlik: a fejlődés az egyik térségben másutt fokozódó elmaradottságot jelent.

FRANK érvei (1967) összefüggenek FRIEDMANN általános elméletével, véleménye szerint a fejlődő országok fejletlenek maradnak, mivel ezek az országok el vannak zárva a pénzügyi, innovációs és más hajtóerőktől, amelyek a tőkés világ fejlett centrumaiból erednek. Szerinte (1967:146–7) ennek oka a világ tőkés rend-

szerén belül kialakult kapcsolatok monopolisztikus jellegében kereshető. A hierarchia csúcán a metropolisok (nézeteiben az USA) és azok uralkodó osztálya áll, az alsóbb fokozatok: a metropolisok peremtértségei (pl. az USA déli államai), a hozzátartozó más országok térségei (pl. Sao Paulo), ill. azok perifériái (pl. Recife vagy Belo Horizonte), le egészen a kiskereskedőig, ill. azok parasztjaikig (akiket ő szatellitnek nevez) — és ez a profit kisajátításának iránya is, a hierarchia aljáról, a szatellitektől, a csúcsig, a metropoliszokig.

Ezeket az elméleteket általánosan és részleteiben is sok kritika érte, így most képtelenség lenne e változatos vitában igazságot szolgáltatni.

Először is, a „centrum” és „periféria” elméletek születésekor ezeket szinoním fogalmaknak tekintették a fejlett és fejlődő országok csoportjaival. A definíció szerint ugyan valamennyi ország a centrumban fejlettnak számított, néhány, többnyire fejlett ország — mint Kanada, Ausztrália vagy Új-Zéland — nem tartozott a centrumokhoz. Mivel a centrumnak és perifériának nincsenek statikus tulajdonságai, így a Közös Piac kibővülésével néhány olyan ország is a centrumok közé került, amelyeket eddig fél-perifériáknak tekintettek. Egy másik példa, Japán, amely az elmúlt 3 évtizedben vált egyértelműen centrum-gazdasággá.

Másodszor, a különböző centrum-periféria modellek gyengesége abban rejlik, hogy nem tudják kielégítően feltárni azokat a hatásokat, amelyeket a különböző országok és országcsoportok gyakorolnak egymásra a centrumokban és perifériákon: a kapcsolatok hálózata a valóságban sokkal komplexebbé vált, mint amit a szakirodalom visszatükröz (különösen a korábbi időszakban született tanulmányok).

Ennek egyik oka a gyarmati felszabadító mozgalmak folyamata volt a II. világháború után. 1946. januárjában, az ENSZ első közgyűlésén, az 51 nemzetből mindössze három volt ázsiai (az egyik Kína), és ugyancsak három afrikai (az egyik Dél-Afrika). Az 1970-es évek végére az ENSZ tagállamok száma 151-re emelkedett, ebből 49 afrikai és 20 D- és DK-ázsiai ország volt. Ez a változás a tradicionális centrum valamiféle meggyengüléséhez vezetett: új gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok és kötések alakultak ki a periférián; különböző világszervezetek segítettek megerősíteni a szélesebb körű kooperációs kapcsolatokat a fejlődő világ országai között is.

KLEIMAN (1976) úttörő kutatásokat folytatott a politikai függőség megszűnésének hatásairól, feltételezte, hogy a centrum országainak sajátos kereskedelmi kapcsolatai a perifériával alapvető változásokon fog átmenni, akár egy generáción belül is már. Ezek a perifériális országok roppant érzékenyen figyelik társaikat, melyik képes megerősíteni státuszát és regionális centrummá válni. Ez a féltékenység magyarázza azt az alapállást, amely a D-csendes-óceáni, karibi, DK-ázsiai és közép-amerikai országcsoportokon belüli együttműködés során kialakult.

Más nézetek szerint szükség lenne olyan szemlélet újraértelmezésére is, amely szerint a centrum országoknak imperialista hatalmaknak kell lenniük ahhoz, hogy megőrizhessék pozícióikat: az esetekben olyan hatalmokról van szó, amelyek gazdaságilag nem gyengültek meg miután elveszítették gyarmataikat a II. világháború után.

Harmadszor, a II. világháború után új dimenzióval bővült a világ gazdasági rendszer, amely megváltoztatta az előzőleg egyszerű, kétpólusú megosztást az iparosodott tőkés világ, és a fejlődő, alapanyagtermelő világ között.

Bár az 1949-ben megalakult KGST-n belül, a szocialista országcsoportok

központja, centruma a Szovjetunió lett (még ha ezt úgy is nevezik, hogy első az egyenlők között), a többi ország nem nevezhető egyszerűen alapanyag-termelőnek. Az elmúlt 30 év során a KGST országokban nem ment végbe centrum-periféria szerinti polarizálódás. A KGST országok és a Szovjetunió kénytelen kereskedelmet folytatni (ill. együttműködési megállapodásokat kötni) a fejlett kapitalista országokkal, annak érdekében, hogy a legfejlettebb technikához és szellemi eredményekhez hozzájuthassanak. És mivel a KGST országok exportjának nagy része nyersanyagokból és energiahordozókból áll, így bizonyos szempontból ezek az országok „klasszikus” periférikus helyzetben vannak a fejlett tőkés országokkal szemben.

Negyedszer, a multinacionális szervezet semmi esetre sem új jelenség, bár 1960-ig e fogalmat nem használták (LILIENTHAL, 1960:119). Az elmúlt három évtizedben a multinacionális szervezetek jelentősen hozzájárultak a centrum-periféria kapcsolatok kialakulásához és megerősödéséhez. Néhány szempontot figyelembe kell vennünk:

a) E szervezetek világméretű szétterjedése nem egyenes következménye az anyaországok (ahol a multinacionális szervezetek központja található B.Gy.) gazdasági fejlődésének. Ezt igazolja az a tény is, hogy ilyen szervezetek központjai a fejlődő országokban is működnek. (LINGE, 1984)

b) E szervezetek politikája és gazdasága eltérhet az anyaországok kormányainak általános politikájától.

c) A centrum-periféria viszonyával foglalkozó szakirodalomban a multinacionális szervezetek közvetlen külföldi beruházásaihoz általában negatív csengésű ideológia kapcsolódik.

Valójában a periférikus országokban a multinacionális szervezetek szerepe lehet egyaránt pozitív és negatív.

Ötödször, figyelembe kell venni azt is, hogy a külföldi tulajdon és befolyás növekedése és diverzifikációja súlyosbítja a periféria technológiai alárendeltségének problémáját. Igen terjedelmes irodalom foglalkozik a korszerű technológia, a telephelyek, a felszereltség, az ipari szakképzettség és a vezetés tudományának átadásával (ill. ennek hiányosságaival). A szakirodalom különösen sokat foglalkozik a multinacionális szervezetek negatív szerepével. Például, amikor a centrumok vállalati székhelyei egyre kevésbé hajlandók átadni a korszerű technológiát az iparilag fejlettebb fejlődő országoknak — mint pl. a szellemi tulajdonjogokat, szokásokat, kockázatos szabadalmakat, szerzői jogokat és kereskedelmi titkokat tartalmazó információkat.

Hatodszor, a fejlődő országokba irányuló támogatások, kölcsönök és hitelek is befolyásolják a centrumperiféria kapcsolatokat.

A fejlődő országok kategorizálásakor általában nem veszik eléggé figyelembe ezen országok gazdaságpolitikájának változatosságát, a rövid és hosszútávú hatások széles skáláját. Az *The Economist* írta (12 April 1986:11–12):

„Míg az ázsiaiak átlagos reáljövedelme 170 %-kal nőtt az elmúlt 25 évben, és a dél-amerikaiaké csak kis mértékben maradt el ettől, addig az átlagos afrikai most szegényebb, mint 1960-ban. Háborúk, szárazságok, fertőző betegségek... sújtják Afrikát, de mindezek kevesebb kárt okoznak, mint egyes kormányok politikai hibái. Az afrikai kormányok többsége másképpen politizált, mint az ázsiaiak: jobban támogatták az importot, mint az exportot,

nemzetközi kereskedelmükben elvesztették versenyképességüket, kitértek a külföldi beruházások elől, lecsökkentették a belföldi mezőgazdasági árakat, luxus kórházakat és egyetemeket építettek a tömegeket kiszolgáló egészségügyi fejlesztés és az általános iskolák építése helyett.”

Természetesen, még Afrikában is vannak kivételek: Ghana és Zambia növelte versenyképességét, és Botswana igen magas növekedési rátát ért el elsősorban azzal a politikával, hogy bátorította a külföldi beruházásokat a helyi nyersanyagok kitermelésére.

Hetedszer, mind a centrum és periféria közötti, mind a periférián belüli kapcsolatokat nagymértékben befolyásolják a technológiai változások, főleg a közlekedés és a hírközlés fejlődése.

A polarizálódó fejlődés

A II. világháború utáni gazdasági fejlődés térbeli következményei eléggé közismertek. Erről az új szakirodalom három fő makrogazdasági koncepciót tartalmaz (WEAVER, 1981:75):

a) SCHUMPETER nézeteit (1912/1934) az egyenetlen innovációs hullámokról, amelyeket a kockázatot viselő vállalatok állandóan változó csoportjai indukálnak, új termékeket, új termelési és piaci módszereket hozva létre, és megtalálva mindenkor a kínálat megújuló forrásait.

b) KEYNES (1936) a kormány beavatkozásának szükségességét hangsúlyozta a teljes foglalkoztatás érdekében.

c) CLARK (1938) és KUZNETS (1941) munkáikban a nemzeti előnyök kihasználásának lehetőségeit vizsgálták – mint olyan eszközt, amely alkalmas a gazdasági átalakulás mérésére.

E nézetek olvadtak össze az ENSZ jelentésben 1951-ben, amely többek között úgy érvelt, hogy az újonnan létrejövő államok modernizálódása csak a városi iparosodás útján mehet végbe, amely fel tudja szívni a tőke intenzívvé váló falusi gazdaságból felszabaduló munkaerőt. Ez a tanulmány összehozta a modernizáció gondolatát a városi – ipari elit kialakulásával, és hallgatólagosan egyetértett a térbelileg egyenlőtlen fejlődéssel. Ez, sajnos, egybeesett az 1950-es és 1960-as évek időszakával, amikor a fejlődő országokban teljesen figyelmen kívül hagyták a regionális fejlesztést. (BROOKFIELD, 1975:85).

WEAVER (1981:76) jól látta, hogy a gazdasági fejlődés és modernizáció elmélete egy városközpontú elmélet volt. A korábbi szerzők, jelentéktelenebbnek mutatva be a neo-klasszikus gazdaságok tradícióit, nem dolgozták ki e város-központú fejlődés várható következményeit. A fejlődés helyi (térbeli) szempontjai és a gazdasági növekedés elméletének alkalmazása vezetett a regionális tervezés kialakult formáihoz.

Az 1950-es, 60-as években megkísérelték kidolgozni a gazdasági fejlődés és a gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedésének elméleti – szintézisét. PERROUX (1950, 1955) térben értelmezte SCHUMPETER koncepcióját az innovációs hullámokról, amelyeket a kockázatviselő vállalatok keltenek. Így érvelt (1955:182):

Nincs egyidejű növekedés mindenütt a térben, ez már önmagában is feltételezi a pontszerű vagy növekedési „pólusokat”, amelyek különböző intenzitással, különböző utakon terjednek, különféle hatásokat gyakorolva a gazdaság egészére.

De igen fontos aláhúznunk, hogy PERROUX a növekedési pólusokat csak az absztrakt gazdasági térben értelmezte, és nem a földrajzi térben, amelyet ő „banálisnak” nevezett. PERROUX különbséget tett a „húzó” (propulsive) és a mások által „hajtott” (propelled) iparágak között. A húzó ágazatok – amelyeknek PERROUX szerint dominálniuk kell a gazdaságban – növelve kibocsátásukat, a gazdasági kapcsolatokban, ill. a megsokszorozó (multiplier) hatásokban más tevékenységek még nagyobb expanzióját segítik elő.

A növekedési pólus (pole de croissance) elmélet kiinduló pontja lett egy igen gazdag, de annál zavarosabb szakirodalomnak (többek között: DAVIN et al, 1959; HANSEN, 1967; PAELINCK, 1968; DARWENT, 1969; LASUÉN, 1969; HANSEN, 1972; KUKLINSKI, 1972; KUKLINSKI és PETRELLA, 1972; MOSELEY, 1974; GORE, 1984), amit most itt nem lehet áttekinteni. Három fő szempontra érdemes felhívni a figyelmet:

a) PERROUX illúzióknak tartotta a politikai tér egybeesését a gazdasági és társadalmi térrel, és fikciónak tartotta azt az elképzelést, amely szerint a nemzetgazdaságok önálló, egymástól függetlenül irányítható egységek lennének. (BROOKFIELD, 1975:90).

Bizonyos szempontból PERROUX saját kora előtt járt, amikor azt állította, hogy sok ország határait sokkal inkább politikai szempontok határozzák meg, soknak csökken a jelentősége a termelőerők terjeszkedése, a tőke nemzetközivé válása következtében. Ezzel később több szerző is foglalkozott (pl. CARNEY et al., 1980; MOULAERT és SALINAS, 1983; és SMITH, 1984).

b) Az iparon belüli input-output modellezés módszereinek elterjedése elfordította a figyelmet

– különösen Franciaországban – PERROUX eredeti felfogásától, amit a SCHUMPETER-i fejlődéseméletről vallott. Felfogásuk azon a ponton tévedett, hogy a növekedési pólus nem alapvetően olyan szektorális és földrajzi zavar, amelyet a növekedési pólust létrehozó tevékenység átlagosnál nagyobb mérete vagy multiplikátor hatása okoz, hanem az a tény, hogy ez egy innovatív tevékenység. (LASUÉN, 1969:141).

c) A növekedési pólus elmélet a priori nem nyújt magyarázatot sem a „húzó” iparágazatok elhelyezkedésére, sem ennek következményeire a földrajzi térben. (DARWENT, 1969:8).

Így, például, egy gázmező felfedezése nem eredményezi szükségszerűen a település növekedését: PERROUX koncepciója egyszerűen az volt, hogy a gáz elindíthat gazdasági növekedést, de ha a külgazdasági szempontok úgy kívánják, akkor a gázt el is lehet vezetni.

MYRDAL (1957) és HIRSCHMAN (1958) egymástól függetlenül dolgozta ki a több ponton egybevágó elméletét olyan fejlett régiókról, amelyek befolyással vannak, ellenőrzik az ország területének többi részét. Ezt HIRSCHMAN polarizációnak és „leszivárgásnak” (trickling down) nevezte, MYRDAL hullámnak (backwash).

és szétterjedésnek (spread). Elméleteik részleteivel sokan foglalkoztak (pl. DARWENT, 1969; SMITH, 1981), de a jelen tanulmány számára a kulcskérdés az, hogy csak MYRDAL és HIRSCHMAN után vált határozott állásfoglalássá a fejlődési folyamat egyenlőtlenségének ténye. (BROOKFIELD, 1975:101).

Az 1960-as években FRIEDMANN munkássága keltett nagyobb figyelmet. Őt elsősorban a való világ regionális fejlesztési problémái érdekelték a földrajzi térben (különösen Dél-Amerikában). Eáméletei nem a növekedési pólus koncepció újabb kiegészítései voltak, például nem állította figyelme középpontjába az erőforrások ágazatok közötti megoszlását, ami pedig PERROUX elméletének kiindulópontja volt. FRIEDMANN elmélete bonyolultabb, mint MYRDAL vagy HIRSCHMAN leegyszerűsített modelljei, az először ROSTOW által (1958) felvetett „növekedési fokozatok” elméletének földrajzi értelmezését adta. Alapvetően bizonyították (FRIEDMANN és ALONSO, 1964), hogy egy nemzet társadalmi és gazdasági fejlődése visszatükröződik a település típusaiban, az ingázás és a migráció módozataiban, és a városokhoz tartozó térségek hálózatában. Ha vannak olyan térbeli típusok, amelyek megfelelnek a gazdasági fejlődés bizonyos fokozatainak, akkor ki lehet alakítani olyan stratégiát, amely a térbeli átalakulás egyik fokáról a következőhöz vezet.

A centrum-periféria PREBISCH-i koncepciója tehát új formában újraszülött, és ezt még közvetlenebbül megtalálhatjuk PERLOFF és WINGO (1961) központi térség-hátország (heartland-hinterland) elméletében.

FRIEDMANN fenntartotta azt a nézetét, hogy végsősoron létezik a regionális kiegyenlítődésk folyamat, de ugyanakkor hozzátette, hogy a gyakorlatban ez nem következik be automatikusan: „össességében, a dinamikus piacgazdaság korlátlan erői a centrum-periféria egymáshoz való közeledése ellen hatnak.” (FRIEDMANN, 1966:18).

FRIEDMANN bebizonyította, hogy a fejlődés „mindig aszinkron folyamatokban megy végbe, amelyekben a vezető, innovatív erők vagy kiemelkednek, vagy beoltódnak a tradicionális struktúrák működő formáiba”. Az innovációk létrejöttéhez egyénekre vagy intézményekre van szükség, amelyek szervezik a szükséges erőforrásokat és vállalják a kudarc kockázatát: minden innováció innovatív, cselekvő személyt kíván (aki körülbelül azonos SCHUMPETER vállalkozójával). Történetileg, az innováció bevezetéséhez különösen alkalmas feltételek „általában a nagy és gyorsan növekvő városi rendszerekben található meg; a történeti kapcsolatok a nagyváros és a gyors urbanizáció, valamint az innováció között jól nyomon követhetők.” FRIEDMANN vitát indít az innovációról, a hatalomról és a hatalmon lévő személyekről a térbeli rendszerekben, azt hangsúlyozva, hogy a sikeres innováció mind az innovációt bevezetőnek, mind az első alkalmazónak relatív előnyt nyújt a többi versenytársal szemben az adott környezet irányításában és ellenőrzésében. Ha ezt a hatalmat társadalmilag törvényesnek fogadják el, akkor ez beépül a működő hatalmak közé, de ha nem fogadják el, akkor ez egy elit kialakulásához vezet, amely szemben áll a fennálló hatalommal.

A fejlődést úgy lehet tekinteni, mint innovációs folyamatot, amely nem folytonos, de kumulatív, és relatíve kisszámú centrumban megy végbe. E centrumok között potenciális kommunikációs kölcsönkapcsolat áll fenn, az innovációk

e centrumokból terjednek szét a térségekbe, ahol viszont a potenciális kölcsönkapcsolatok valószínűsége kisebb.

Az innováció legfőbb centrumait központi, magterületeknek (core) hívjuk; és minden más térség az adott térbeli rendszerben perifériának nevezhető. Még pontosabban, a magterületek a társadalom területileg szervezett alrendszerei, amelyek innovációs változásokra képesek; a periférikus régiók olyan alrendszerek, amelyeknek fejlődési útját nagymértékben a magterületek határozzák meg, és így ezek lényegesen függőségi helyzetben vannak. A periférikus körzeteket a magterületüktől függő helyzetükkel lehet jellemezni, azonosítani. (FRIEDMANN 1972:93).

Társadalom a periférián

A jelenlegi ipari változások fokozzák a társadalom megosztottságát. A legtöbb fejlett országban nemcsak emelkedett a munkanélküliek aránya, de kedvezőtlenebbé vált a munkanélküliek kormegoszlása, és megnyúlt a munka nélkül töltött időszak is. Sok országban valójában két társadalom létezik, és a szakadék közöttük egyre nő. Ausztráliában például (de más országból is lehet példát citálni, LINGE, 1985, 1986) a szakszervezeti mozgalom a munkaerő kb. 55 %-át szervezi, nem kevesebb mint 320 szervezetben, védi és támogatja azoknak a munkahelyét és privilégiumait, akik már alkalmazásban állnak, de kifejezetten ellenáll olyan törekvéseknek, hogy jövedelmekhez juttassák a munka nélkül maradtakat.

Valójában a munkanélküliek a perifériára szorultak. A másik példát a vendégmunkások helyzete kínálja, akiknek vagy haza kell menniük, vagy tovább már nem tudnak hazájukba pénzt küldeni, amely pedig ezidáig fontos tétel volt az ország fizetési egyenlegében (ERYADIN, 1981).

A gazdasági-ipari változások kihatnak a munka társadalmi szervezetére és módszereire is, a munkafegyelemre és ellenőrzésre (ANDERSON és társa, 1983). A szervezeten belüli és a szervezetek közötti hatalmi viszonyok is változnak (HICKSON et al., 1981), a döntéshozás centralizálódásával a munkaerő egyre nagyobb része szorul perifériára. A szegmentált vagy kettős munkaerőpiacról szóló irodalom (EDWARDS et al., 1975; LOVERIDGE és MOK, 1979; GINZBERG, 1979; McKAY, 1983) a „jó” és „rossz” munkák, munkahelyek megszerezhetőségével foglalkozik. A kutatók, fejlesztő és irányító tevékenységgel foglalkozók kiváltságos helyzetet élveznek a vállalatok területi átszervezési folyamatában is. A munkásoknak viszont legfeljebb egy másik településben kínálnak fel munkaalkalmat, az átszerveződő vállalat azonban ehhez ritkán nyújt anyagi támogatást, és a munkásoknak még el kell szenvedniük a periférián uralkodó egyéb hátrányokat is (pl. a kedvezőtlenebb lakáshoz jutást). Lényegében tehát a „jobb” munkát végzők a centrumokba vándorolhatnak, a „rossz” munkát végzők a perifériára szorulnak. (SAVEY, 1983) Az ennek eredményeképpen kialakuló térbeli megoszlás egyre jobban egybeesik a primitív felhalmozás idejéből örökölt életszínvonal területi különbségeivel, a bérek és jövedelmek térbeli hierarchikus megoszlásával. A primitív felhalmozás során kialakult cent-

rumok továbberosítik pozícióikat a döntéshozás centralizációjával, amely az új termelő extenzív koncentrációját hozza itt létre.

Fordította: Barta Györgyi

PÉTERI GÁBOR:

VÁROSI INNOVÁCIÓ ÉS A KÖLTSÉGVETÉSI TAKARÉKOSSÁG

(Egy költségvetés-szociológiai kutatás ismertetése)

A helyi önkormányzatok és különösen a városok gazdálkodásában a hetvenes évek második felétől új korszak kezdődött. A világon mindenhol átértékelődött a városi növekedés szerepe, megváltoztak a közszolgáltatásokkal szembeni társadalmi elvárások. Néhány amerikai nagyváros pénzügyi csődbe jutott és Európában is egyre szűkülő költségvetési feltételek között működnek a helyi önkormányzatok. Mindezek alakították a városfejlesztési politika céljait és eszközeit, mert a költségvetési válságot már nem lehetett a hagyományos módszerekkel kezelni.

A bemutatásra kerülő „Költségvetési takarékoság és városi innováció” elnevezésű kutatás témája is a közszolgáltatások pénzügyeinek és a helyi költségvetési politika alakulásának vizsgálata.¹ Mivel a válság először az USA-ban jelentkezett a project is onnan indult, de ma már számos európai országban is alkalmazzák a kutatás módszereit, megközelítési módját. A kutatás előzményének a különböző helyi politikai, döntési mechanizmussal foglalkozó vizsgálatok tekinthetők. Részben a városnövekedés költségeit elemző összehasonlító vizsgálat is az előzmények közé sorolható, mert ott is a társadalmi alkalmazkodás igényét fogalmazták meg, amikor a városi növekedés szakaszait elhatárolva, az urbanizációs korszakokhoz illeszkedő településfejlesztési politikákat írtak le.²

I. A város költségvetési rendszer

Korábban a helyi önkormányzatok és a városok költségvetési politikájának vizsgálatok általában abból a feltételezésből indultak ki, hogy a restriktív intézkedéseknek van egy tipikus és kívánatos sorrendje, amely mentén haladva a „könnyebb” döntésektől a „nehezebbek” felé haladva választanak a vezetők. Elfogadják azt a tényt, hogy a városok különböző költségvetési eszközöket alkalmaznak, de ezeket rendszerezve nem tudatosult a felhasznált módszerek mögött rejlő eltérő költségvetési stratégia, illetve egy országon belül is a költségvetési politikát alakító társadalmi és gazdasági feltételek különbözősége.

rumok továbberősítik pozícióikat a döntéshozás centralizációjával, amely az új termelő extenzív koncentrációját hozza itt létre.

Fordította: Barta Györgyi

PÉTERI GÁBOR:

VÁROSI INNOVÁCIÓ ÉS A KÖLTSÉGVETÉSI TAKARÉKOSSÁG

(Egy költségvetés-szociológiai kutatás ismertetése)

A helyi önkormányzatok és különösen a városok gazdálkodásában a hetvenes évek második felétől új korszak kezdődött. A világon mindenhol átértékelődött a városi növekedés szerepe, megváltoztak a közszolgáltatásokkal szembeni társadalmi elvárások. Néhány amerikai nagyváros pénzügyi csődbe jutott és Európában is egyre szűkülő költségvetési feltételek között működnek a helyi önkormányzatok. Mindezek alakították a városfejlesztési politika céljait és eszközeit, mert a költségvetési válságot már nem lehetett a hagyományos módszerekkel kezelni.

A bemutatásra kerülő „Költségvetési takarékoság és városi innováció” elnevezésű kutatás témája is a közszolgáltatások pénzügyeinek és a helyi költségvetési politika alakulásának vizsgálata.¹ Mivel a válság először az USA-ban jelentkezett a project is onnan indult, de ma már számos európai országban is alkalmazzák a kutatás módszereit, megközelítési módját. A kutatás előzményének a különböző helyi politikai, döntési mechanizmussal foglalkozó vizsgálatok tekinthetők. Részben a városnövekedés költségeit elemző összehasonlító vizsgálat is az előzmények közé sorolható, mert ott is a társadalmi alkalmazkodás igényét fogalmazták meg, amikor a városi növekedés szakaszait elhatárolva, az urbanizációs korszakokhoz illeszkedő településfejlesztési politikákat írtak le.²

I. A város költségvetési rendszer

Korábban a helyi önkormányzatok és a városok költségvetési politikájának vizsgálatokor általában abból a feltételezésből indultak ki, hogy a restriktív intézkedéseknek van egy tipikus és kívánatos sorrendje, amely mentén haladva a „könnyebb” döntésektől a „nehezebbek” felé haladva választanak a vezetők. Elfogadták azt a tényt, hogy a városok különböző költségvetési eszközöket alkalmaznak, de ezeket rendszerezve nem tudatosult a felhasznált módszerek mögött rejlő eltérő költségvetési stratégia, illetve egy országon belül is a költségvetési politikát alakító társadalmi és gazdasági feltételek különbözősége.

A „Költségvetési takarékoság és városi innováció” elnevezésű project feltételezése azonban éppen az, hogy a városok különböznek egymástól, az egyes városokban alkalmazott politikai stratégiákhoz pedig hozzárendelhetők meghatározott társadalmi csoportok. A városi költségvetési politika alakulását a helyi társadalmi és gazdasági rendszerben elemezték, amelyben szoros kölcsönhatás van a költségvetési döntések, a helyi feltételek (igazgatási, pénzügyi megoldások, szabályozórendszer), valamint a helyi politikai tényezők (csoportok, vezetők) között.

A zárt városi rendszer alapelemei a különböző társadalmi csoportok, amelyek a hasonló helyzetűeket tömörítik, a szervezeti csoportok politikai tevékenysége, ami a vezetők preferenciáin keresztül alakítja a költségvetéspolitikai döntéseket és így a város költségvetési korlátját. A városi politikát befolyásoló fontos feltételként kezeli a központi és a helyi költségvetés kapcsolatát, az igazgatási szervezetet, a magánszektorból származó forrásokat, amelyek kölcsönhatásban vannak mind a városi vezetők céljaival, mind a költségvetéssel. A migráción keresztül visszacsatolás van a költségvetési politika eredményei és a város társadalmi összetétele között is. Általában az így meghatározott városi rendszer annál stabilabbnak tekinthető, minél közelebb vannak a helyi költségvetési döntések a közös érdekek alapján szerveződő csoportok céljaihoz. Ebben az értelmezésben a költségvetési válság tehát nem azt jelenti, hogy néhány feltételben egy város eléri a költségvetési korlátját, mert az alkalmazott mutatószámok (pl. költségvetési hiány, rövid távú eladósodás) nem minden esetben tükrözik a város valóságos pénzügyi helyzetét. A költségvetési válság lényege ezek szerint nem a formálisan jelentkező problémák halmozódása, hanem a városi rendszer tartós működésképtelensége. Vagyis amikor a városi vezetés nem tud alkalmazkodni a környezeti változásokhoz. A költségvetési válság megítélése szempontjából a tendenciák, a folyamatok és nem önmagában egyes mutatók mértéke a meghatározó tényező. A kiadáscsökkentő stratégia nem feltétlenül vezet egy város hanyatlásához, de a formális növekedés is takarhat válsághelyzetet, ha nem éri el a növekvő igényeket. A válság ilyen módon történő értelmezésének helyességét bizonyítja az is, hogy az USA-ban a vizsgálat során nem találtak magyarázó kapcsolatot semmilyen városi, költségvetési mutatószám és a költségvetési korlát mérésére kialakított jelzőszám között, illetve minden hagyományos nézet, amelyik a válságterületeket (pl. északkeleti nagyvárosok, Sunbelt övezet) határolta le, cáfolható volt az adott régióban talált kivételekkel. (pl. Pittsburgh, Houston).

Az így kialakított elméleti modellben tehát a kutatás három kérdésre keresett választ:

1. Mi a költségvetési politika tartalma, pontosabban a költségvetési takarékoság időszakában milyen módszereket alkalmaznak és milyen stratégiákat követnek a városok (függő-változó)?
2. Milyen tényezők határozzák meg az alkalmazott költségvetési politikát (független változók: költségvetési korlát, pártviszonyok, politikai kultúra, társadalmi-politikai jellemzők, helyi szervezeti feltételek)?
3. Milyen a magyarázó változók és a következmények viszonya, kapcsolódása?

II. A kutatás eredményei

Ez a problémafelvetés lehetővé tette egyrészt a városi politikát formáló tényezők *időbeli* változásának vizsgálatát, másrészt a mai alapvető helyi *politikai irányzatok*, kultúrák *elkülönítését*.

A vizsgált három korszak a 60-as évek, 1970–74 közötti időszak, valamint az 1977-ig eltelt további három év. Ezek szerint a *60-as évek* költségvetési kiadásaira a folyamatos, állandó növekedés volt jellemző a vizsgált városokban. A városok átlagától csak azok az esetek tértek el, ahol nagyobb volt a feketék létszáma, mert ott általában magasabb volt a költségvetési fajlagos kiadás, illetve ahol a középosztály volt nagyobb, ott fordítva, kisebb volt a kiadás. Ez az időszak a nagy társadalmi programok, a demokrata hagyományokra épülő politizálás korszaka volt.

A hatvanas évek végétől a *70-es évek közepéig* terjedő időszakban már megváltozott a helyzet. Továbbra is fontosak a támogatások, de költségvetési kiadások nagyságát már a polgárjogi mozgalmak, a különböző csoportok élén álló politikai vezetők alakítják. Az „utcai pluralizmus” időszakában a költségvetési politikát nem az egyes csoportok létszáma, igényei, hanem a szervezett csoportok és vezetőik határozzák meg.

A hetvenes évek második felében – jóval a reageani gazdaságpolitika kedvezőtlen helyi hatásai előtt – már egyértelműen a költségvetési válság jellemző a városokra: csökkennek a támogatások, átalakulnak a jóléti szolgáltatások, csődbe jutnak az észak-keleti nagyvárosok, adófizetést megtagadó mozgalmak alakulnak stb. Ekkor a vizsgált változók közül a középosztály mérete határozza meg leginkább a költségvetési kiadások különbségeit úgy, hogy ahol nagyobb a létszám, ott kisebb a kiadás.

A költségvetési politikák időbeni változása is jelzi, hogy mára különböző jellegű városi politikai kultúrák alakultak ki. A kutatás négy nagy típust különített el; demokraták, az etnikumok politikusai, republikánusok és az új népszerű költségvetési politikusok (New Fiscal Populists).

Mivel a városok különbözőségét tekintik a legfontosabb költségvetési politikát alakító tényezőnek, ebből az is következik, hogy nem minősítik a felismert négy politikai irányt. Az egyes politikák megítélése csak azon múlik, hogy az adott városban alkalmazható, elfogadható volt-e a választott költségvetési stratégia vagy sem. A New Deal hagyományokra építő *demokraták* a szövetségi költségvetés szintjén kormányzati programokat hirdettek meg, támogatták a hátrányos helyzetűeket és a feketéket. A kormány aktív költségvetési politikát követ, jelentős összegű szociális és jóléti programokat hirdet meg. A demokrata városi politikusok sikeresek a támogatások megszerzésében, speciális oktatási és szociális programokat indítanak el. Magas a kiadások szintje és ugyanakkor nagy az adóteher is. A több kiadást automatikusan jobb minőségű szolgáltatásnak vélik, a költségvetési visszafogást pedig az ellátás csökkentésével oldják meg. Általában a szervezett csoportokra, mozgalmakra támaszkodnak, a „közérdeket” képviselik. (Tipikus képviselőik: L.B. Johnson, J.K. Galbraith)

Az etnikumok politikusai sokban hasonlítanak a demokratákra, csak ugyanazokat a módszereket az őket megválasztó kisebbség javára használják fel. Különösen

délen mosódik egybe a faji alapon folyó érvelés a demokrata párti célokkal. (Városaik pl.: Atlanta, Detroit, Newark)

A *republikánus* ideológia a New Deal elveivel ellentétes célokat fogalmaz meg, tehát az állami beavatkozást alacsony szinten kívánják tartani, a piaci döntések hatékonyságát hangoztatják és az állampolgár, az adófizető jogait támogatják a szervezett csoportokkal, szövetségekkel szemben. A hátrányos helyzetűek támogatásában kevésbé képmutatóak, mint a demokraták, a teljesítményt többre értékelik az egyenlőségénél, az egyént a közösségénél. Szervezeteik viszonylag gyengék, legjelentősebbek a Kereskedelmi Kamara és az Adózók Szövetsége típusú szervezetek.

Az általuk követett városi költségvetési politika az egész várost szolgálja, bevételeik a hagyományosan kevés adóból és az alacsony állami, szövetségi támogatásból származnak. Növelik azokat a szolgáltatási díjakat, amelyeket korábban nem a teljes költségén adtak el. Javítják a költségvetési irányítás hatékonyságát, az informáltságot. Gyakori a közszolgáltatások bérbeadása, vagy magánkézbe adása. A közösségi szolgáltatásokat helyezik előtérbe a megosztható, irányítottan felhasználható szolgáltatásokkal szemben.

A *költségvetési népszerűsége törekvő politikusok* (NEP) általában a demokrata pártra jellemző társadalmi elveket vallanak, de republikánus gazdaságpolitikát követnek. Igyekeznek a hátrányos helyzetű rétegeket támogatni, ugyanakkor a konzervatív politikára jellemző gazdasági eszközöket alkalmaznak. Csökkentik az adóterhet, támogatják bizonyos szolgáltatások bérbe- és magánkézbe adását, növelik egyes szolgáltatások díját, általában az egyösszegű állami és szövetségi támogatásokat tekintik eredményesnek. Ezt a politikailag köztes helyzetüket úgy tudják fenntartani, hogy hangsúlyozzottnan „termelékenység” növelő intézkedéseket hoznak, legitimitásukat a közvetlen állampolgári kapcsolatokon keresztül tartják fenn, jelentős mértékben építenek a közvéleménykutatásokra és a lakossági találkozókra. El-lenzik a korporativizmust és közvetlenül az állampolgárra figyelnek. (Politikusok: Jimmy Carter, E. Koch New York-i polgármester)

Az egyes politikai irányzatokhoz részletes történelmi elemzések és a mai politikusok tevékenységének vizsgálata alapján hozzárendelték a különböző nagyobb *társadalmi rétegeket* is. Így hagyományosan a demokraták az alacsony jövedelműekre építenek, az etnikumok politikusai a saját csoportjukra alapoznak, a republikánusok a magas jövedelműek közül kerülnek ki, a negyedik csoportba pedig általában a felsőfokú végzettségűek, középjövedelműek tartoznak.

A négy politikai nézetrendszer elkülönítése tulajdonképpen azt is bizonyítja, hogy a hagyományos jobb és baloldali, republikánus és demokrata ellenpólus viszonya felbomlott. Ennek okát a középosztály helyzetének és szemléletének változásában látják, amely a 60-as évek „új osztályától” a 70-es évek „adófizetői lázadásán” át vezetett egy vegyes formához, amelyben a *költségvetési konzervativizmus* és a társadalmi kérdésekben a *hagyományos demokrata értékrend együttesen* létezik. Tehát a városi költségvetési politika alakításában a két irányzat ötvözhető, megtalálhatók azok a költségvetési eszközök, amelyek a korábban egymásnak ellentmondó politikákat közös alapra helyezik. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a városok költségvetési válsága időben megelőzte a reagan gazdaságpolitikát, akkor feltételezhető az is,

hogy a mára kialakult köztes helyzetű városi költségvetési politika (a NFP) előfutára lehet a gazdaság egészét érintő új pénzügypolitikának is.

A kutatás során ezen kívül még vizsgálták a városi alkalmazottak költségvetési politikában betöltött szerepét, valamint a migráció és a költségvetési válság kapcsolatát. Mindkét kérdés csak a sajátos amerikai közegben értelmezhető, ezért a magyar viszonyok között kisebb jelentőségűek ezek a problémák.

A *hasznosítás* szempontjából azonban a vizsgálat legfontosabb eredménye, hogy összegyűjtötték azokat a költségvetési módszereket, politikai eszközöket, amelyek a városok esetében eredménytelennek bizonyultak, illetve amelyeket sikerrel alkalmaztak.

1. Először azokat a módszereket ismertetem, amelyek az amerikai városok esetében nem jelentettek hathatós segítséget a költségvetési hiány megszüntetéséhez. (Abban a közegben természetesen a helyi önkormányzatok autonómiája, a támogatások, az adózás jellege, a helyben ellátott állami feladatok (transzferek) súlya teljesen eltér az európai városokétól és így ezek a módszerek is más feltételek között bizonyultak eredménytelennek!)

Az állami és szövetségi kormányzat által folyósított *támogatások* általában a városi költségvetés negyedét-harmadát teszik ki és a költségvetési elosztás módszereiből következően ötszáz féle állami és szövetségi támogatási program közül választhatnak a városok. A vizsgált városok esetében arra a következtetésre jutottak, hogy a központi támogatások a *pillanatnyi hiányt mérsékelték, de a költségvetési korlátot tartósan nem változtatták meg*. Európai példákra hivatkozva is éppen az látható, hogy a leginkább támogatott városok vannak a legrosszabb helyzetben.

A kutatás értelmezése szerint, a zárt városi modellt feltételezve a kérdés az, hogy a támogatások hatnak-e a vezetők döntési preferenciáira, vagy csak a pénzelköltő magatartást erősítik. Általában úgy találták, hogy a horizontális egyenlőség elvének – az egyenlők azonos módon történő kezelésének – megsértése kétségessé teszi az újraelosztás eredményességét, mert az „adományozás”, pénzügyi szelektivitás és az információhiány egyenlőtlen feltételeket teremt. Természetesen a támogatások folyósításának módszere döntően meghatározza azt, hogy mennyire eredményes az újraelosztás.

A különböző irányítási reformok, adminisztratív intézkedések, (pl. egyedi bevételi és kiadási korlátozások, az eladósodás mértékének rögzítése), az állami utasítások (pl. bérstop, sztrájkkorlátozás) sem vezetnek eredményre akkor, ha nem találkoznak a helyi politikai célokkal. Mindig találnak kibúvót a városok (pl. 70 %-ban kötvényekkel fedezik az eladósodást, a szakigazgatás átszervezésén túl a politikai feltételek nem változnak meg, az adókorlátozást a szolgáltatási díjak emelésével ellentételezik) és így ezek az intézkedések a költségvetési válságot nem mérséklék.

2. A kutatás szemléletéből következően olyan módszert nem lehet találni, ami bármilyen körülmények között sikeres, amit minden egyes helyi vezető egyformán alkalmazhat. A kutatás fő eredménye éppen az, hogy – elfogadva a politikai kultúrák különbözőségét – megállapította: nincs a költségvetési módszereknek *egy olyan csoportja*, vagy az intézkedéseknek *egyetlen lehetséges sorrendje*, ami a „leginkább” alkalmas lenne a válság felszámolására. Így a helyi, városi vezetőknek aján-

lott módszerek tulajdonképpen eltérnek aszerint, hogy melyik politikai csoportba sorolják a saját városukat.

Ahhoz azonban, hogy a városi politikusok a saját maguknak megfelelő költségvetési módszereket választhassák, a költségvetési gazdálkodás feltételeit is át kell alakítani. Ennek érdekében az *állami és a szövetségi költségvetési politika* helyi önkormányzatok felé irányuló intézkedéseiben már megfogalmazhatók azok a célok és módszerek, amelyek lehetővé teszik azután a helyi költségvetési politika szabad választását.

Első és legfontosabb ajánlott központi költségvetési módszer az *általános támogatások növelése*. (Ma az amerikai városoknak juttatott támogatások 10 %-a jövedelemmegosztó (%-os kulcsok szerint folyósított) támogatás és további 10 %-a egyösszegű támogatás.)

A *támogatások elosztásának elvét* is módosítani javasolják, mert a „rászorultság”, a „szükségletek” nem mindig esnek egybe a költségvetési korlátnak a kutatás során alkalmazott értelmezésével. A formalizált elosztási elvek nem veszik figyelembe a többletfunkciókat (pl. oktatás), hanem egyszerű módszerekkel osztják el a támogatásokat (pl. népességszám, szegények aránya, munkanélküliség). Pedig költségvetési problémák megoldására költségvetési jellemzők alapján elosztott támogatás szükséges.

A központi közvetlen *utasítások* számának csökkentése a költségvetési hiány mérséklését eredményezheti, mert azok általában nem eléggé rugalmasak és végig gondoltak.

A bevételek, kiadások és az adósságok szintjét korlátozó *előírások* indokolatlanul megkötik a városi politikusok kezét és ezzel csökkentik annak a lehetőségét, hogy a helyi feltételekhez illeszkedő, elfogadható költségvetési politikát kövessenek.

A költségvetési ügyek területén a kormányzattól elvárható a *kutatási fejlesztési tevékenység átvállalása* és a városok technikai segítése. Új könyvelési rendszer, mérőszámok, hatékonyságnövelő eszközök szükségesek a városok számára. Az ilyen jellegű innovációkat először csak néhány városban javasolják bevezetni, de azután a bevált eredményeket el kell juttatni a többi városhoz is. Végül pedig ajánlják az egyes államokon belüli *hitelezési lehetőségek* folyamatos ismertetését és konkrét javaslatokat tesznek a *helyi kötvénypiac* biztonságának növelésére.

Mindezek az eszközök tehát arra szolgálnak, hogy a városok maguk oldják meg a saját problémáikat, mivel erre ők a legalkalmasabbak.

III. Módszerek

„Az állami pénzügyek vizsgálata a legjobb kiindulópont a társadalom kutatásához. Ez a megközelítés különösen azokon a fordulópontokon hasznos,... amikor a már régóta létező formák kezdenek eltűnni és felváltja őket valami új...” Ez a schumpeteri megállapítás a kutatás eredményeit összefoglaló könyv mottója és azt hiszem ezzel jellemezhető a vizsgálat módszere is. Társadalmi jelenségeket vizsgálnak úgy, hogy eközben a városi politikusok és a költségvetési szakemberek számára is igen

hasznos megállapításokra jutnak. A kutatás társadalmi alapkérdések vizsgálata mellett a napi városvezetési gyakorlatban is alkalmazható módszereket, javaslatokat fogalmaz meg.

Ehhez azonban arra volt szükség, hogy széles körű statisztikai bázison, részletes társadalmi, politikai és költségvetési elemzéseket folytassanak. A kutatás a látványos nagyvárosi csődök után viszonylag gyorsan indult meg, amire az adott lehetőséget, hogy a hatvanas évektől kezdődően az USA 62 városát átfogó, részletes adatokkal rendelkeztek.

Mára ez a kutatás lett a legnagyobb méretű helyi döntéshozattal foglalkozó project, amelynek 27 USA államból van résztvevője és ezen kívül létrejött egy 20 európai országot összefogó csoport, illetve további 8-10 más kontinensen lévő ország is részt vesz a munkában.

A kutatás rendszerint minden országban esettanulmányokkal kezdődött, amit követett egy közös elvek szerint, de az ország helyi sajátosságait követő kérdőív összeállítása. Ezzel, a városi szinten a költségvetési hiány időszakában alkalmazott költségvetési módszereket kérdezték végig, illetve a különböző költségvetési eszközök közötti választás elveit, okait próbálták meg felmérni. A költségvetési stratégiák kialakulásának elemzéséhez és értékeléséhez általában társult a város költségvetési és szociológiai jellemzőinek adatokkal történő leírása.

IV. Következtetések

Az ismertetett kutatás értékelésekor természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a szemléletében, céljaiban és eredményeiben elsősorban az amerikai városok számára hasznosítható. A költségvetési és a politikai mechanizmusok ott még az európai tőkés országokétól is eltérnek, mert általában nagyobb a helyi önállóság, kisebb mértékű az újraelosztás, erősebb az adóztatási autonómia. Mindezek ellenére néhány következtetés megfogalmazható az európai és a hazai városfejlesztési gyakorlat, illetve a településfejlesztési vizsgálatok számára is.

A kutatás egyik leglényegesebb megállapítása, hogy akkor lehet eredményes a városi politika, ha a helyi feltételekhez igazodva, azokat kihasználva önállóan képes megújulásra. Ennek viszont az a feltétele, hogy a költségvetési politika alakításában nagyobb szabadságot kapjon, a helyi önkormányzat és a központi (állami) költségvetés kapcsolata ne legyen túlságosan beszabályozva. Nem a városi szintre irányuló támogatások léte, hanem az alkalmazott újraelosztási gyakorlat az, ami a helyi költségvetési politika innovativitását akadályozza. Ahhoz, hogy minden helyi önkormányzat a saját jellegének, politikai, társadalmi közegének megfelelő fejlődési utat járjon be, elsődleges a központi függés átalakítása és mértékének csökkentése.

A vázolt négy költségvetési politika között a kutatás során nem tettek minőségi különbséget. Az elemzésekből azonban kiderült, hogy a romló költségvetési feltételek között az a helyi politizálás volt eredményes, amelyik közvetlen lakossági véleménynyilvánításokra, közvéleménykutatásokra épített. A városfejlesztési döntések meghozatala során a különböző közvetítő, érdekképviselői szervek, politikai képví-

seleti szervek, politikai képviselők részvétele nem elég a helyes városi, költségvetési politika kialakításához. Ehhez mindig szükség van közvetlen kapcsolatokra is.

Levonható az a következtetés is, hogy a helyi költségvetési és politikai mechanizmusok vizsgálata során finomítani kell az eddig alkalmazott módszereket és új modelleket kell felvázolni. A helyi, városi jelenségeket akkor lehet pontosan magyarázni – és alakítani –, ha a városfejlesztési, költségvetési döntések időbeli, regionális eltéréseit és ennek okait is feltárjuk. Ezzel talán arra is lehetőség nyílik, hogy a mai homogénnek tekintett helyi (tanácsi) szféra működési különbségeinek társadalmi meghatározottságát is megismerjük.

JEGYZETEK

1. A kutatás címe „Fiscal Austerity and Urban Innovation” és koordinálja a chicagói egyetem szociológiai tanszéke.
Ez az ismertetés az ő „hírlevelek”, T.N. CLARK, L.C. FERGUSON: City Money (1983. Columbia University Press) és T.N. CLARK et al.: Financial Handbook for Mayors and City Managers (1985. Van Nostrand Reinhold Co.) c. könyvei alapján készült.
2. L. van den BERG et al.: Urban Europe: A Study of Growth and Decline, Pergamon Press 1982. Ismerteti ENYEDI GY. a Valóság 1984. évi 1. számában

MEGALAKULT AZ MTA REGIONÁLIS TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGA

Az MTA Föld- és Bányászati Tudományok Osztálya 1986 őszén új tudományközi testületet hozott létre.

Az *MTA Regionális Tudományos Bizottsága* alapokmányban meghatározott feladata: a természeti és épített környezet, a gazdaság és a társadalom térségi (regionális) szerveződésének, működésének, irányításának témakörében:

- a különböző természet-, gazdaság- és társadalomtudományi területeken, intézményekben folyó kutatások figyelemmel kísérése;
- a tudományközi együttműködés, információcseré kezdeményezése, ösztönzése; a regionális kutatásokkal foglalkozó szakemberek együttműködésének szervezése, a kutatási irány tudományos képviselője;
- elméleti, módszertani és gyakorlati kérdések tudományos vizsgálata, áttekintése, ajánlások kidolgozása;
- felkérésre, a tématerülethez kapcsolódó akadémiai, főhatósági előterjesztések véleményezése, javaslatok kidolgozása;
- tudományos rendezvények szervezése; a szakterület nemzetközi kapcsolatainak ápolása;
- a publikációs tevékenység segítése;
- együttműködés az MTA más tudományos bizottságaival, valamint az Akadémia területi bizottságaival.

Az MTA Regionális Tudományos Bizottsága

- A bizottság elnöke: Enyedi György, levelező tag
alelnöke: Bartke István, a közgazdaságtud. doktora
titkára: Nemes Nagy József, a földrajztud. kandidátusa
tagjai: Barta Györgyi, a közgazdaságtud. kandidátusa
Becsei József, a földrajztud. kandidátusa
Berényi István, a földrajztud. kandidátusa
Bora Gyula, a földrajztud. kandidátusa
Borhidi Attila, a biológiai tud. doktora
Böhm Antal, a szociológiai tud. kandidátusa
Csanádi Gábor, a szociológiai tud. kandidátusa
Hajnal Béla, a közgazdaságtud. kandidátusa
Kóródi József, a földrajztud. doktora
Kozma Tamás, a pedagógiai tud. doktora
Lackó László, a földrajztud. doktora
Lőrincz Lajos, az állam- és jogtud. doktora
Perczel József, a földrajztud. kandidátusa
Simon Imre, a földrajztud. kandidátusa
Sárfalvi Béla, a földrajztud. doktora
Tóth József, a földrajztud. doktora
Tóth Zoltán, a műszaki tud. kandidátusa

Emlékeztető

az MTA Regionális Tudományos Bizottsága vitaüléséről
(1987. június 1–2., Békéscsaba)

A vitaülés 35 szakember, köztük a bizottság 13 tagja részvételével folyt le. Témája: A településpolitika aktuális gyakorlati és tudományos kérdései. A bevezető referátumot Lackó László tartotta a vitaülés alaptémájának megfelelő tartalommal. Ezt követte Böhm Antal (Társadalmi struktúra és település), Lőrincz Lajos (A helyi területigazgatás modernizációjának személyi feltételei), Becsei József (A településen belüli társadalmi struktúra), Luczy József (Településpolitika és igazgatás Békés megyében) korreferátuma.

A vitában kilencen fejtették ki véleményüket. Az előadások és a vita főbb csomópontjai: a központi és a helyi településpolitika tartalma és viszonya, a közigazgatás, a tanácsrendszer szerepe és hatása a településpolitikában, a helyi társadalom szerkezetéhez, tagozódásához igazodó településpolitika. Az előadások és a hozzászólások az Alföldi Tanulmányok következő számában publikálásra kerülnek.

Tájékoztató az MTA Regionális Tudományos Bizottsága
1988. május 4-i üléséről

A bizottság megtárgyalta „A hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrája” c. vitaanyagot (előterjesztő: Nemes Nagy József). A vita megerősítette, hogy a bizottság feladatkörébe tartozónak tekinti a hasonló jellegű, elméleti-módszertani tudományos kérdésekkel való rendszeres foglalkozást. Az előterjesztés főbb megállapításaival a bizottság tagjai egyetértettek.

A bemutatott helyzetkép egyes elemei – így a bizonyos fokú módszertani elszegényedés, illetve a korszerű módszerek alkalmazásának hiányosságai – szoros kapcsolatban állnak a tudományterület tisztázatlan elméleti kérdéseivel is. Mindezekre hatással van a területfejlesztésben a kedvezőtlen irányba változott társadalmi feltételekkel összefüggően érzékelhető elbizonytalanosítás. Megerősítést nyert, hogy a mennyiségi módszerek eredményes, meggyőző alkalmazásában gátat jelentenek a módszertani iskolázottság hiányai. Bizonyos kutatási irányoknak (pl. az elméleti és matematikai modellezés) lényegében nincs piaca, e területen állandósult a hazai kutatás elmaradása a nemzetközi tendenciáktól.

A vitában felmerült, hogy megalapozott-e az előterjesztésnek a regionális gazdaságtanra vonatkozó negatív értékítélete, s egyben az a vélemény, hogy az egyes diszciplínák teljesítményét egészében indokolt megítélni. A módszertani kérdésekkel összefüggő alapvető elméleti kérdések közül megvitatásra érdemesek olyan kérdések, mint például a mérhetőség, a mérés elmélete, a társadalmi-gazdasági folyamatok minőségi jegyeinek megragadhatósága.

Indokolt a hazai területi kutatások mennyiségi módszereit történetileg is vizsgálni, az ilyen analízis alkalmasabb lehet a fejlődési vonal érzékeltetésére, mint a vitaanyagnak a jelen helyzet problémáira koncentrááló közelítése. A bizottság az előterjesztésben felvetett javaslatokkal egyetért, a maga eszközeivel (pl. az elméleti és módszertani kérdések napirendre tűzésével, ezekkel kapcsolatos állásfoglalásaival) ezeket támogatja. Az elméleti és módszertani kultúrában fel-lelhető hiányok indokoltá teszik a szakemberképzés helyzetének áttekintését is.

Nemes Nagy József

TÁRSADALMI VÁLTOZÁS ÉS SZOCIOLÓGIA

(Beszámoló a Magyar Szociológiai Társaság és a TIT Országos Elnöksége által 1988. április 5–6-án Kecskeméten megrendezett szociológiai vándorgyűlésről)

BERTA JUDIT*

A szociológia nem egyértelműen körülhatárolt diszciplína. Az „érett tudományokkal” szemben még nincsenek átfogó világértelmezései, kuhni értelemben vett paradigmái – csak különböző megközelítési módokról beszélhetünk. Abban rejlik előnye, hogy nem dogmatikus, hanem nyitott tudomány, nincsenek megmerevedett tanai és szigorúan vett határai. Ez a konferencia sem iskolák és tekintélyek dogmatikai vitája volt, hanem társadalomtudósok és politikusok nyitott eszmecsereje.

I. Paradigma-váltás

A paradigma T.S. Kuhn szerint a tudományos gyakorlat elfogadott mintája, amely magában foglalja az elméletet, az alkalmazást és a kutatási eszközöket is. Az adott tudományág általános rendezési, szervezési elvét jelenti, amely kutatásainak, vizsgálatainak fő irányait, érdeklődésének kereteit meghatározza.

Az első napon először elméleti problémák kerültek napirendre. A későbbiekben a hangsúly a szociológiának a társadalom aktuális problémái feltárásában betöltött szerepe felé toldott el.

Egy kialakuló új, elméleti paradigma csak általános társadalomelméletként teremthető meg majd meg, amely a történetiséget helyezi a tudományos gondolkodás középpontjába, mondotta Kulcsár Kálmán. A gazdaságtörténetben született meg az az átfogó elmélet (Wallerstein koncepciója az egységes világrendszer kialakulásáról), amely bár több ponton vitatható, általános társadalomtudományi értelmezési keretté válhat. (A centrum–periféria viszonyt kialakító globális folyamatok mellett ugyanilyen súllyal jelentkeznek ugyanis az egyes országok, területek egyedi sajátosságai is. Az általános fejlődési tendenciák reziduális sokféleséget takarnak.)

A társadalmi változások felgyorsulása az utóbbi pár száz évben Gerhard Lenski szerint oda vezetett, hogy egy „globális falu” épült ki a földön. A XX. század második felében a szociológiában is előtérbe került a változások tanulmányozása, megjelentek a különböző modernizációs és függőségi elméletek. A fejlődéselméletek kapcsán Lenski az „evolúciós ökológiáról” beszélt, melynek fő célja, hogy a világrendszer utóbbi tíz-húsz ezer éves fejlődését megértse, és eszközöket adjon az egyes társadalmak vizsgálatához. Ez az elmélet a társadalmat a természet egy részének tekinti, minek következtében az a környezetével együtt vizsgálendő, s az emberi természet (mint genetikai örökség) is figyelembe veendő. Ez utóbbit azonban ő is az elmélet vitatható pontjának tartja.

Stefan Novak a komparatív vizsgálatokról tartott előadást, amely, mint mondotta, egy módszer arra, hogy elméleteket verifikáljunk. Ennek során adatokat használunk fel közvetlenül (vagy másodlagos elemzéseken keresztül), amelyek több társadalomból (országból), vagy pedig több történelmi periódusból származnak. A komparatív vizsgálatoknál először is meg kell határozni, hogy a különböző igazolandó elméletek milyen fokban érvényesek. Az elmélet pontosan definiált fogalmakból logikailag felépített és igazolt állítások, tételek, törvények rendszere. Ezzel szemben akár a középfaájú, akár a rendszerelméleteket tekintjük, nem felelnek meg a tudományos elmélet kritériumainak – inkább megközelítéseknek nevezhetnénk őket. Ez egyaránt igaz az egyéni emberi viselkedést racionálisként avagy irracionálisként tételező megközelítésekre, s a társadalmi rendszerek egyensúlyi és konfliktusos megközelítésére. Mindegyik megközelítés tartalmaz viszont brilliáns magyarázó gondolatokat, s ezek kiindulási pontjai lehetnek egy tényleges

*Berta Judit tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Alföldi Kutatócsoport, Békéscsaba.

elmélet kidolgozásának. Tehát ha a szociológia fel akarja használni az összehasonlító vizsgálatok eredményeit, akkor ezeknek az „elméleteknek” először önmagukat kell korrigálniuk.

A szociológiának az a feladata, hogy megismerje a társadalmi valóságot, amennyire képes rá. A paradigma-váltás lényege (Kulcsár Kálmán szerint) az, hogy a szociológia eljutott odáig a megismerési folyamatban, hogy nem tudja a világot megismerni. Ezért ma inkább gyakorlati feladatokra kell összpontosítania. A szociológiát azok az empirikus ismeretek viszik előbbre, amelyeket általánosítani lehet, s így tudományos gyakorlati hasznót is tudnak produkálni. Az utóbbi évek egyik „legsikeresebb” kutatása a TBZ (társadalmi beilleszkedési zavarok) vizsgálata, amely a társadalom jelentős problémáiról, összefüggéseiről ad valós ismereteket, s a feltárt eredményeket nemcsak az elméleti, hanem a gyakorlati szakemberek is hasznosítani tudják. Természetesen fontos, hogy ismerjük helyüket a világban, s azokat a körülményeket, amelyek folytán a tényleges mai állapotok is létrejöhetnek.

II. A magyar szociológia hozzájárulása a magyar társadalom és gazdaság megismeréséhez

Jelen helyzetünk értékeléséhez elengedhetetlen az általános világjelenségek ismerete. Berend T. Iván a világ gazdaságának általános szerkezeti válságáról beszélt, amely minden technológiai rezsimváltás természetes velejárója. (A XIX. és a XX. század folyamán már három ilyen válság is lejajlott.) Ezt Magyarországon külön még alkalmazkodási válság is tetézi. Bár a válság pozitív (előremutató) jelenség, az alkalmazkodás hiánya bizalmi válságot okozhat, mint ezt hazánkban is tapasztalhatjuk.

A második napon a vita a politika és a tudomány kapcsolata körül éleződött ki. Az első vélemény szerint a társadalomtudományok csak a politikával kölcsönhatásban fejlődhetnek, mivel a valóság megváltoztatásának igénye teszi őket tudománnyá. Más tudósok autonóm módon fejlődő és egymástól független politikát és tudományt tartottak kívánatosnak. A legradikálisabb elképzelés szerint a szociológus nem csak írja le és fejtsse ki nézeteit, hanem harcoljon is értük.

A felszabadulás utáni politika a szociológia kutatási területét először teljesen lehatárolta, később részben szűkítette. Ma az elért eredmények közül csak azokat használja fel, amelyek hatalmát legitimálják. A hatvanas évek elejéig a szociológia csak a hatalom kiszolgálója lehetett. A hatvanas évek második felétől a politika részleges toleranciával viseltetett a társadalomtudományokkal szemben; ezt az időszakot a kutatási szabadság és a publikálási szabadság korlátozása jellemezte. A hetvenes évek közepe óta a tudomány eredményeinek reduktív felhasználása jellemző. A sztálini hatalmi modellből való tényleges kilépés csak a nyolcvanas évek közepétől datálható.

Az empirikus szociológia tényleges fejlődésére hazánkban eddig tehát nem is volt lehetőség, s így természetes, hogy az elméleti szociológia sem mutathat még fel jelentős teljesítményt.

A mai magyar szociológiának három válfaja létezik, mondta Hegedűs András. Ezek a „katedra”, a „valóságfeltáró” és a „praxis”-szociológia. A katedra-szociológia megjelölést pejoratív értelemben használta, értve alatta az elméleti megközelítés túlhangsúlyozását. A valóságfeltárás lényege az igazságkeresés, nem a kritika, vagy az apológia. A praxis-szociológia a gyakorlati alkalmazást helyezi előtérbe, ma ez a legfontosabb. Ez utóbbi szolgálhatja a hatalom birtokosait is, de a civil társadalom alulról való szerveződésében is segítséget nyújthat.

Nyers Rezső szerint a paternalista felfogás elhitette a társadalommal, hogy mindenért az „állampárt” a felelős. Hozzátette még, hogy ilyen szemlélettel minden valóságfeltárás hatalomellenesnek tűnhet fel. A párt ma már belátja, nem vállalhatja az egész társadalom minden részletre kiterjedő irányítását; csak politikai irányítótestület lehet. Szükség van a piacra, de az állami szabályozásra és a tervezésre is. A piaccal szembeni védekezésben a közösségi szolidaritás-effektus szerepe is jelentős; valós piac kell és valós szakszervezet.

Ferge Zsuzsa is fontosnak tartotta az „ön szabályozó piac” bevezetésével párhuzamosan az emberek védelmét szolgáló garanciák beépítését a gazdaságba, s ezzel kapcsolatban a szakszervezeti mozgalom védelmi szerepét hangsúlyozta. A társadalom tagjainak nem csak a gazdasági, hanem a másfajta relatív autonómia-igényei is egyaránt fontosak. (A polgári társadalom fejlődését is a citoyen és a burzsoázi harca jellemzi.)

Hetényi István a távlati tervezést és az életszínvonal-politikát jelölte meg a szociológia és a politika együttműködési területeként. Ma arra keresünk választ, hogyan kell életszínvonal-politikát folytatni akkor, amikor nincs gazdasági növekedés. A politika és a szociológia mai vitaterülete a vállalatok, családok, kisközösségek és egyének szintjén az, hogy a teljesítmény-orientáció óhatatlanul esélyegyenlőtlenségekhez vezet. Azonban a kisebb gazdálkodó és emberi közösségek terheit nem lehet csökkenteni (mert az egyenlőtlenség-növekedés a teljesítmény-növekedés és differenciálódás szükségszerű velejárója), csak utólagos szociálpolitikával lehet enyhíteni.

A tudomány és a politika autonóm szétválasztása szükséges későbbi összekapcsolásukhoz, s ugyanilyen fontos, hogy a tudomány és a politika független nyilvánossága között létrejön egy közvetítő közeg. (Más országokban ezt a szerepet azok a politikusok töltik be, akik a tudomány eredményeit saját nézőpontjukból feldolgozva, át tudják vinni azokat a gyakorlatba.)

Pataki Ferenc és Romány Pál a hasznosnak és eredményesnek bizonyuló alkalmazott szociológia kutatásokról – a társadalmi beilleszkedési zavarok és a regionális problémák kutatásáról beszéltek. Ezeket a területeket a problémacentrikus, multidiszciplináris megközelítések vezették eredményre. A TBZ kutatás keretében a hazai deviációt komplexen vizsgálják, s a prognózisuk a bűnözés egyre szélesebb elterjedésére mutatnak. Az általánostól eltérő jelenségek kutatásának funkciója az, hogy közelebb vigyen az általános jelenségek mélyebb megértéséhez.

A regionális differenciák kérdése (amely csak az utóbbi időkben nyert teret a szociológiai kutatásokban) egy sor aktuális problémát vet fel. Van-e a különbségek kiegyenlítésére tartálék? Léteznek-e területi feszültségek? Az a határozat, amely jogilag is elismer depressziós területeket, ez utóbbi kérdésre igenlő választ ad. Tizennégy országhatárral érintkező megyénk van, s az országhatár-menti térségek elmaradottsága komoly gondokat jelent. Nem szívesen élnek ott az emberek, nagy az elvándorlás, jelentős a népesség-erózió. Közgondolkodásunkban és tudományos szemléletünkben nem érvényesül még a regionális szemléletmód. Csak a fővárosi (és esetleg a városi) életnek van presztízse, s a tudományos intézmények is Budapesten koncentrálnak. Szerencsére az MTA tett már lépéseket a decentralizáció irányába, hiszen a Regionális Kutatások Központját pécsi központtal alapította meg.

Pozsgai Imre egy gyökeres politikai reform, illetőleg egy politikai paradigma-váltás szükségességét hangsúlyozta. Csak ez biztosíthatja majd az együtttható, közös cselekvési terét a politikának és a szociológiának, s hozhatja létre a politikai és társadalmi cselekvés megnevezhető szubjektumait. Mindehhez alapvető intézményi változások szükségesek, az eddigi oligarchikus hatalomgyakorlással szemben egy teljes hatalomátalakító szerkezetátalakítás. Ebben a mozgástérben jöhet létre az a civil társadalom, amelyben autonóm és önrendelkező szubjektuma van a tulajdonnak és a politikának is. Az ez irányba ható társadalmi nyomás abból származhat, ha az emberek felismerik, az országnak nincs már tartaléka katasztrófákra. Az abszolutisztikus kormányzat racionalizálása csak válság-elmélyítő lehet, s az alulról építkező, önrendelkezést és autonóm személyiséget feltételező cselekvő politikai formáció lehet csak válság-megoldó és katasztrófa-elhárító.

RECENZÍÓK

PRAVOVAJA OHRANA OKRUZSAJUSCSEJ SZREDI V OBLASZTI PROMISLENNOGO PROIZVODSZTVA. (JU.SZ. SEMSUCSENKO SZERK.)

(A környezet jogi védelme az ipari termelés területén.
Izdatelsztvo Naukova Dumka. Kijev, 1986. 220 p.)

A környezetkárosítás és az ellene való védekezés, mint korunk egyik legaktuálisabb problémaköre, számos tudományos megközelítési lehetőséget kínál a kutató számára. A monográfia címében jelzett kérdéskör több tekintetben is megkülönböztetett érdeklődésre tarthat számot. Mindenekelőtt az keltheti fel a mű iránt a figyelmet, hogy a hazai jogi szakirodalomban hiányzik e témát ilyen átfogóan feldolgozó, nagyobb terjedelmű tanulmány. Másrészt a recenzeált mű megjelenése (1986) egybeesik azokkal a szovjetunióbeli változásokkal, amelyet a „glasznozty” és az „átalakítás” kifejezésekkel lehet röviden jellemezni. Eme időbeli egybeesés felkelti az olvasóban annak a feltételezésnek a lehetőségét is, hogy a műben keresse az összefüggéseket a társadalmi változások, valamint a társadalmat oly számottevően érintő kérdéskör, a környezetvédelem között.

Ezekután essen szó a mű általános értékeléséről. A téma feldolgozása több szakember (JU. SZ. SEMSUCSENKO, N. R. MALISEVA, M. M. BRINCSEK, V. A. MAKSZIMKOV, V. V. KRUGLOV, V. I. ANDREJCEV, N. D. KRASZILICS, SZ. N. KRAVCSENKO) együttes munkájának eredménye. A kötet szerkesztője (JU. SZ. SEMSUCSENKO) érdeme, hogy a monográfia e komplex kérdéskörhöz minden egyes résztémájában egységes szemlélettel közelít. Az egyes fejezetek jól illeszkednek egymáshoz, az általános alapkérdésekből kiindulva haladnak az egyre konkrétabb – egészen a gazdálkodó szervezeteket is közvetlenül érintő kérdések felé. Érdeme a műnek, hogy az ipari termelés minden egyes környezeti összefüggésének kibontása azonos módszertani elemeken nyugszik. Ennek megfelelően az általános elméleti kérdések tisztázását követi a jogi szabályozás fejlődését is értékelő elemzése, a jogi eszközök, formák, módszerek, a szer-

vezeti háttér bemutatása, s végül a gyakorlati megvalósulás kritikája. Mindezeket követően, valamennyi fejezet zárásaként a szerzők javaslatokat fogalmaznak meg a jogi szabályozás és a gyakorlat továbbfejlesztésére. (Pl. bizonyos, a szovjet jogi irodalomban vitatott elméleti alapkérdésekben állásfoglalás, új jogszabályok megalkotása, az egyes köztársaságok követendő gyakorlatának bemutatása.) Értéke az anyagnak az is, hogy az egyes részkérdésekhez országos szinten közelít – gyakorta külföldi, hasznosítható megoldások bemutatásával kiegészítve –, majd ezt követi a köztársasági szint, s azon belül a területi, egyedi sajátosságok, pozitív és negatív tapasztalatok bemutatása.

A monográfia az ipari termelés környezeti összefüggéseit hét fejezetre tagoltan veszi sorra.

Az I. fejezet a környezet jogi védelmének lényegét, alapkérdéseit fogja át. Alaposan átgondolt e fejezet, mert megfelelő logikai rendszerben elvégzi a legfontosabb fogalmak tisztázását. A környezetvédelem – a szerző véleménye szerint – nem merül ki a környezetnek a káros emberi hatásoktól való védelmében. Ennél sokkal többet kell, hogy jelentsen: a természeti, és az emberi tényezők olyan szisztematikus és dinamikus alakítását, célraorientált változtatását, mely az ökológiai feltételek javítását hozza magával. Ebből kiindulva értékeli a szerző a környezetvédelmet, mint állami funkciót, az irányítás rendszerét, alanyát, tárgyát és a kettő kapcsolatrendszerét. A fejezetet a környezet jogi védelmének meghatározása zárja, amely a szerző szerint: azon jogi normákban rögzített intézkedések rendszere, melyet az állami szervek és társadalmi szervezetek valósítanak meg az adott területen és céljuk a természeti erőforrások ésszerű hasznosítása, továbbá a környezetminőség opti-

malizálása, összhangban a gazdaság fejlesztésével.

A II. fejezet az iparral összefüggő környezetvédelmi viszonyok jogi szabályozottságának helyzetét, a fejlődés tendenciáit értékeli. Hangsúlyozza a szerző – helyesen – a jogi szabályozás tartalmának kettős – az adott ország gazdasági feltételei és környezeti állapota – meghatározottságát. A környezetvédelmi problémák megoldásában, a közelmúlt változásait értékelve a jog szerepét illetően két, egymással szorosan összefüggő tendencia tapasztalható: a szabályozás kiszélesedése és elmélyülése. Az előbbit példázza olyan műszaki, gazdasági, társadalmi és más előírások beépülése a jogi normákba, melyek a környezetre gyakorolt káros hatások kiküszöbölését szolgálják, továbbá a gazdasági, a beruházási, az egészségügyi joganyag ökológiai tartalmú rendelkezésekkel való kiegészítése. Az utóbbi folyamat leginkább azon kódexek megjelenésében érzékelhető, melyek egyes környezeti elemek – korábban széttagolt – jogi védelmi szabályozását egységesítik a kor követelményeinek megfelelő változtatások egyidejű végrehajtásával. A jog szerepének fokozódása érzékelhető a környezetminőség kritériumainak jogi normaként való megjelenítéseiben; a termelőerők fejlesztése és az ipartelepítés során az ökológiai követelmények figyelembevétele tekintetében, s végül a technológiai folyamatok környezetvédelmi, környezetgazdálkodási követelményeket tükröző jogi rendezésében. Megkülönböztetett figyelmet kap e fejezetben a hulladékgazdálkodás, a hulladékszegény és hulladékmentes technológiák bevezetésének problematikája, a másodnyersanyagok hasznosításának kérdése. A fejezet végén vázolja a szerző az indokolt változtatások irányait, konkrét javaslatokat is tesz a jogi szabályozás továbbfejlesztésére.

A III. fejezet a központi irányítás szervezeti, hatásköri, működési kérdéseit veszi sorra az ipari minisztériumok környezetvédelmi irányító munkájának szemszögéből. E tevékenység szervezeti-jogi alapkérdéseit elemezve megállapítja: a minisztériumokra vonatkozó jogalkotás felülvizsgálatra szorul mind feladat – és hatáskör, mind belső szervezeti vonatkozásban. Javasolja – többek között – környezetvédelmi osztályok létrehozásának kötelező jellegű előírását az érintett minisztériumokban, részletesen szól a részlegek funkcióiról, hatáskörük jellegéről. Az ipari minisztériu-

mok működését három alapvető tevékenységi terület – a tervezés, az igazgatási-szervezési munka és az ellenőrzés – vonatkozásában tekintti át. Hangsúlyozza a tervezés mint koordinációs eszköz meghatározó jelentőségét a környezetvédelmi irányító munkában úgyis, mint annak egyik fő funkcióját. Kritikusan szól a tervek és a végrehajtás, illetve végrehajthatóság terén mutatkozó ellentmondásokról. A szervezési-igazgatási tevékenység – a szerző álláspontja szerint – mindazon minisztériumi intézkedéseket magában foglalja, amelyek az adott ipari ágazat feladatainak ellátásához szükségesek. A környezetvédelem terén ide sorolja az ipari termelés környezetre káros hatásainak csökkentését, megszüntetését, a természeti erőforrások ésszerű hasznosítását szolgáló intézkedések kidolgozását, a végrehajtás feltételeinek biztosítását, az alárendelt szervek tevékenységének ellenőrzését.

A monográfia IV. fejezetében a vállalati szféra környezetvédelmi tevékenységéről kaphat képet az olvasó. Áttekinti és értékeli a szerző e tevékenység célját, funkcióit, a jogi normákban rögzített követelményeket, a gyakorlati működés szervezeti-jogi formáit. Sorra veszi a gazdálkodó szervezetek vezetőit, belső egységeit, a környezetvédelmi jogszabályokban előírt kötelezettségek, feladatok valóra váltásában betöltött szerepük tekintetében. Javaslatokat fogalmaz meg a szerző az ún. „környezetvédelmi szolgálat” tevékenysége hatékonyabbá tétele érdekében. Alapvető jelentőségűnek ítéli a jogi helyzetük és struktúrájuk mielőbbi egységes szabályozását, majd ezt követően az ágazati és helyi sajátosságok figyelembevételével feladat- és hatáskörük részletes lebontását, rögzítését.

Különösen figyelemre méltó az V. fejezetben olvasható fejtegetés, mely az ökológiai szakértői vizsgálatról szól az ipari létesítmények területi elhelyezése és építése tervezési stádiumában. Csak egyet lehet a szerzővel érteni, hogy az ipari termelés jelentős környezeti káros hatására tekintettel a gazdasági döntések, a természeti erőforrások kiaknázására készülő tervek készítése nem nélkülözheti a komplex közgazdasági-ökológiai értékelést – ideértve a környezetre gyakorolt hatásuk sokoldalú elemzését is. A hatékonyság fokozása érdekében egységes önálló szervezet létrehozását javasolja, mely biztosíthatná a terveknek az ágazati szemlélettől független, komplex megközelítésű értékelését. Emellett speciális, a szakértői vizsgá-

lattal foglalkozó jogszabály megalkotását tartja indokoltnak. Részletesen kimunkált normatervezetet olvashatunk a szóban forgó vizsgálat szabályozási variánsaként. Javaslati használhatók lehetnek hazai viszonylatban is, tekintettel arra, hogy a környezeti hatásvizsgálat részletes jogi szabályozásával mindeideig adós a magyar jogalkotás.

A VI. fejezet a környezetvédelmi ellenőrzés elméleti kérdéseit, az ezt megvalósító szervek rendszerét és hatáskörét elemzi az ipari termeléssel összefüggésben. E tevékenység két, egymástól elkülönült formában nyilvánul meg: az egyes ágazati ipari minisztériumok irányító munkájának egyik tevékenységi eleme, illetve a gazdaságirányítástól független ellenőrzés. Az utóbbi hivatott szolgálni az össztársadalmi környezetvédelmi érdekek érvényesülését. Ezen ellenőrzési forma ad lehetőséget továbbá a környezetvédelmi problémák egységes szemléletű megoldásához, elősegítheti az e téren alapvető fontosságú koordináció hatékony megvalósulását. Az e funkciót ellátni hivatott szervezeti háttér széttagoltságának ellentételezéseként – pozitív példaként – mutatja be és értékeli a Szovjetunió néhány köztársaságában létrehozott környezetvédelmi állami bizottságok tevékenységét.

A monográfia utolsó fejezete az ösztönzés kérdését vizsgálja a környezet jogi védelmének rendszerében. A szerző vázolja az ösztönzés szovjetunióbeli helyzetét, mely a mi viszonyainkhoz hasonlóan számos, a környezetvédelmi érdekek érvényesülését gátló elemet tartalmaz. Ennek feloldására megoldási javaslata nincs, ami érthető is, hiszen önmagában a jog eszközeivel az érdekkonfliktusok nem rendezhetők. A fejezet foglalkozik még a környezetvédelmi jogi felelősség alapvető formáival, érvényesülésével az iparban. Érdekes gondolatok olvashatók a környezetvédelmi tevékenységre ösztönzés pszichológiai aspektusairól a kötet utolsó oldalain.

Mint e rövid tartalmi ismertetésből is kiderül, igen érdekes, magas színvonalú, az elméletet és a gyakorlatot jól ötvöző munkát tükröz e monográfia. A választott bonyolult problémakör valamennyi kérdéséhez kritikus szemlélettel közelít, problémacentrikus, ugyanakkor következtetéseiben megalapozott, átgondolt. Hasznos olvasmány lehet mindazoknak, akik ma hazánkban a környezeti állapot romlásának megállításán fáradoznak mind az irányítás, mind a tudományos kutatás területén.

BENKŐNÉ LODNER DOROTTYA

ERDŐSI FERENC: A TÁRSADALOM HATÁSA A FELSZÍNRE, A VIZEKRE ÉS AZ ÉGHAJLATRA A MECSEK TÁGABB KÖRNYEZETÉBEN

Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. p. 228

A hosszas nyomdai átfutás miatt a szakma is nagy érdeklődéssel várta ezt a könyvet. Ez azzal is magyarázható, hogy ritkán jelent meg eddig hasonló mű, azok is csak „kis területre, területegységre korlátozták vizsgálataikat, tárgyalták fel az antropogén hatásokat az egyes szférákra és dolgozták ki ezen hatások komplex területi rendszerét”, illetve csak egy-egy geoszféra gyakorolt társadalmi hatásokkal foglalkoztak.

A könyv szerzője ERDŐSI FERENC, az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének osztályvezetője, aki a Tér és társadalomban megjelent közlekedésföldrajzi írásával nem ismeretlen az olvasók előtt.

Az író jelentős adatgyűjtésre, dokumentációra és nagy szakirodalmi ismeretekre támaszkodva alapos és színvonalas elemzést végzett. Ez a munka korszerű szemlélettel mutatja be a társadalom és a természet kapcsolatát, így alapvető mű lehet az „egységes” földrajzi szemlélet kialakításában.

A könyv négy fő fejezetre oszlik.

Az első fejezetben a szerző célul tűzi ki, hogy elemezze a társadalmi termelés néhány ágának az egyes geoszféra gyakorolt hatását, értékelje a lényeges és tartósnak ígérkező változások gazdasági következményeit, meghatározza a természeti viszonyokban bekövetkező változás intenzitását és dinamikáját, a geoszfé-

lattal foglalkozó jogszabály megalkotását tartja indokoltnak. Részletesen kimunkált normatervezetet olvashatunk a szóban forgó vizsgálat szabályozási variánsaként. Javaslati használhatók lehetnek hazai viszonylatban is, tekintettel arra, hogy a környezeti hatásvizsgálat részletes jogi szabályozásával mindeideig adós a magyar jogalkotás.

A VI. fejezet a környezetvédelmi ellenőrzés elméleti kérdéseit, az ezt megvalósító szervek rendszerét és hatáskörét elemzi az ipari termeléssel összefüggésben. E tevékenység két, egymástól elkülönült formában nyilvánul meg: az egyes ágazati ipari minisztériumok irányító munkájának egyik tevékenységi eleme, illetve a gazdaságirányítástól független ellenőrzés. Az utóbbi hivatott szolgálni az össztársadalmi környezetvédelmi érdekek érvényesülését. Ezen ellenőrzési forma ad lehetőséget továbbá a környezetvédelmi problémák egységes szemléletű megoldásához, elősegítheti az e téren alapvető fontosságú koordináció hatékony megvalósulását. Az e funkciót ellátni hivatott szervezeti háttér széttagoltságának ellentételezéseként – pozitív példaként – mutatja be és értékeli a Szovjetunió néhány köztársaságában létrehozott környezetvédelmi állami bizottságok tevékenységét.

A monográfia utolsó fejezete az ösztönzés kérdését vizsgálja a környezet jogi védelmének rendszerében. A szerző vázolja az ösztönzés szovjetunióbeli helyzetét, mely a mi viszonyainkhoz hasonlóan számos, a környezetvédelmi érdekek érvényesülését gátló elemet tartalmaz. Ennek feloldására megoldási javaslata nincs, ami érthető is, hiszen önmagában a jog eszközeivel az érdekkonfliktusok nem rendezhetők. A fejezet foglalkozik még a környezetvédelmi jogi felelősség alapvető formáival, érvényesülésével az iparban. Érdekes gondolatok olvashatók a környezetvédelmi tevékenységre ösztönzés pszichológiai aspektusairól a kötet utolsó oldalain.

Mint e rövid tartalmi ismertetésből is kiderül, igen érdekes, magas színvonalú, az elméletet és a gyakorlatot jól ötvöző munkát tükröz e monográfia. A választott bonyolult problémakör valamennyi kérdéséhez kritikus szemlélettel közelít, problémacentrikus, ugyanakkor következtetéseiben megalapozott, átgondolt. Hasznos olvasmány lehet mindazoknak, akik ma hazánkban a környezeti állapot romlásának megállításán fáradoznak mind az irányítás, mind a tudományos kutatás területén.

BENKŐNÉ LODNER DOROTTYA

ERDŐSI FERENC: A TÁRSADALOM HATÁSA A FELSZÍNRE, A VIZEKRE ÉS AZ ÉGHAJLATRA A MECSEK TÁGABB KÖRNYEZETÉBEN

Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. p. 228

A hosszas nyomdai átfutás miatt a szakma is nagy érdeklődéssel várta ezt a könyvet. Ez azzal is magyarázható, hogy ritkán jelent meg eddig hasonló mű, azok is csak „kis területre, területegységre korlátozták vizsgálataikat, tárgyalták fel az antropogén hatásokat az egyes szférákra és dolgozták ki ezen hatások komplex területi rendszerét”, illetve csak egy-egy geoszféra gyakorolt társadalmi hatásokkal foglalkoztak.

A könyv szerzője ERDŐSI FERENC, az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének osztályvezetője, aki a Tér és társadalomban megjelent közlekedésföldrajzi írásával nem ismeretlen az olvasók előtt.

Az író jelentős adatgyűjtésre, dokumentációra és nagy szakirodalmi ismeretekre támaszkodva alapos és színvonalas elemzést végzett. Ez a munka korszerű szemlélettel mutatja be a társadalom és a természet kapcsolatát, így alapvető mű lehet az „egységes” földrajzi szemlélet kialakításában.

A könyv négy fő fejezetre oszlik.

Az első fejezetben a szerző célul tűzi ki, hogy elemezze a társadalmi termelés néhány ágának az egyes geoszféra gyakorolt hatását, értékelje a lényeges és tartósnak ígérkező változások gazdasági következményeit, meghatározza a természeti viszonyokban bekövetkező változás intenzitását és dinamikáját, a geoszfé-

rák és kiváltó tényezők szerint, továbbá kísérletet tegyen a változások területi rendszerének felvázolására. Ezen kívül az a cél is vezérli, hogy „munkánk dimenzióiban is megfeleljen a területi tervezést megalapozó regionális kutatások elvárásainak, a területi tervezésben való hasznosíthatóság követelményeinek” – írja a 8. oldalon.

A vizsgálat a Dráva–Kapos–Hidas-patak, a Sió-torkolat, illetve a Dunától a Gyöngyös-patak nyugati ágáig tartó területre – *tehát nem egy tájegységre* – terjed ki. Az elemzéseket – ahol lehetőség volt rá – a római kortól napjainkig elvégezte. Természetes, hogy részletesebben az utóbbi 100-150 év felszín, vizeket és éghajlatot befolyásoló antropogén hatásait vizsgálta.

A bevezetésben leírja a mezo- és makroszintű területi egységekre alkalmazott módszereket: a forrásmunkák, a régi, még használható térképek elemzését, a terepmunkát, a kísérleteket, az alaptérképek készítését és felhasználását, illetve a későbbi fejezetekben statisztikai, kartografikus és összehasonlító módszerekről tesz említést.

A második fejezetben a szerző az antropogén beavatkozások hatásának hazai és külföldi vizsgálatairól, kutatástörténeti előzményeiről ír. A Ritter-tanítványoktól egészen napjainkig követhetjük nyomon a geográfusok egy csoportját, akik antropogén geomorfológiai kutatásokat is végeztek. Az 1970-es évektől a Római Klub jelentése nyomán Magyarországon is fokozódott a földrajztudomány érdeklődése a környezeti problémák iránt. A könyv írója szerint „miként a tájra, úgy az egész környezetre vonatkozóan egyre inkább az az álláspont alakul ki, hogy nemcsak lehetséges, hanem egyenesen kívánatos, hogy komplex szemlélettel vizsgáljuk az adott terület egységeket, mert a természet, s a gazdaságföldrajz a maga területén csak a kérdés egyik oldalát látja, de a táj vagy a földrajzi környezet egymásba fonódó, egymást feltételező természeti és gazdasági potenciálját csak közös munkával lehet feltárni”. Ez a rövid summázata a második fejezetnek, s egyben a könyv egyik alapvető tartalmi mondanivalója is.

A következő fő fejezet ritkaságszámba menő részletességgel elemzi a vizsgált régió földrajzi környezetének állapotát. Közel 130 oldalon, 63 ábra, 15 táblázat és a 62 kép segítségével mutatja be a termelés főbb ágazatainak hatását a környezetre és néhol a be-

következett változások visszahatását is a társadalmi-gazdasági viszonyokra. Az első részben a bányászat szerepével – ezen belül is először a szénbányászattal és ennek hatásaival foglalkozik. Bemutatja a hányókon megfigyelhető morfológiai formákat és hatótényezőket is. Fontos megállapítása, hogy a természetes körülmények között végbemenő folyamatok megfigyelésekor a valóságot pontosabban tükröző ismereteket nyerhetünk, mint kísérletkor. Saját mérései alapján – melyek időtartama 4-8 év – mutatja be az alábányászás következtében berogyott formák fejlődését is.

A morfológiai értékelés után a bioszféra más területein veszi sorra a változásokat. Érdekes, hogy míg az ország síkvidékein (különösen a Tiszántúlon) a talajvíz szintjének emelkedését tapasztaljuk a csökkenő talajvízkivétel és a növekvő rétegvízfelhasználás illetve a csatornázottság hiánya miatt, addig a bányaterületeken és környékén talaj- és rétegvízszűnyedés következett be. Ennek egyéb vonatkozásait más magyarországi példából is ismerhetjük (Hévíz, Tapolca, Budapest). A szerző 1964–1967 években szisztematikusan kiválasztott időjárási helyzetekben végzett mérései alapján nyerhetünk képet a bányászatnak a helyi klímára gyakorolt hatásáról.

A következőkben foglalkozik az uránércbányászattal. „Sajnos” – ahogy a szerző is írja – „...,állambiztonsági érdekek miatt az uránbányászat más környezeti hatásairól nem áll rendelkezésünkre sem adat, sem fénykép, sem térkép”. Pedig jó lenne foglalkozni ezzel a kérdéssel is, hiszen köztudott, hogy napjainkban a közvélemény figyelme egyre inkább a jelen és a jövő nagy energiaforrása felé fordul, amely hatalmas lehetőségeket, de borzasztó veszélyeket is magában rejt.

Végül a térben kevésbé koncentrált építőanyag-kitermelésről ír.

Nyilvánvaló, hogy az ember által előidézett környezetmódosulás visszahat a társadalomra. Fontos szempont, hogy a már lemult bányák területén megszervezzék az újrahasznosítást, „amely nem merülhet ki a mező- és erdőgazdálkodási igénybevétellel, lehetőség nyílhat idegenforgalmi hasznosításra is”.

A fejezet következő részei a közlekedés, a zárt települések, a mező- és erdőgazdálkodás és a vízrendezés hatásaival és következményeivel foglalkoznak. Az előzőektől eltérve ebben a részben már a vizsgált terület egészéről kaphatunk tájékoztatást, amelyben mezo- és

makroléptékű vizsgálati módszereket alkalmaz a szerző. Megállapítása szerint az emberi települések – különösen a nagyvárosok okozta környezetváltozás hatása mindhárom szférában jelentős. Rámutat arra, hogy a közlekedési pályák építése viszonylag kis területsávon, de annál számottevőbb anyagkicszerélődéssel járt. Kiemeli, hogy a mezőgazdaság különböző ágai (a szőlőművelés, birkalegeltetés és a földművelés, stb.) különböző kitettségi helyeken, más-más módon, de mégis komplexen hatnak a lejtők lepusztulására és a korrelatív üledékek felhalmozódására. Feltétlenül figyelemre méltó a terület határvonalait képező Duna és Dráva hosszának felére csökkenése és az, hogy az utóbbi évtizedekben már ezen a területen találjuk a hazai halastavak és víztározók közel egyharmadát.

A negyedik fejezet – a szintézis – az antropogén hatások főbb jellegzetességeinek a leírásával kezdődik. *Fontos megállapítás, hogy mindenféle antropogén beavatkozás a „társadalmi gazdasági alakulat igényeinek megfelelően*

alakul”. Területenként rendszerezi az antropogén folyamatokat és azok következményeit. Kár, hogy a szintézisben tényszerűen közölt, feltehetően becslés alapján történt megállapításokat nem fejti ki bővebben, így ezek megértése nehézséget okoz.

Végül a PÉCSI M.–SOMOGYI S.–JAKUCS P. által 1972-ben közölt tájtipológiai rendszer bontásával az antropogén hatások komplex területi típusait ökológiai alapokra épülő rendszerbe foglalja.

A könyvet hét oldalnyi forrásmunka és közel 30 oldalas függelék zárja, amely tartalmazza az egyes ábrákhoz tartozó jelkulcsokat is.

E gazdagon illusztrált, nagy adatbázisra épülő, az ismereteket jól rendszerező, korszerű mondanivalójú átfogó munkát a környezeti problémák iránt érdeklődő olvasók, kutatók, területi tervezők és földrajztanárok egyaránt haszonnal forgathatják.

CSORDÁS LÁSZLÓ

GEMEINDEN IN DER WIRTSCHAFTSPOLITIK

(Krista West szerk.)

(A kommunális pénzügy- és gazdaságpolitika lehetőségei és korlátai lassuló gazdasági növekedés mellett. Kommunalwissenschaftliches Dokumentationszentrum. Wien, 1985. 98 p.)

A bécsi Kommunalwissenschaftliches Dokumentationszentrum (KDZ) kiadványainak sorát gazdagítja a fenti címet viselő könyvecske. Az Intézet fennállásának 15 éves évfordulója adott alkalmat a konferencia megrendezésére, majd az ott elhangzott előadások egy kötetben történő megjelentetésére. Ausztria és a Német Szövetségi Köztársaság szövetségi, illetve községi vezetői, valamint a téma elméleti szakemberei gyűltek össze. A tanácskozás témája a községnek¹ a helyi és az állami gazdaságpolitikában betöltött szerepe volt. A téma időszerűségét – úgy vélem – nem szükséges külön indokolni. Éppen ezért helyénvalónak érzem a magyar viszonyokkal való összehasonlítást és némi kitekintést.

Az előadások elméleti kiindulópontja a köz-

ségek, mint helyi önkormányzatok pénzügyi és egyúttal gazdaságpolitikai mozgásterének a hetvenes évektől kezdődő, majd a nyolcvanas években fokozódó beszűkülése.

Az előadók többsége a krízishelyzet kialakulását az olajárrobbanások időpontjához kötötte. Napjainkra pedig Keleten és Nyugaton is jellemzővé vált a helyi bevételi források apadása, anélkül, hogy a helyi feladatok csökkentek volna.

A szerzők a községek pénzügyi mozgásterének visszaszerzésének lehetőségeit kutatják; érzékelik mind szövetségi, mind regionális viszonylatban a területi különbségek elmélyülését; vizsgálják – megváltozott feltételek között – a községi szolgáltatások és a gazdasági támogatási rendszer helyzetét; taglalják a foglal-

makroléptékű vizsgálati módszereket alkalmaz a szerző. Megállapítása szerint az emberi települések – különösen a nagyvárosok okozta környezetváltozás hatása mindhárom szférában jelentős. Rámutat arra, hogy a közlekedési pályák építése viszonylag kis területsávon, de annál számottevőbb anyagkicserélődéssel járt. Kiemeli, hogy a mezőgazdaság különböző ágai (a szőlőművelés, birkalegeltetés és a földművelés, stb.) különböző kitettségű helyeken, más-más módon, de mégis komplexen hatnak a lejtők lepusztulására és a korrelatív üledékek felhalmozódására. Feltétlenül figyelemre méltó a terület határvonalait képező Duna és Dráva hosszának felére csökkenése és az, hogy az utóbbi évtizedekben már ezen a területen találjuk a hazai halastavak és víztározók közel egyharmadát.

A negyedik fejezet – a szintézis – az antropogén hatások főbb jellegzetességeinek a leírásával kezdődik. *Fontos megállapítás, hogy mindenféle antropogén beavatkozás a „társadalmi gazdasági alakulat igényeinek megfelelően*

alakul”. Területenként rendszerezi az antropogén folyamatokat és azok következményeit. Kár, hogy a szintézisben tényszerűen közölt, feltehetően becslés alapján történt megállapításokat nem fejti ki bővebben, így ezek megértése nehézséget okoz.

Végül a PÉCSI M.–SOMOGYI S.–JAKUCS P. által 1972-ben közölt tájtipológiai rendszer bontásával az antropogén hatások komplex területi típusait ökológiai alapokra épülő rendszerbe foglalja.

A könyvet hét oldalnyi forrásmunka és közel 30 oldalas függelék zárja, amely tartalmazza az egyes ábrákhoz tartozó jelkulcsokat is.

E gazdagon illusztrált, nagy adatbázisra épülő, az ismereteket jól rendszerező, korszerű mondanivalójú átfogó munkát a környezeti problémák iránt érdeklődő olvasók, kutatók, területi tervezők és földrajztanárok egyaránt haszonnal forgathatják.

CSORDÁS LÁSZLÓ

GEMEINDEN IN DER WIRTSCHAFTSPOLITIK

(Krista West szerk.)

(A kommunális pénzügy- és gazdaságpolitika lehetőségei és korlátai lassuló gazdasági növekedés mellett. Kommunalwissenschaftliches Dokumentationszentrum. Wien, 1985. 98 p.)

A bécsi Kommunalwissenschaftliches Dokumentationszentrum (KDZ) kiadványainak sorát gazdagítja a fenti címet viselő könyvecske. Az Intézet fennállásának 15 éves évfordulója adott alkalmat a konferencia megrendezésére, majd az ott elhangzott előadások egy kötetben történő megjelentetésére. Ausztria és a Német Szövetségi Köztársaság szövetségi, illetve községi vezetői, valamint a téma elméleti szakemberei gyűltek össze. A tanácskozás témája a községnek¹ a helyi és az állami gazdaságpolitikában betöltött szerepe volt. A téma időszerűségét – úgy vélem – nem szükséges külön indokolni. Éppen ezért helyénvalónak érzem a magyar viszonyokkal való összehasonlítást és némi kitekintést.

Az előadások elméleti kiindulópontja a köz-

ségek, mint helyi önkormányzatok pénzügyi és egyúttal gazdaságpolitikai mozgásterének a hetvenes évektől kezdődő, majd a nyolcvanas években fokozódó beszűkülése.

Az előadók többsége a krízishelyzet kialakulását az olajárrobbanások időpontjához kötötte. Napjainkra pedig Keleten és Nyugaton is jellemzővé vált a helyi bevételi források apadása, anélkül, hogy a helyi feladatok csökkentek volna.

A szerzők a községek pénzügyi mozgásterének visszaszerzésének lehetőségeit kutatják; érzékelik mind szövetségi, mind regionális viszonylatban a területi különbségek elmélyülését; vizsgálják – megváltozott feltételek között – a községi szolgáltatások és a gazdasági támogatási rendszer helyzetét; taglalják a foglal-

koztatáspolitikai gondokat, illetve a munkaerőpiac kérdéseit; s keresik a megoldást, miként állítható a területi tervezés, mint eszköz a takarékoság szolgálatába. A KDZ kiadványa komplex szemléletével a községet nem szakítja ki a nemzetgazdaság egészéből, sőt az azzal való kölcsönhatásra koncentrálna. A tőkés központi gazdaságpolitika hármas feladatkörének megvalósításában – a növekedési – és struktúrapolitikában, a foglalkoztatást stabilizáló politikában, valamint az elosztási politikában – lényegi szerepet jelöl ki a községek számára.

A német, illetve osztrák község esetében adottnak kell vennünk az önkormányzatiságot, amelyet hazai megfelelője a tanács, hosszú ideje csak töredékesen tudott megvalósítani. Ott ez többet is, mást is takar. A község, város vagy éppen községközösség mint vállalkozó, mint munkaadó és mint szubvencionáló saját jogok gyakorlója. Átfogó kommunális pénzügyi autonómia alanyként ellátási feladatait és infrastrukturális beruházásait decentralizáltan maga tervezi, finanszírozza és hajtja végre. Paradox módon a gazdaságilag magasan fejlett államokban éppen a községek növekvő gazdasági és társadalmi kiterjeszkedése cáfolja meg a teljesen autonóm községi pénzügyi politika lehetőségét. *Weisbrod*² szerint az említett autonómia korlátját jelenti, hogy a decentralizált döntés az ellátás hiányosságaihoz vezet. Ez annak feltételezéséből ered, hogy a községek a maximális jólétre törekedve infrastruktúra-politikájukat úgy alakítják, hogy az intézmények maximális kihasználtsága a beruházások határköltségének feleljen meg. Azáltal, hogy nemcsak a község saját lakosai veszik igénybe a szolgáltatásokat, a használat a községen túlra terjed. Mivel e használati exporttal nem áll szemben import, ezért a beruházások hatékonysága, a teljeskörű ellátottság szemszögéből az optimum alá csökken.

A német önkormányzatiság fogalmát még annyiban szükséges kiegészíteni, hogy a Német Szövetségi Köztársaság alkotmánya – intézményes garanciák biztosításával – a helyi községek minden ügyét a községek saját döntési jogkörébe utalja. Az NSZK azon kevés államok közé tartozik, mely a helyi szint felett egy további önkormányzati szintet ismer, ez a járás. Így állhat elő az a sajátos helyzet, hogy a járás bizonyos, a községek által megvalósíthatatlan helyi feladatokat teljesítsen. Ezzel

elkerülhető egyes feladatok teljes elhanyagolása, illetve az is, hogy azokat kizárólag az állam lássa el a jövőben.³

A következőkben az általam legfontosabbnak ítélt gondolatok felvillantására szorítkozom, nem is vállalkozva arra, hogy részleteiben visszaadjam a kötet tartalmát.

Ewald Nowotny (a bécsi Wirtschaftsuniversität professzora) cikke a községi szolgáltatások átstrukturálódásával foglalkozik, elsősorban a nagy és közepes méretű községeket érintve. A kommunális beruházások terén kísérleties a hasonlóság a magyar viszonyokkal. Az e szférába eső beruházások döntő hányada Magyarországon a tanácsokat terhelte és terheli, csakúgy, mint az NSZK-ban, ahol 53 %-os a községek részesedése. Az utóbbiak investíciós kvótája 1982-ben reálértékben egyharmaddal alatta maradt az 1975-ös évinek. Hazánkban pedig 1978 elejétől – a beruházási feszültségek enyhítésére – bevezettük a beruházási színvonal-szabályozást, majd az új tervidőszak kezdetétől, még mindig azonos céllal, a forrásszabályozásra tértünk vissza.

Az előadó állásfoglalása szerint a községi kiadások csökkenése a szűk pénzügyi keretszettel magyarázható, sőt a községek sok esetben elérték eladósodási határukat. A tanulmányban ismertetett megoldások közül figyelemre méltó – amit többen érintettek a tanácskozáson –, az erősen instabil, a konjunktúraalakulástól függő ipari adó felváltása egy jövedelemtől független, biztonságosabb költségvetési bevételt nyújtó adóval. Egy még kidolgozás alatt álló, új adóformáról esett szó, a termelési érték adóról, mely vagy az eredetelv szerinti forgalmi adó, vagy a jövedelemadó analógiájára lesz megfogalmazható.

Érdekes a forrás-oldal mellett a kiadásokra is egy pillanatot vetnünk. Német–osztrák viszonylatban a gazdasági támogatás ellenkező előjellel vetődik fel, mint tanácsainknál. „Ott” e kifejezés a községek aktív gazdaságpolitikáját szolgáló sokirányú eszköztárat takarja. A gazdasági támogatás klasszikus célja, hogy a község az újonnan telepítendő üzemeket kedvező támogatásajánlattal telephelyük megválasztásában befolyásolja, azaz saját közigazgatási területére vonzza. Így tudja a helyi üzemi és gazdasági struktúrát alakítani és a foglalkoztatást biztosítani, továbbá, elsődlegesen az üzemi adókból táplálkozó gazdasági erejét fokozni. A KDZ tudományos munkatársának,

*Tilman Brandl*nak a megállapítása, hogy e célok egyre hiányosabban valósulnak meg. A megváltozott keretfeltételek az új üzemalapítási, illetve -telepítési potenciált csökkentették, kihatásaként kiéleződött a telephelykonkurrencia. (Az utóbbin az értendő, hogy az új telephelyekért a községek közel azonos feltételek, infrastrukturális adottságok mellett versengnek, azaz e téren még nem jött létre a specializáció.) A gazdasági támogatáspolitikára nézve ennek biztos következményei adódnak. Valamennyi község célja egy modern és versenyképes gazdasági struktúra kialakítása, és az ún. csúcstechnológia bevezetése. E fejlődés pedig új szakmai követelményeket támaszt a községek gazdasági politikájával szemben. Brandl a községi szinten fennálló berendezkedés részbeni újraorientálását javasolja. Eszerint a községek feladatai a vállalkozások irányában a következők lennének:

pl.

- technológiai - és piacvonatkozású információk beszerzése és közvetítése;
- lehetőleg átfogó támogatási-, szerviz-, és karbantartási ajánlat;
- a meglévő igazgatási-szervezeti megoldások megreformálása.

Mindaz erőteljesebb kooperációt igényel mind regionális, mind nemzeti szinten az állami vagy magán szolgáltató intézményekkel, fejlesztési társaságokkal, szövetségi hatóságokkal stb.

Mint ismeretes, a magyar helyi tanácsok alig rendelkeznek támogatási célú pénzeszközökkel, sőt maguk vannak a támogatásra rászoruló helyzetében, különösen a községekben. A településekre visszajuttatott adón felüli, az ugyancsak a gazdálkodó szervektől származó eszközök a „koordinációs bevételek” elnevezést viselik, noha a tanácsok hatása a támogatók nyereségességére teljesen névleges, nemhogy a telepítést és/vagy általa adott település gazdasági struktúráját érdemben befolyásolják. „A legnagyobb probléma, hogy e bevételi forrásért folytatott kijárási teret enged a „szocialista virilizmusnak”.⁴

A Tanácstörvény 1985-ös módosítása némi változást sejtet. A tanácsok elvi lehetőséget kaptak vállalatok és intézmények létrehozásán túl gazdasági társulásban való részvételre, továbbá a gazdálkodásuk egésze módosult. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy miért csodálkozunk addig azon, hogy a koordináció kevés érdemi tartalommal bír, amíg azt egyol-

dalú képletben (a tanács kiszolgáltatottságát prezentálva) képzeljük el, amíg az együttműködés szinte kizárólag pénzben manifesztálódva jelent értéket számunkra.

Citálásra érdemes az osztrák *Norbert Hary-Thomas Jeinze* szerzőpáros előadásának számos eszmefuttatása. A területi tervezést állítják egy költségcsökkentő program szolgálatába, mondván, a hagyományos eszközök (bevételek növelése, kiadások csökkentése stb.) nem érik el a kívánt hatást. Lényegében egy takarékosabb szemléletű területfejlesztési, illetve rendezési politikát javasolnak. Emögött az az egyszerű tény húzódik, hogy Ausztria legtöbb községe ma hosszabb távon stagnáló bevételekből kényszerül gazdálkodni. Hary és Heinze tételes megállapításai egyrészt, hogy közvetlen összefüggés van a településfejlődés minősége és a község költségvetési mozgásteret között, másrészt minél magasabb a település fejlettségi szintje, annál alacsonyabb a magánháztartások és az üzemek infrastrukturális költségterhelése. A településfejlesztés minőségén a használati konfliktusok és a környezetterhelés minimalizálását kell érteni bizonyos kommunális feladatok ellátásában. A szerzők állításait egy általuk 5-P-nek elkeresztelt programmal igazolják. Alapja a községi gazdálkodás hétköznapi példája: A községi területrendezési tervbe⁵ felvett beépíthető földterületek egyszeri és további infrastrukturális költségeinek minimalizálása a parcellák ésszerű, utat, csatornahálózatot stb.-t lerövidítő kijelölésével.

Az 5-P program célja ennek eredményeként a községi „játékter” kitágítása és a magánháztartások, valamint az üzemek terhelésének csökkentése. A program öt analitikus tervezési és döntési lépcsőt állít fel:

1. Portfolió-analízis (mint a településfejlesztés minősége és a községi mozgásteret optimális eredőjének meghatározása).
2. Tervkorrekció (alapja a községek már meglévő és felülvizsgálatra szoruló területfelhasználási terve).
3. Programköltségvetés
4. Publikus reláció (mint a községi polgárok informálása).
5. Magánkezdemenyvezések (a családoknak és üzemeknek a gyakorlatban való hozzájárulása a takarékosági programhoz).

(A számok nem jelölnék sorrendiséget.)

Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a nálunknál gazdagabb országok a legapróbb réseket

is megkérik és megtalálják a takarékosabb gazdálkodásra, addig mi legfeljebb a kényszer hatása alatt tudjuk a racionalitás stratégiáját választani.

A helyi-települési feladatok között újdonságként fog megjelenni a jövőben a foglalkoztatáspolitikai Magyarországon. A gazdaság működésének hatékonyságát célzó szerkezetátalakítás elkerülhetlenné teszi a strukturális munkanélküliséget. Az ellensúlyozó kezdeti lépések már megtörténtek („közhasznú munkavégzés”, Központi Foglalkoztatáspolitikai Alap, elhelyezkedési támogatás). A munkanélküliség azonban (magyar és osztrák tapasztalatok egyaránt bizonyítják) területileg differenciáltan jelentkezik. Hazánkban főleg a hagyományos nehézipari megyékben létrejött ún. depressziós térségek, Ausztriában a kevés és kedvezőtlen munkahelykínálatú üzemmel, valamint magas agrárkötővel rendelkező periférikus zónák mutatják, hogy a kérdés kizárólag központi szinten nem oldható meg. A hasonlóságok mellett a különbség abban áll, hogy míg Ausztriában már a községeknek is van foglalkoztatáspolitikai stratégiája, addig Magyarországon a küszöbön álló lépés, hogy a területi szintet a foglalkoztatási érdekek megjelenési fórumává tegyük.

Dieter Keil előadása a tartós munkanélküliség ossztársadalomra gyakorolt negatív hatásainak vizsgálatát vállalja fel. Értékelését azonban községi szintre is kivetíti. Számot vet, többek között, a demográfiai következményekkel. Az utóbbi elvándorlás és csökkenő születési arányszám útján minőségi népességvesztéshez, illetve a községek jövedelemrészesezésének csökkenéséhez vezet. Az eredmény gazdasági krízis.

Nyilvánvaló a kontraszt, ami a munkaerőpiac, a gazdaságpolitikai fejlődés községi szintet terhelő tényezői és a községek korlátozott cselekvési lehetősége között fennáll. Öngerjesztő spirál jön létre. Ahogy nő a munkanélküliek tömege, úgy csökken a helyi önkormányzat adóbevétele és mozgásteret, foglalkoztatási színvonalat emelő eszközrendszere. Keil

az ellentmondás feloldására a községi gazdaságpolitika, valamint a munkaerőpiaci régiók lehatárolása mellett teszi le voksát.

A tanácskozáson több előadás foglalkozott a munkanélküliséggel. E tény magától érteendő, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugati társadalmak egyik neurálgikus pontjáról van szó.

Ernst Knoth (a KDZ tudományos munkatársa) a foglalkoztatás kiszélesítésének alternatíváját vázolja fel. Mindenekelőtt érzékeli, hogy az egyszer majd általánossá váló munkaidőcsökkentés bevezetésének időpontja bizonytalan. A harmincöt órás munkahetet nemcsak községi, de nemzetgazdasági szinten is kockázatosnak véli, még egy vezető ipari átlamban is.

A járható út a munkaidő-politika és annak foglalkoztatáspolitikai hasznosítása – állapítja meg –, nem pedig az extenzív foglalkoztatás. Munkaidő-politikán a meglévő munkalehetőség költségkímélő újrafelosztását érti. Ennek három variánsát boncolgatja. Rövidtávon első sorban a túlórák helyett a pótlólagos foglalkoztatást javasolja. A részmunkaidőben való foglalkoztatás a másik lehetőség, amely azonban a létszükségletet fedező jövedelemmel kell, hogy együtt járjon. A munkaátrendezés harmadik lehetősége a szolgálat alóli átmeneti mentesítés (Sabbatjahre).

Az előadássorozat önmagáért beszél, a kiemelések legfeljebb megskáthatók, de be nem fejezhető. Szembeötlő, hogy Ausztriában és az NSZK-ban a felvetett problémák megoldását nem vagy nem első sorban központi szinten keresik, és nem az adminisztratív eszközök dominanciájával. A kiindulópont a helyi adottságokhoz történő alkalmazkodás, az alulról építkezés a helyi stratégia kialakítása céljából. Másrészt a foglalkoztatáspolitikai súlya arra figyelmeztet bennünket, mintha „ott” szociálisan még mindig érzékenyebbek lennének.

PFEIL EDIT

1. A községfogalmat nem mint közigazgatási településkategóriát, hanem mint a helyi önkormányzat összefoglaló nevét (városra, községre és községközvettségre egyaránt vonatkoztatva) fogom használni.
2. Idézte Wahl, Hermann: Finanzzuweisungen an die Kommunen als Instrument der staatlichen Konjunkturpolitik, Berlin 1980. 104.S.
3. Schnur, Roman: Abgrenzung der Gemeindlichen Aufgaben von den Aufgaben der Kreise gemäß Art. 28 Abs.2 GG. Die Verwaltung, 1986/1.sz.
4. Verebéli Imre, Tanácsi gazdálkodás és helyi önállóság: kerekasztal beszélgetés. Társadalmi Szemle, 1083/7.sz.
5. A területrendezési terv(ezés)ként lefordítható „örtliche Raumplanung” Ausztriában összetett fogalom. Felöleli a területfelhasználási tervet, a beépítési tervet, valamint a helyi fejlesztési koncepciót.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

**A SAJÁTOS HELYZETŰ TÉRSÉGEK TERÜLET- ÉS
TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI PROBLÉMÁI**

Szerkesztette: Erdősi Ferenc – Tóth József
Kiadja: az MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs) és a
Ts 2/2 Programiroda
p. 221

A kötet az 1986. november 4–5. között, Szombathelyen rendezett kutatásindító tudományos tanácskozás anyagát tartalmazza. A plenáris ülés előadásai áttekintették a hazai terület- és településfejlesztési kutatások, a sajátos és határmenti területek kutatásának főbb elméleti és módszertani kérdéseit. A tudományos két szekciójának (A határmenti térségek, A speciális térségek) előadásai és vitái rendkívül széles körben vetették föl a hazai terület- és településfejlesztés makro-, mezo- és mikroszintű összefüggéseit. A kötet anyaga nagyban hozzájárulhat az új, hosszú távú terület- és településfejlesztési politikánk kritikai továbbfejlesztéséhez.

Megrendelhető: az MTA Regionális Kutatások Központja
könyvtárától.
Cím: 7621 Pécs, Kulich Gy. u. 22.

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

Mészáros Rezső: A térkapcsolatok értelmezésének néhány összefüggése

A. Gergely András: Etnikum—hagyomány—civil társadalom

Perger Éva: A gazdasági és közigazgatási reformok hatása a területi fejlődésre

E számunk szerzői

Beluszky Pál, a földrajztudomány kandidátusa, MTA RKK RTO, Budapest

Benkőné Lodner Dorottya, tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

Berta Judit, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Alföldi Kutatócsoport, Békéscsaba

Csordás László, tudományos gyakornok, MTA RKK Településkutató Csoportja, Kecskemét

Enyedi Györgyné, főmunkatárs, OT Tervgazdasági Intézet, Budapest

G. J. R. Linge, az Australian National University professzora, Canberra

Nemes Nagy József, a földrajztudomány kandidátusa, OT Tervgazdasági Intézet, Budapest

Péteri Gábor, közigazdász, ÁSZI Budapest

Pfeil Edit, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

E számunk lektorai: Bernáth Tivadar, Bondár Éva, Csatári Bálint, Gulácsi Gábor

A kézirat nyomdába érkezett: 1988. szeptember. Terjedelem: 9 (A/5) ív

A tartalomból:

Beluszky Pál: Az „Alföld-szindróma” eredete

„Az Alföld mássága az ország egyéb tájaihoz viszonyított megkésetttség csupán, esetleg több tényező — véletlenszerű — egybeesése, avagy sajátos és egyéni alföldi fejlődési útról... beszélhetünk?”

Orosz Éva: Az egészségügyi rendszer földrajzáról

„Magyarországon — feltételezésünk szerint — a következő években egyre nyilvánvalóbbá fog válni, hogy — a gazdasághoz hasonlóan — az egészségügyben is számos probléma forrását jelenti a „szervezeti piramis” talpzatának deformáltsága...”

Enyedi Györgyné: A mezőgazdaság térségi folyamatai. A termelőerők térbeli megoszlása a hetvenes évek elején

„A hetvenes évek szabályozórendszere a hatékonyság növekedése érdekében nagyobb teret engedett a differenciálódási folyamatnak. Azt vártuk, hogy eredményeként a jobb adottságú területek fejlődése felgyorsul. Várakozásunkkal ellentétben azonban a termelőerők és az eredmény nem koncentrált a jobb természeti adottságú területekre.”